

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIV TA‘LIM,
FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI**

**MIRZO ULUG‘BEK NOMIDAGI
O‘ZBEKISTON MILLIY UNIVERSITETI
IJTIMOIY FANLAR FAKULTETI**

**LA‘LIXON MUHAMMADJANOVA
ABDULLA SHER
GULCHEXRA SHADIMETOVA**

AXLOQ FALSAFASI
Darslik

Toshkent — 2023

Darslik Falsafa-60220500 bakalavriat ta'lim yo'nalishi o'quv materiallari turkumiga kiradi va davlat ta'lim standartlariga hamda o'quv dasturiga mos ravishda yozilgan. Ushbu darslikda mualliflar tomonidan, axloqning kelib chiqishi hamda uning nazariy masalalari falsafiy jihatdan o'rganilgan va tushuntirib berilgan. Xususan, axloq tuzilmasi, axloqning vazifalari va xususiyatlari, uning asosiy tushunchalariga doir fikr va mulohazalar bayon etiladi.

Mazkur darslik O'zMU Ijtimoiy fanlar fakulteti Kengashining 2022-yil 22-iyul oyidagi majlisida muhokama qilinib tavsiya etilgan. (19-sonli bayonnoma).

Taqrizchilar:

D. Qodirova — Falsafa fanlari nomzodi, dotsent

M. Qahhorova — Falsafa fanlari doktori, professor

Mirzo Ulug'bek nomidagi O'zbekiston Milliy universiteti Uslubiy kengashi qarori (2022-yil 12-sentabrdagi 1-sonli majlis bayoni) bilan nashrga tavsiya etilgan.

SO‘ZBOSHI

Ijtimoiy-ma’naviy hayotimizdagi sodir bo‘layotgan hodisaalar ijtimoiy fanlarning zimmasiga o‘quv va tarbiya jarayonini takomillash-tirishdek muhim vazifani qo‘ymoqda. Bu jarayonda axloq falsafasi fani o‘z oldiga yosh avlodni axloqiy jihatdan tarbiyalash tizimini takomillash-tirishni asosiy vazifalaridan hisoblaydi. Shuningdek, axloq falsafasi oldida qator global muammolarni hal qilishdek o‘ta muhim vazifalar ham bor. Ya’ni, biz yashayotgan texnikaviy muhitda axloqiy muhitni barqaror etish umumsayyoraviy falokat hisoblanuvchi masalalarni hal qilishda ham muhim ahamiyat kasb etadi.

Axloq inson hayotida qanday ahamiyatga ega? Bu savolga javob hamma davrlarda yuksak ahamiyat kasb etgan. “Axloqshunoslik” darsligining muallifi Abdulla Sher; “Jamiyatimizdagi hozirgi yangila-nish jarayonida axloqshunoslikning o‘z o‘rni bor. Uning oldida yangi demokratik va xuquqiy davlat barpo etishga kirishgan mamlakatimiz fuqarolarining, ayniqsa, yoshlarning axloqiy darajasiga ma’sullik va har tomonlama kamol topgan zamon kishisi tarbiyasini nazariy asoslash-dek ulkan vazifalar turibdi. Ularni faqat qadimiy va har doim zamonaviy bo‘lib kelgan axloqqa yangicha yondashuvlar asosidagina amalga oshirsa bo‘ladi”¹, — deb ta’kidlaydi.

Bugungi kunda oliy o‘quv yurtlarida axloqning mohiyatini keng qamrab olgan fanlar mavjud emas. Ularning barchasi faqat axloqning biron yo‘nalishi bo‘yicha axloqiy madaniyat nuqtai nazaridan ish olib boradi.

Bizga ma’lumki, madaniyat turlari ichida, xususan ma’naviy madaniyat doirasida axloqiy madaniyat o‘zining nihoyatda keng qamrovligi bilan ajralib turadi. Uning shaxs hayotida voqe bo‘lishi xilma-xil omillar vositasida ro‘y beradi.

Darhaqiqat, axloq va madaniyat shaxsning jamiyat axloqiy tajribalarini egallash va ulardan o‘z tajribalarida foydalanishi, o‘z-o‘zini muntazam takomillash-tirib borishi singari jihatlarni qamrab oladi. Chunki, axloqiy madaniyat shaxs axloqiy taraqqiyotining belgisi hisoblanadi va davlat hamda jamiyatdagi axloqiy darajani yuksaltirishga xizmat qiladi.

¹ Qarang: Abdulla Sher, Bahodir Husanov, Estetika. Uslubiy qo‘llanma. — Toshkent: O‘zb. faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti, 2010. — 6–7b.

Demak, “Axloq falsafasi” faniga e’tibor qaratish axloqning nazariy-metodologik jihatini o’rganish barobari bilan axloqiy tushunchalarning zamonaviy talqinini tahlil qilishga ham undaydi.

AXLOQ FALSAFASINING GENEZISI

1. Axloq falsafasining fan sifatida shakllanishi.
2. Obro‘parvarlik va insonparvarlik axloqi.
3. Axloqning asosiy funksiyalari va xususiyatlari.

Tayanch tushunchalar

Odob, xulq, axloq, obro‘parvarlik axloqi, insonparvarlik axloqi
Barcha davrlarda insonlar o‘rtasidagi axloqiy munosabatlar siyosiy, huquqiy, iqtisodiy mezonlar asosida boshqarilgan. Ayniqsa, sharq xalqlarida, xususan xalqimizning insoniy munosabatlar asosini axloq va axloqiylik tashkil etgan: siyosiy, huquqiy, iqtisodiy munosabatlar zaminida ham axloqiy mezonlar ustunlik qiladi.

Axloq — ma’naviyatning amalda namoyon bo‘lishidir. Ilm, bilim, dunyoqarash, idrok va iymon insonning xulq-atvorida o‘ziga xos tarzda aks etadi. Insoniylik ma’naviyati esa axloqiy fazilatlar orqali namoyon bo‘ladi. Axloq — insof va adolat, iymoniylik va halollik, mehr va muruvvat, sahoatpeshalik va bag‘rikenglik, rahmdillik va muruvvatlilik, mehribonlik va g‘amhurlik singari ma’naviy tushunchalarini insonning hayotiy faoliyatida yuzaga chiqaradigan ma’naviy hodisadir. Bu borada faylasuf olim E. Yusupovning “Axloq ijtimoiy munosabatlar zaminida alohida shaxs sifatida mavjud bo‘lgan insonlarning o‘z-o‘zini idora qilish shakllari va me’yori, o‘zaro muloqot va munosabatlarda ularga xos bo‘lgan ma’naviy kamolot darajasining namoyon bo‘lishidir”² — degan fikri diqqatga sazovor. Chunki axloq yo‘q joyda inson ijtimoiy shaxs sifatida shakllanmaydi, faqat axloq zaminidagina insonlarda xayotning mazmuni va maqsadi, jamiyat oldidagi BURCHI va mas’uliyati va boshqa axloqiy tushunchalar va normalarga muayyan munosabat shakllanadi.

Bu axloq soxasidagi yangi tendentsiya bo‘lib, u XX asrning oxiridan tez rivojlana boshladi va etika soxasida yangi axloqiy tur xisoblanadi. Bu fan inson xayotining turli soxalarini qamrab oladi. Amaliy axloq, bioetika,

² Yusupov E. Inson kamolotining ma’naviy asoslari. T., Universitet, 1998, 38-b.

ekologik axloq, iqtisodiy, siyosiy, media axloq, fan va ta'lim axloqi, kompyutor axloqi, biznes, korporativ axloq, tashkilot va ma'muriy axloq kabi turlarni o'z ichiga oladi.

Jamiyatdagi xar bir inson yakka holda, tashqarida yashamaydi. U odamlar orasida o'sadi, ulg'ayadi, xayot kechiradi, uning butun hayoti va faoliyati davomida xar xil toifadagi ko'plab insonlar bilan muloqotda bo'ladi. Bu insonning kundalik xayotiy extiyojlarini qondirish zaruratidan kelib chiqadi.

Jamoa bo'lib yashash jamiyatda qabul qilingan urf odat, an'ana va qonun-qoidalarga amal qilishni talab etadi. Ana shu jarayonda inson va jamiyat o'rtasida yuzaga keladigan ob'ektiv a'loqadorlik, ya'ni ijtimoiy munosabat — xulq-atvor, odob, xatti-harakat, printsip va normalarning majmuasi axloqning mazmun mohiyatini tashkil etadi. Binobarin, axloqning manbai jamiyat extiyoji va manfaatlaridan iborat.

“Axloq falsafa” fani falsafaning bir bo'limi bo'lib, u axloqni inson va jamiyatning ajralmas qismi sifatida o'rganadi. “Axloq falsafasi” ya'ni “Etika” — bir necha ming yillik tarixga ega bo'lgan qadimiy fan. Ovro'pada yunoncha “ethos” so'zidan olingan “Etika” nomi bilan mashhur bo'lgan bu fan, dastlab “axloqiy fazilatlar”ni o'rganishga e'tibor qaratgan. Bu atamani ilk bor yunon faylasufi Arastu ilmiy muomalaga kiritgan. Arastu fanlarni tasnif qilarkan, ularni uch guruhga bo'ladi: nazariy, amaliy va ijodiy. Birinchi guruhga falsafa, matematika va fizikani; ikkinchi guruhga etika va siyosatni; uchinchi guruhga esa san'at, hunarmandchilik va amaliy fanlarni kiritadi. Shunday qilib, qadimgi yunonlar axloq haqidagi ta'limotni fan darajasiga ko'targanlar va “etika” (ta ethika) deb ataganlar.

Shuni ta'kidlash kerakki, axloqqa oid qarashlar dastlab Suqrotga tegishli bo'lgan. U, inson tabiatan mehribon(axloqli), deb hisoblagan. Agar kimdir axloqsiz harakat qilsa, unda axloqiy bilim etishmaydi. SHuningdek, uning fikricha, aqlli hatti-xarakatlar sinonimi bu insoniy hatti-xarakatlardir. Bu o'zlikni, insonni anglash yo'llarini izlash bilan bog'liq, deydi. Uning davomchisi Aflotunning axloqiy qarashlari esa, “axloq g'oyasini amalga oshirish uchun faqat faol, g'oyalarga asoslangan hayot”dan kelib chiqqan. U, to'rt asosiy fazilatlarini, ya'ni donolik, jasorat, aql-idrok va eng asosiysi adolatni(hammasini qoplovchi va birlashtiruvchi) aniqladi³.

³ Современные проблемы биоэтики. Учебное пособие. Харьков, Нфау.2011. Стр.7.

Xullas, “Etika” fani bizda “Ilmi ravish”, “Ilmi axloq”, “Axloq ilmi”, “Odob-noma” singari nomlar bilan atab kelingan. U dastlab manzildoshlik, yashash joyi, keyinchalik esa odat, fe’l, fikrlash tarzi singari ma’nolarni anglatgan.

Axloq falsafasi falsafiy fan sifatida axloqning kelib chiqishi va uning mohiyatini hamda kishining jamiyatdagi axloqiy munosabatlarini o’rganadi. “Axloq”so’zi arabchadan olingan bo’lib, insonning muomala va ruhiy xususiyatlari majmuini, fe’lini, tabiatini anglatadigan “xulq” so’zining ko’plik shaklidir. “Axloq” iborasi ikki xil ma’noga ega: umumiy tushuncha sifatida u fanning tadqiqot ob’ektini anglatrsa, muayyan tushuncha sifatida inson fe’l-atvori va xatti-harakatining eng qamrovli qismini bildiradi. Axloqni umumiy tushuncha sifatida olib, uni doira shaklida aks ettiradigan bo’lsak, doiraning eng kichik qismini odob, undan kattaroq qismini — xulq, eng qamrovli qismini axloq egallaydi.

ODOB — inson haqida yoqimli taassurot uyg’otadigan, lekin jamoa, jamiyat va insoniyat hayotida burilish yasaydigan darajada muhim ahamiyatga ega bo’lmaydigan, milliy urf-odatlariga asoslangan chiroyli xatti-harakatlarni o’z ichiga oladi.

XULQ — oila, jamoa, mahalla-ko’y miqyosida ahamiyatli bo’lgan, ammo jamiyat va insoniyat hayotiga sezilarli ta’sir ko’rsatmaydigan yoqimli insoniy xatti-harakatlarning majmui.

AXLOQ — jamiyat, zamon, ba’zan umumbashariy ahamiyatga ega, insoniyat tarixi uchun namuna bo’la oladigan ijobiy xatti-harakatlar yig’indisi, insoniy kamolot darajasini belgilovchi ma’naviy hodisa.

Shunday qilib, axloq falsafasi mazkur uch axloqiy hodisani bir-biri bilan uzviylikda va nisbiylikda o’rganadi. Atoqli faylasuf Erkin Yusupovning: “Umuman, axloq ijtimoiy munosabatlar zaminida alohida shaxs sifatida mavjud bo’lgan insonlarning o’z-o’zini idora qilish shakllari va me’yori, o’zaro muloqot va munosabatlarda ularga xos bo’lgan ma’naviy kamolot darajasining namoyon bo’lishidir”-degan ta’rifi ham diqqatga sazovor.⁴

Albatta, har uchala axloqiy hodisa va ularning ziddi nisbiylikka ega. Bu o’rinda shuni alohida ta’kidlash joizki, axloqiy tarbiya natijasida odoblilik — xushxulqlilikka, xushxulqlilik-yuksak axloqiylikka aylangani kabi, axloqiy tarbiya yo’lga qo’yilmagan joyda muayyan shaxs, vaqti kelib, odobsizlikdan-badxulqlilikka, badxulqlilikdan-axloqsizlikka o’tishi mumkin.

⁴ E.Yusupov Inson kamolotining ma’naviy asoslari. Toshkent. Universitet, 1998, 38-b.

Bu esa avvalambor insonning qay darajada o'zini ustida ishlashga, o'z-o'zini anglash tamoyiliga amal qilishi bilan bog'liq.

Uch axloqiy hodisaning umumlashmasini, ya'ni mazkur fanimizning tadqiqot ob'ekti bo'lgan umumiy tushuncha sifatida axloqni quyidagicha ta'riflash mumkin:

Axloq — barcha odamlar uchun birdek taalluqli hisoblangan, ijtimoiy talablar hamda ehtiyojlarning munosabatlar shaklidagi ko'rinishidan iborat bo'lgan, insonga berilgan ixtiyor erkinligining xatti-harakatlar jarayonida ichki iroda kuchi tomonidan oqilona cheklanishini taqozo etuvchi ma'naviy hodisa⁵.

Axloq falsafasi qadimda fizika va metafizika va mantiq bilan birgalikda falsafaning uzviy (uchinchi) qismi hisoblanar edi. Keyinchalik (Arastudan so'ng) alohida falsafiy yo'nalishdagi fan maqomini oldi. Bu fikrni quyidagicha kengaytiribroq talqin etish mumkin. Ma'lumki, falsafaning fanlar podshosi sifatidagi vazifasi barcha tabiiy va ijtimoiy ilmlar erishgan yutuqlardan umumiy xulosalar chiqarib, insoniyatni xaqiqatga olib borishdir. Shundan kelib chiqqan holda, falsafaning predmetini tafakkur deb belgilash maqsadga muvofiq. Axloqshunoslik axloqiy tafakkur taraqqiyotini tadqiq etadi va amaliyotda insonni ezgulik orqali haqiqatga olib borishga xizmat qiladi. Shu bois uni axloq falsafasi yoxud ezgulik falsafasi deb atash mumkin.

Hozir u falsafiy fan sifatida uch yo'nalishda ish olib boradi, ya'ni axloqiy tafakkur taraqqiyotini tadqiq etar ekan, u axloqni: 1) bayon qiladi; 2) tushuntiradi; 3) o'rgatadi. Shunga ko'ra, u tajribaviy-bayoniy, falsafiy-nazariy va mezoniy-me'yoriy tabiatga ega. Qadimgilar uni amaliy falsafa deb ataganlar. Zero, sof nazariy axloqshunoslikning bo'lishi mumkin emas. U insoniyat o'z tajribasi orqali erishgan donishmandlik namunalari hikmatlar, naqlar, matal-maqollar tarzida bayon etadi, kishilarni axloqiy qonun-qoidalarga o'rgatadi, ularga axloqning mohiyatini tushuntiradi va falsafiy xulosalar chiqaradi. Axloq falsafasi fanining boshqa falsafiy fanlardan farqi ham, o'ziga xosligi ham undagi nazariya bilan amaliyotning ana shunday omuxtaligidadir. Endi axloq falsafasining boshqa ijtimoiy fanlar bilan aloqadorligini ko'rib chiqamiz.

⁵ Abdulla Sher. Axloqshunoslik. Darslik. Toshkent, O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati, 2010. 10-b.

Axloq falsafasi va estetika. Axloq falsafasi boshqa ijtimoiy va falsafiy fanlar bilan o'zaro aloqadorlikda rivojlanib kelmoqda. Ayniqsa, uning estetika bilan aloqasi qadimiy va o'ziga xos.

Avvalo, insonning har bir xatti-harakati va niyati ham axloqiylikka, ham nafosatga tegishli bo'ladi, ya'ni muayyan ijobiy faoliyat ham ezgulik (ichki go'zallik), ham nafosat (tashqi go'zallik) xususiyatlarini mujassam qiladi. Shu bois Suqrot, Aflotun, Forobiy singari qadimgi faylasuflar ko'p hollarda axloqiylikni ichki go'zallik, nafosatni tashqi go'zallik tarzida talqin etganlar. Bundan tashqari, ma'lumki, san'at nafosatshunoslikning asosiy tadqiqot ob'ekti hisoblanadi.

Har bir san'at asarida esa axloqning dolzarb muammolari ko'tariladi hamda san'atkor doimo o'zi yashayotgan zamonda erishilgan eng yuksak axloqiy daraja va unga munosabatni badiiy qiyofalar orqali bevosita yoxud bilvosita aks ettiradi. Ayni paytda, bu ikki fanda ba'zan bir tushunchaning ikki xil ko'rinishini uchratish mumkin. Chunonchi, estetikadagi ulug'vorlik tushunchasi, Axloq falsafasida qahramonlik tarzida tavsiflanadi. Shuningdek, estetikada ildizi Axloq falsafasiga borib taqaladigan inson axloqiyligi darajasi bilan bog'liq xulqiy go'zallik degan tushuncha ham mavjud. Demak, estetika o'rganayotgan har bir badiiy asar ayni paytda, ma'lum ma'noda, Axloq falsafasi nuqtai nazaridan ham tadqiq etilayotgan bo'ladi.

Yana bir e'tiborli jihati shundaki, estetik baholar hamisha axloqiy tushuncha va intilishlar bilan bog'lanib ketadi. Umuman olganda, go'zallik mavj urib turgan narsa axloqiy jixatdan ham boy bo'ladi, axloqiy jixatdan puch narsa xunuk bo'ladi. Axloqiy-ma'naviy tasavvurlar hech qanday xis-tuyg'uga ega bo'lmagan umumiy muloxazalar, mavhumiy g'oyalar, tushunchalar shaklida ham ifoda etilishi mumkin. Holbuki, estetika doirasi ko'rinib va eshitib turgan olamdan iborat. Axloqiy kategoriyalar va baholarni tabiat hodisalariga nisbatan ishlatib bo'lmaydi, holbuki jonli va jonsiz tabiatning bari — estetika uchun tabiiy va zaruriy doiradir. Estetika va etika bir biri bilan yaqin o'zaro bog'liq bo'lsada xar qaysisi mustaqil fandir. Insonning xatti-harakati va niyati ko'pincha ham axloqiylikka, ham nafosatga tegishli bo'ladi, Ya'ni muayyan ijobiy faoliyat ham ezgulik, ham nafosat xususiyatlarini o'zida birvarakay mujassam qiladi. Shu sababli "Avesto", "Injil" va "Quron" kabi muqaddas kitoblarda, Suqrot, Aflotun,

Forobiy singari qadimgi faylasuflar ta'limotlarida axloqiylikni-ichki guzallik, nafosatni-tashqi guzallik tarzida talqin etganlar. Bundan tashqari, ko'rib o'tganimizdek, san'at estetikaning asosiy tadqiqot ob'ektlaridan hisoblanadi. Har bir san'at asarida esa axloqning dolzarb muammolari ko'tariladi va ijodkor eng yuksak axloqiy darajani badiiy qiyofalar orqali in'ikos ettiradi. Bu in'ikos bevosita ijobiy qahramonlar qiyofasida amalga oshsa, bilvosita salbiy voqea-hodisalarga muallif nuqtai nazari orqali ro'y berishi mumkin. Ya'ni biror bir badiiy asarda ijobiy qahramonlar, umuman, bo'lmaydi, lekin undagi voqea-hodisalarga ijodkor o'z zamonasi erishgan axloqiy yuksaklikdan turib baho beradi. Shu bois mutlaqo axloqsiz tarzdagi badiiy asarning bo'lishi mumkin emas. Demak, estetika o'rganayotgan har bir badiiy asar ma'lum ma'noda axloqshunoslik nuqtai nazaridan ham tadqiq etilayotgan bo'ladi Biroq, bunday yaqinlik, yuqorida aytganimizdek, aslo aynanlikni anglatmaydi. Bu ikkala fanning tadqiqot ob'ektlari orasidagi farqni birinchi bo'lib buyuk Arastu nazariy jihatdan isbotlab bergan edi; u, ezgulik faqat harakatda, guzallik esa, harakatsiz ham namoyon bo'ladi, degan fikrni bildiradi. Darhaqiqat, axloqiylik faqat insonning xatti-harakati, qilmishi orqali yuzaga keladi; odam toki harakatsiz ekan, biz uning na yaxshiligini, na yomonligini bilamiz; muayyan xatti-harakat sodir qilinganidan keyingina biz uni yo ezgulik, yo yovuzlik, yo yaxshilik, yo yomonlik sifatida baholaymiz. Go'zallik esa, o'zini harakatsiz ham namoyon etaveradi.

Axloq falsafasi va dinshunoslik. Axloq falsafasining dinshunoslik bilan aloqasi shundaki, har ikkala fan ham bir xil muammo — axloqiy mezon muammosini hal etishga qaratilgan. Chunki umumjahoniy dinlar vujudga kelguniga qadar mavjud bo'lgan ma'lum urf-odatlar va qadriyatlar muayyan diniy qonun-qoidalarga, muqaddas diniy kitoblarga katta ta'sir ko'rsatgan. Ayni paytda, dinlar ham axloqqa ana shunday ta'sir o'tkazganlar.

Har qanday diniy ta'limotlar jamiyat taraqqiyotining muayyan bosqichida ob'ektiv, sub'ektiv ehtiyojlar va zaruriyatlar asosida kelib chiqadi. Qur'on, hadislar, shariat qoidalari, islom huquqi asoslarida oldinga surilgan barcha g'oyalar zaminida ruhiy poklanish, iymon, vijdon, e'tiqod bilan bog'liq bo'lgan dunyoviy muammolar o'rtaga qo'yilgan. Jamiyat hayoti va shaxsiy hayotdagi barcha muammolarni hal etish uchun

inson o'zi ruhan, vijdonan pok, iymonli, halol, e'tiqodli bo'lishi kerak degan g'oya islom dinining mohiyatda yuksak o'rin egallaydi. Chunonchi, inson eng oliy qadriyat sifatida qat'iy muhofaza etiladi.

Din o'zining ijtimoiy ta'siri va kuchi jihatidan har qanday mafkuradan ustun turadi. Dinga ehtiyoj ma'naviy kamolotga bo'lgan ehtiyojning bir ko'rinishidir. Dinsiz jamiyat ma'naviy jihatdan zaif va qashshoq bo'ladi. Birinchi Prezident I.A.Karimovning ta'kidlashicha: " Ollohning o'zi bizga buyurgan komil inson bo'lish, halollik va adolat bilan hayot kechirish kabi olijanob fazilatlarining ma'no — mazmunini nafaqat chuqur anglash, balki anashunday xususiyatlarga ega bo'lish, ularga amal qilib yashash — odamzotning ma'naviy boyligini belgilab beradigan asosiy mezon, desak, hech qanday xato bo'lmaydi"⁶.

Shuni unutmash kerakki, din siyosat emas, balki ma'naviy hodisadir. Dinni qurol qilib, o'z siyosiy maqsadlariga erishishga intilayotgan "korchalonlar"ning yovuz qilmishlariga hech qaysi davr hayrixox bo'lgan emas. Din insonni axloqiy lashtirishning vositasi tarzida ish ko'radi. Demak, diniy taqvo bilan axloqiy talabning ildizi bir. Har ikki holatda ham vijdon ko'zga ko'rinmaydigan boshqaruvchi muruvvat sifatida namoyon bo'ladi. Bu — botiniy ko'rinish. Zohiriy ko'rinish esa shar'iy hukmlar va huquqiy qonunlarda o'z aksini topadi. Biz komil inson tarbiyasi degan iboralarni ko'p uchratamiz. Diniy ta'limotlarda komillik timsoli sifatida Haq nazarda tutiladi. Insonning kamolotga erishuvi Haqqa talpinishidir, Hujjatul Islom Imom Abu Homid G'azzoliy "Kimyoi saodat" asarida yozadilar: "Inson farishta va hayvon orasidagi maxluqdir. Hayvon rivojlanmaydi, chunki uning kamolot quvvati yo'q. Farishta ham rivojlanmaydi, chunki uning o'zi pok ilohiy nurdan iborat, Chunki insonlardagina rivojlanish, ruhiy kamolot hislati mavjud"⁷.

Shu tariqa, komil insonning o'ziga xos axloq qoidasi ishlab chiqilgan bo'lib, bu sifatlarga ega bo'lish har bir odamning orzu — armoni deb qaralgan. Yana shuni ta'kidlash lozimki, o'rta asrlardagi yaxshi axloq, komil inson haqidagi tushunchalar nisbiy xususiyatga ega. Ammo masala qanday qo'yilishidan qat'iy nazar, komil inson haqidagi g'oyalar katta ijtimoiy — axloqiy ahamiyatga ega bo'ladi.

⁶ Karimov I. A. Yuksak ma'naviyat engilmas kuch. T., Ma'naviyat, 2008. 25-b.

⁷ Komilov N. Komil inson haqida to'rt risola. T., O'zbekiston. 1997. 172-b.

Axloq falsafasi va huquqshunoslik. Axloq falsafasining huquqshunoslik bilan aloqasi uzoq tarixga ega. Ma'lumki, juda ko'p hollarda axloq me'yorlari bilan huquq me'yorlari mohiyatan va mazmunan bir xil bo'ladi.

Huquqni bilish va u haqdagi tasavvurlar kishiga odatda huquqqa zid narsani qonuniy narsadan farqlashida, voqea-hodisani huquqiy jihatdan to'g'ri baholashida va uning ehtimol bo'lgan huquqiy oqibatlarini tasavvur etishida yordam beradi. Insonning hayotiy tajribasi huquq haqidagi tasavvurlarning muhim manbai hisoblanadi. Huquqshunos olim A. Saidovning fikricha: "Voyaga etmaganlar o'zlari kuzatib boradigan huquqiy faktlarga nafaqat ularning qo'llanish amaliyoti nuqtai nazaridan baho berishadi. Agar bunday amaliyot huquqda yozib qo'yilganiga nisbatan farq qiladigan bo'lsa, unda bu yoshlarda huquqiy ko'rsatmalarning shunchaki rasmiy narsa ekanligi to'g'risidagi tasavvurlarni, "ha, qonun — boshqayu, hayot butunlay boshqa" degan fikrni hosil qilish mumkin".

Qonunga munosabat va huquqqa qo'yiladigan talab, huquqiy va axloqiy me'yorlar ijtimoiy hayotning umumiy ta'siri ostida shakllanadi. Ko'pgina yoshlarning jinoyati hulq-atvor qoidalarini, shu bilan birga huquqiy javobgarlik tamoyillari, uning xarakteri va miqdorini bilmaslik bilan bog'liq. Masalan, ko'pgina voyaga etmaganlar orasida shunday bir qarash borki, unga ko'ra bunday bolalarning jinoyatlari uchun ularning o'zlari emas, balki, avvalo ota-onalari, tarbiyachilari va mahalla-kuy hamda jamoatchilik javob berishadi. Aksariyat xolatlarda ota-onalar o'z farzandlarining noma'qul ishlari va jinoyatlarini berkitishga harakat qiladilar, aksincha farzandlari "qobil farzand", farishtaday pokiza bola ekanligini isbotlashga urinadilar. Bunday yolg'on va xaspo'shlash esa pirovardida yomon oqibatlariga olib kelishi haqida ko'p marta eshitganmiz.

Huquqiy tarbiya ma'naviy tarbiya jarayonida singdirib boriladi. Axloq ma'naviyatning asosini tashkil etadi. Inson axloqiy jarayonlarda bevosita yoki bilvosita ravishda rioya etadi. Tabiiyki, huquqiy tarbiya ham axloq mezonlari bilan hamohanglikda olib borilsa, o'ylangan maqsadga etishish mumkin.

Shunga ko'ra, axloqni jamoatchilik asosidagi huquq, huquqni esa qonuniylashtirilgan axloq deb atash mumkin. Zero, Axloq falsafasi bilan huquqshunoslikning tadqiqot ob'ektlari ko'p jihatdan o'xshash, ular faqat yondashuv usuli nuqtai nazaridan farq qiladi, ya'ni huquq me'yorlarining bajarilishi, odatda, maxsus adliya idoralaridagi lavozimli kishilar orqali,

majburiy sanksiyalar vositasida yo'lga qo'yiladi; axloq me'yorlari esa umumiy qabul qilingan milliy urf-odatlar, jamoatchilik fikri yordamida, alohida belgilangan kishilar tomonidan emas, balki muayyan ijtimoiy guruh, jamiyat tomonidan amalga oshiriladi.

Shuningdek, huquqshunoslik kasbi uchun muhim bo'lgan amaliy axloq jihatlari Axloq falsafasining huquqshunos odobi deb ataladigan maxsus sohasi tadqiq qiladi va tavsiya etadi.

Axloq falsafasi va san'at. Axloq bilan san'atning o'zaro aloqalari haqida gap ketganda, avvalo, san'at mohiyatan shaxsning xis-tuyg'ulariga ta'sir ko'rsatishga qodir bo'lgan muhim jarayon ekanligini hisobga olish darkor. San'at insonning xissiyotlari va tuyg'ular olamiga kirib boradi. Shuning uchun bo'lsa kerak, san'at barcha davrlarda insonga hamroh bo'lib kelgan. San'at keng ma'noli tushunchadir. Zero, san'at inson mehnati, aql-idroki, shuuri bilan yaratilgan, vujudga kelgan, ijod qilingan narsalardir. San'at inson faoliyatining ijodkorlik turini anglatib, har bir san'at asarida shaxsning o'ziga xos iste'dodi namoyon bo'ladi. Va nihoyat, san'at insonning mahorati bilan chambarchas bog'liqdir. San'at, keng ma'noda, badiiy qadriyatlar, ularni yaratish (badiiy ijod qilish) va iste'mol (badiiy idrok etish) jarayonlarini ham qamrab oladi. Nafosatshunos E.Umarovning ta'kidiga ko'ra, "San'at va axloq o'zaro munosabatlari estetikada o'zak masalalardan biri bo'lib, bu masalaga uch uslubda yondoshiladi. Birinchisi- "axloqiylik" uslubi deyiladi. Bu uslub Ovrupo nafosatshunosligidagi yunonlar, jumladan Aflotun, yangi davrda esa Russo va L.N.Tolstoy ijodida kengroq va chuqurroq ishlab chiqilgan. "Axloqiylik" ning mohiyati shundaki, uning targ'ibotchilari tarixan turli davrlarda yashaganiga qaramay, badiiy ijodni axloq-odobga bo'ysundirish, ezgulikni san'atning birdan-bir va eng oliy maqsadi sifatida targ'ib etishdir."

San'at va axloqning bosh mavzui inson hisoblanadi. San'at insonning maqsad-manfaatlari, fikr-mulohazalari, his-tuyg'ulari, ichki kechinmalari nuqtai nazaridan aks ettirsa, axloq inson ijtimoiy aloqalari va munosabatlarining mag'ziga singib ketadi. Hayotda axloq-odobga aloqador bo'lmagan biror voqea-hodisa sodir bo'lmaydi. Insonlarning o'zaro munosabatlari va muomalalari axloqning bevosita ob'ekti bo'lib xizmat qiladi. Har bir haqiqiy san'at asarida asosiy ziddiyat sifatida ezgulik bilan yovuzlikning kurashi aks etadi, insonparvarlik, haqiqatguylik, to'g'rilik,

adolat, muhabbat, sadoqat singari fazilatlar tarannum etiladi, taqdir, o'lim va o'lmaslik, hayotning mazmuni, baxtga erishish singari muammolar o'rta tashlanadi. Axloqiy ideal muammosi esa har bir badiiy asarning shohtomiri hisoblanadi. Zero, Navoiydagi Farhod bilan Shirin, Qodiriyning Otabek bilan Kumushi, Shekspirning Romeo bilan Julettasi yuksak axloqiy ideallarni namoyon etishi bilan umumbashariy ahamiyatga ega. Bundan tashqari, so'z san'atida, ta'bir joiz bo'lsa, o'ziga xos "axloqiy janrlar" mavjud. Ularni xalq og'zaki ijodida ham, yozma adabiyotda ham uchratish mumkin: maqol, matal, hikmatlar, hikoyatlar, rivoyat, masal, pandnoma va h.k. shular jumlasidandir.

Prezident Sh.M. Mirziyoevning "Adabiyot va san'at, madaniyatni rivojlantirish — xalqimiz ma'naviy olamini yuksaltirishning mustahkam poydevoridir" deb nomlangan ma'ruzasida "Inson qalbini, uning dardu tashvishlarini, xalqning orzu-intilishlari, Vatanga muhabbat va sadoqat tuyg'usini betakror so'z, ohang va ranglarda tarannum etishni o'z hayotining ma'no-mazmuni deb biladigan siz, muhtaram ijod ahlining mehnati naqadar mashaqqatli, mas'uliyatli va sharaflilik ekanini barchamiz yaxshi bilamiz", deya ijod ahliga nisbatan⁸ — deb ta'rif beradi. Umuman olganda, axloqsiz badiiy asarning bo'lishi mumkin emas, barcha san'at asarlari uchun axloqiylik muhim asos hisoblanadi. Ayni paytda san'at etika targ'ibotchisi, axloqiy tarbiyaning eng qulay vositasi sifatida ham namoyon bo'ladi. 2017 yil 3 avgust kuni mamlakatimiz ijodkor ziyolilari vakillari bilan bo'lgan uchrashuvda Prezidentimiz Sh.M. Mirziyoev o'zining **Adabiyot va san'at, madaniyatni rivojlantirish — xalqimiz ma'naviy olamini yuksaltirishning mustahkam poydevoridir** deb nomlangan ma'ruzasida bejizga san'at va adabiyotga quyidagi bahoni bermadilar: "Bizning havas qilsa arziydigan buyuk tariximiz bor. Havas qilsa arziydigan ulug' ajdodlarimiz bor. Havas qilsa arziydigan beqiyos boylıklarimiz bor. Va men ishonaman, nasib etsa, havas qilsa arziydigan buyuk kelajagimiz, buyuk adabiyotimiz va san'atimiz ham albatta bo'ladi"⁹.

8 Sh.M. Mirziyoev "Adabiyot yashasa — millat yashar" <http://www.adolatgzt.uz/society/5234>

9 Sh.M. Mirziyoev Adabiyot va san'at, madaniyatni rivojlantirish — xalqimiz ma'naviy olamini yuksaltirishning mustahkam poydevoridir. <https://www.uzavtoyul.uz/cy/post/adabiyot-va-sanat-madaniyatni-rivojlantirish-xalqimiz-manaviy-olamini-yuksaltirishning-mustahkam-poydevoridir.html>

Axloq falsafasi va mafkura. Mafkurasiz jamiyat, ijtimoiy guruh yoki millat bo'lishi mumkin emas. Mustaqil O'zbekistonning mafkurasi milliy istiqloq mafkurasidir. Bu mafkuraning mazmuni iqtisodiy, ijtimoiy — siyosiy, madaniy — ma'rifiy hayotning barcha sohalariga singib ketgan. Muayn maqsadni ifoda etuvchi har qanday mafkura insonlar ongiga singib, e'tiqodi mohiyatini belgilab, amaliy faoliyatiga asos bo'lgandagina katta ijtimoiy kuchga aylanadi. Axloq bilan mafkuraning aloqasi ham jamiyat hayotida juda katta ahamiyatga ega. Ma'lumki, har bir mafkura muayyan g'oyalari va qarashlar tizimidan iborat bo'ladi. Rasmona mafkurani axloqiy g'oyasiz tasavvur qilish qiyin. Lekin g'oya hech qachon o'z-o'zicha, shunchaki mavjud bo'lmaydi. U albatta insonda in'ikos topadi va muayyanlashadi.

Inson kamoloti hech vaqt mafkurasiz voqe bo'lmaydi. Inson tarbiyasiga oid har bir tadbir ma'lum maqsadlar bilan bog'langan. Bu maqsadlarning yo'nalishi jamiyat, millat, jamoa, ijtimoiy-siyosiy kuchlar mafkurasi bilan belgilanadi.

Yuksak axloqiylikka asoslangan milliy mafkuramiz jamiyatimizda vatanparvarlik, millatparvarlik, ziyolilik tamoyillarini ustuvor bilib, har bir fuqaroni buyuk davlat yaratishda ishtirok etishga chorlaydi, umum-bashariy ma'naviy qadriyatlarni e'zozlashga, boshqa millatlar va elatlarga hurmat bilan qarashga chaqiradi, tenglar ichida teng bo'lish g'oyasini ilgari suradi. Bu mafkura xalqimiz ma'naviy mezonlarga, uning ezgulik va farovonlik haqidagi ideallariga, erksevarlik, tinchliksevarlik tamoyillariga mos keladi. Shuning uchun ham har vaqt mafkuraga ehtiyoj seziladi.

Axloq falsafasi va pedagogika. Axloq falsafasi pedagogika bilan ham chambarchas aloqada. Pedagogikadagi shaxsni shakllantirish, tarbiyalash, ta'lim berish jarayonlarini pand-nasihatlarsiz, odobnoma darslarsiz tasavvur qilib bo'lmaydi. Shu bois Axloq falsafasi o'zining nazariy va, ayniqsa, amaliy jihatlari bilan pedagogikaning asosi hisoblanadi. Zero, maorif tizimidagi ta'lim-tarbiya o'zini har bir qadamda axloqiy tarbiya sifatida namoyon qiladi.

Axloq falsafasining yana bir muhim jihati bilim, ilm, malaka, iste'dod va qobiliyat bo'lib, ular ham muayyan axloqiy kamolot zaminida shakllanadi. Ba'zi bir qarashlarga ko'ra, axloqning fanga aloqasi yo'q. Bunday qarashlarni to'g'ri deb bo'lmaydi. Chunki etika predmeti, tadqiqot doirasi,

qonuniyatlari, kategoriyalari va tamoyillari unga fan maqomini berish uchun daxl qilmaydi.

Ma'naviy-axloqiy fazilatlariga ega bo'lmagan kishilar ilm-fanni o'rganishga ham, halol mehnat qilishga ham, odamlarga foydasi tegadigan kasb-hunarni egallashga ham rag'bat qilmaydilar. Shu sababli jamiyat taraqqiyotning barcha bosqichlarida avvalo o'sib kelayotgan yosh avlodni tarbiyalab, ularga ta'lim berish davlatning asosiy vazifalaridan hisoblanadi. O'zbek milliy ta'limshunosligidagi ta'lim-tarbiya ishlari tizimida ham axloq-odob tarbiyasi ustuvor ahamiyatga ega bo'lgan.

Ma'rifatparvar alloma Abdulla Avloniy fikricha: "Ilm dunyoning izzati, oxiratning sharofatidir. Ilm inson uchun g'oyat muqaddas bir fazilatdur, zeroki ilm bizga o'z ahvolimizni, harakatimizni oyna kabi ko'rsatur, zehnimizni, fikrimizni qilich kabi o'tkir qilur, ilmsiz odam mevasiz daraxt kabidur"¹⁰. Alloma ilmning nazariy ahamiyatini ko'rsatibgina qolmasdan, balki amaliy faoliyat uchun hayotiy zaruriyat ekanligini ham ta'kidlab o'tadi. Jumladan, "Ilm bizni jaholat qorong'usidan qutqarur, madaniyat, ma'rifat dunyosiga chiqarur, yomon fe'llardan, buzuq ishlardan qaytarur, yaxshi xulq, odob sohibi qilur. Butun hayotimiz, salomatligimiz, saodatimiz, sarvatimiz, maishatimiz, himmatimiz, g'ayratimiz, dunyo va oxiratimiz ilmga bog'liqdur"¹¹.

Har bir davrning ehtiyojlari ham, ijtimoiy, iqtisodiy taraqqiyoti ham ilmiy tafakkur salohiyati darajasi bilan belgilanadi. Ma'lum muammoni xalq etish imkoniyatlarini inson o'z aql zakovati, bilimi, kuchi va irodasi bilan aniqlaydi. Faylasuf Abdulla Sher fan bilan axloqning o'zaro aloqadorligi haqida "Ba'zilar bizga, fan — mutlaq ob'ektiv hodisa, u mohiyatan holis, shunga ko'ra, uni axloqqa bu qadar bo'ysundirish nojoiz, deb e'tiroz bildirishlari ham mumkin. Biroq, fanni odamlar, turli hissiyot, ehtiroslarga moyil, turli axloqiy fazilatlar, hatto illatlarga ega bo'lgan kishilar yaratishini yodga olsak, bunday e'tirozlarning o'zi nojoiz ekanligiga ishonch hosil qilamiz. Zero har bir olimning ma'naviy-axloqiy holati, uning o'z kashfiyotida qay darjadadir aks etmasligi mumkin emas".¹²

¹⁰ Abdulla Avloniy "Turkiy guliston yoxud axloq" Toshkent, O'qituvchi, 1993. 14b.

¹¹ O'sha manba. B.32

¹² Abdulla Sher. Axloqshunoslik. Darslik. — T.: O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati, 2010.5b

Birinchi Prezident I.A.Karimov ham shunday deydi: “Ta’limni tarbiyadan, tarbiyani esa ta’limdan ajratib bo’lmaydi — bu sharqona qarash, sharqona hayot falsafasi”¹³.

Nullas, fan ham bevosita, ham bilvosita axloq bilan bog’liq va aynan shu bog’liqlik tabiiy-texnikaviy fanlarni insoniylashtirish vazifasini bajaradi”¹⁴, — degan g’oyatda o’rinli fikrni bildiradi. Shunday ekan bilim, ilm, iste’dod, tajriba asosida shakllangan ma’naviyat inson faoliyatiga o’ziga xos yo’nalish, imkoniyat beradi. Insonning mehnati jarayonida erishgan kasbi, malakasi, inson miyasida chuqur o’rin olgan tushunchalari amaliy imkoniyatlarga asos bo’ladigan ma’naviyatdir. Bularning barchasini axloq falsafasining me’yorlari orqali tarbiyalash bilan erishish mumkin.

Axloq falsafasi va ruhshunoslik. Qadimdayoq Axloq falsafasining ruhshunoslik (psixologiya) bilan aloqasi alohida ahamiyatga ega bo’lgan. Zotan, bu ikkala fan kishilar xatti-harakati, fe’l-atvori va mayl-istaklarini o’rganadi. Lekin bu o’rganish ikki xil nuqtai nazardan olib boriladi: ruhshunoslik u yoki bu xatti-harakat, fe’l-atvor, sababiy asos (motiv) larning ruhiy tabiati va shakllanish shart-sharoitlarini ochib beradi, Axloq falsafasi esa ruhshunoslik tadqiq etgan hodisalarning axloqiy ahamiyatini tushuntiradi. Ruhshunoslik hissiyotlar sifatida o’rganadigan insondagi ko’pgina ma’naviy hodisalar Axloq falsafasi tomonidan falsafiy-axloqiy tushunchalar tarzida tadqiq etiladi. Shuni ta’kidlash kerakki, ma’naviyatning jamiyat, millat, xalq va inson hayotidagi ahamiyati va zaruriy ehtiyoj ekanligi qadimdan ma’lum bo’lib, unga dunyoning buyuk mutafakkirlari ham o’z diqqatlarini qaratganlar. Deylik rus mutafakkirlaridan biri bo’lgan V. I. Dal o’zining “Tolkovo’y slovar”ida ma’naviyat¹⁵ tushunchasini — bir jon va ruhdan paydo bo’lgan, avlodsiz, moddiy bo’lmagan, insonning aql va irodasining mahsuli bo’lgan, uning ruhiga, tegishli hamma aqliy va ahloqiy quvvatlardir, deb tariflagan. Bu erda ma’naviyat ruhiy — psixologik holat sifatida inson va jamiyat hayoti uchun, jamiyatning kelajagi uchun zarur bo’lgan muhim xodisa, aqliy,

¹³ Karimov I.A. Yuksak ma’naviyat — engilmas kuch. — T: Ma’naviyat, 2008. 44b.

¹⁴ Karimov I.A. Yuksak ma’naviyat — engilmas kuch. — T: Ma’naviyat, 2008. 45.b.

¹⁵ Dal Vladimir Ivanovich. Tolkovo’y slovar jivogo velikorusskogo yazo’ka : [v 4 t.] G’ [soch.] Vladimira Dalya. — 3-e izd., ispr. i znach. dop., izd. pod red. [i s predisl.] prof. I.A. Boduena-de-Kurtene. T. 1-4. — Sankt-Peterburg ; Moskva : t-vo M. O. Volf, 1903-1911. — 27 sm. <https://www.prlib.ru/G/item/G457655>

ahloqiy munosabatlar bilan bog'liq psixologik kechinmalar va xudo tamonidan berilgan in'om sifatida tushuniladi.

Axloqni aynan insonning ichki kechinmalari, ruhiy ozuqasi sifatida ko'rilishi, ma'naviyat inson ruhiyati bilan bog'liq ijtimoiy xodisa ekanligidan dalolat beradi. Agarda ma'naviyatni insonning ichki ruhiy kechinmasi sifatida olsak, u holda ruhiy tushunchasi, bu kishining ruhiga, psixik kayfiyatiga, ichki kechinmalariga oid xodisa ekanligini bunda insonning Ruhiiy xolati, Ruhiiy ko'tarinkiligi, Ruhiiy ezilishi, bir so'z bilan aytilganda hissiy — emotsional psixologik kechinmalari bilan bog'liq xodisa ekanligi anglanadi. Axloq aynan inson ruhiy o'sishning ozuqasi sifatida ko'zga tashlanadi. Haqiqatda ham ma'naviiy boy insonning ruhiyati bilan ma'naviiy qashshoq insonning ruhiyati o'rtasida farq yaqqol ko'rinadi. Ma'naviiy boy insonda ruhiy kechinmalar, ya'ni millat, xalq, jamiyat manfaatlari, ehtiyojlari bilan uzviy bog'langan bo'ladi. Ma'naviiy boy inson o'z millati ravnaqi uchun, boshqa qardosh millatlarning mafaatlarini xisobga olgan holda jon kuydiradi. Axloqi qashshoq inson esa har doim o'z manfaatlari yo'lida harakat qiladi. Ma'naviiyati boy inson har doim jamiyat yutuqlaridan shodlanadi, ruhlanadi va o'zi ham bu yutuqlarga suyangan holda ma'naviiyatga xos bo'lgan xarakatlarni bajaradi.

Axloq falsafasi va sotsiologiya. Axloq falsafasining sotsiologiyabilan aloqasi o'ziga xos. Bu ikkala fan inson faoliyatini boshqarishning ijtimoiy murvatlaridan bo'lmish axloqni o'rganadi. Lekin Axloq falsafasining miqyosi bu borada keng. Ma'lumki, sotsiologiya insonlarning ommaviiy xatti-harakati va ularning qonuniyatlarini faqat muayyan ijtimoiy tuzum doirasidagina tadqiq etadi. Axloq falsafasi esa, o'z mohiyatiga ko'ra, lozim bo'lganda, muayyan ijtimoiy tuzum yoki davr doirasidan chiqib, inson axloqining yuksak yutug'i sifatida kelgusi davrlar uchun ham tarixiiy va axloqiiy ahamiiyat kasb etgan shaxsiiy, istisnoli xatti-harakatlarni hamda ularning sababiiy asoslarini o'rganadi.

Axloq falsafasi va siyosatshunoslik. Axloq falsafasining siyosatshunoslik bilan aloqasi, ayniqsa, o'ziga xos va murakkab. Chunki siyosiiy kurash qarama-qarshi axloqiiy qoidalar va talablar kurashini taqozo etadi. Shaxsiiy intilishlar bilan davlat va jamiyat manfaatlarining mosligi, maqsadlar va vositalarning pok yoki nopokligi muammolari o'rtaga chiqadi. Lekin, aslida siyosat qay darajada axloqiiylik kasb etsa, shunchalik u oqilona

bo'ladi. Bu hozirgi kunda axloqshunoslik ham, siyosatshunoslik ham jiddiy tadqiq etadigan eng muhim umumiy muammolardan biridir.

Arastu "Poetika" asarining "Katta axloq kitobi" bo'limida shunday deyiladi: "Etika — axloq muammolari haqida gapirishdan avval biz axloq nimaga taaalluqli ekanligini aniqlab olishimiz kerak. Gapning lundasini aytsak, axloq siyosatning tarkibiy qismidir. Chindan ham muayyan axloqiy fazilatlarga ega bo'lmagan, yani munosib bo'lmagan odam faoliyat ko'rsatishi mumkin emas. Munosib odam bo'lmoq — fazilatlar egasi — fozil bo'lmoq, demakdir. Zero, ijtimoiy va siyosiy hayotda faoliyat yuritmoqchi bo'lgan odam axloqan fazilatli odam bo'lmog'i kerak. Xullas, amaliy etika, axloq siyosatning tarkibiy qismi, uning asosidir. Shuning uchun axloqni bemalol siyosat deb atash mumkin".¹⁶

Axloq falsafasi tarixida axloq bilan siyosatning munosabatlari borasida ikki xil qarash mavjudligini ko'rish mumkin. Ularning biriga ko'ra, siyosat axloqiy bo'lmog'i lozim, ikkinchisiga binoan esa siyosat axloq bilan sig'ishmaydi. Bunday qarashlarning mohiyatini tushuntirishda faylasuf Abdulla Sherning fikri bir qadar asoslarga ega. Chunki, birinchi qarash mohiyatan axloqni siyosatdan yuqori qo'yadi: siyosat axloqqa bo'ysundirilishi shart. Boshqacha qilib aytganda, maqsadlar va vositalar birligiga erishmoq lozim, ya'ni buyuk, pokiza ideallar faqat axloqiy pok vositalar orqali amalga oshirilmog'i kerak. Lekin bunda axloq siyosat vazifasini bajarmasligi lozim. Aks holda muayyan davlat institutlarining, xususan, huquq-tartibot va harbiy idoralar singari tashkilotlarning ishini ortiqcha darajada cheklab, ularni juda zaiflashtirib qo'yishi mumkin.

Ikkinchi qarash esa, mohiyatan siyosatni axloq bilan hisoblashmasligini taqozo etadi. Bu qarash tarafdorlari axloqni siyosatga bo'ysundirishni, undan, kerak paytida, tamomila yuz o'girishi lozimligini ta'kidlaydilar. Ular nazdida, axloq buyuk ideallarga erishuv yo'lidagi bir g'ov, jamiyatni umuminsoniy qadriyatlar bilan o'ralashtirib qo'yadi, ko'ngli bo'shlikka, sustkashlikka, pirovard natijada bosh-boshdoqlikka olib keladi. Shu bois buyuk maqsadlarga tezroq erishish uchun har qanday vositadan foydalanish mumkin. Zero oxir-oqibat erishilgan maqsad yo'l qo'yilgan razilliklar, qattolliklar, aldovlar va firiblarni yuvib ketadi. Vaholonki, bu usul orqali faqat vaqtinchalik g'alabaga erishish mumkin. Oqibat esa

¹⁶ Arastu. Poetika. Axloqi Kabir. T., Yangi avlod asri. 2004, 96-b.

bu g'alaba na faqat yo'qqa chiqadi, balki mag'lubiyatga, aylanadi. Misol tariqasida yana sho'rolar tuzumiga murojaat qilish mumkin. Zo'rlik, aldov va qatag'onlar bilan xalqni baxtli qilishga urinish, "xalq baxti" uchun millionlab odamlarning yostig'ini quritish evaziga erishilgan g'alaba oxir-oqibatda buyuk mag'lubiyat sifatida nihoya topdi. Yuqorida keltirganimizdek, u ulug' maqsadlarni iflos vositalar bilan amalga oshirish o'sha maqsadlarning ham toza emasligini amalda isbotlaydi.¹⁷

Siyosat va axloq bir tizimga birlashishi lozim. Siyosiy munosabatlar rasmiy qabul qilingan qonunlar doirasida olib boriladi, bu qonunlar majburiy ijro etiladi. Axloq qoidalari, ma'lum ma'noda, ixtiyoriy. Insonlar o'rnatgan qonun-qoidalar ularning ma'naviy takomil darajasiga bog'liq bo'lib, har bir davrning, har bir mamlakatning qonunlari atrofida o'zgarib, mukammalashib boradi.

Shaxsiy intilishlar bilan davlat va jamiyat manfaatlarining mosligi, maqsadlar va vositalarning pok yoki nopokligi muammolari o'rtaga chiqadi. Lekin, aslida siyosat qay darajada axloqiylik kasb etsa, shunchalik u oqilona bo'ladi. Bu hozirgi kunda Axloq falsafasi ham, siyosatshunoslik ham jiddiy tadqiq etadigan eng muhim umumiy muammolardan biridir. Shuningdek, rahbarlik odobi, partiyaviy odob, etiket singari Axloq falsafasining axloqiy madaniyati doirasiga kiruvchi maxsus sohalari ham siyosatshunoslik bilan chambarchas bog'liq.

Axloq falsafasi va ekologiya. Keyingi paytlarda Axloq falsafasining ekologiya bilan aloqasi tobora mustahkamlanib bormoqda. Tarixan Axloq falsafasi ko'proq insonning o'zi, o'zgarar va jamiyat oldidagi majburiyatlarini tahlil etish bilan shug'ullangan, uning tabiatga bo'lgan munosabati diqqat markazidan chetda qolib kelgan. Lekin keyingi davrlarda, ayniqsa, XX va XXI asrda tabiatga nisbatan tor manfaatparastlik doirasidagi yondashuvlar oqibatida paydo bo'lgan ekologik buhron manzarani o'zgartirdi. Endilikda global ekologik muammolar ko'proq odamlarning ijtimoiy-axloqiy nuqtai nazarlariga bog'liq ekani ma'lum bo'lib qoldi. Xullas, axloq falsafasi bilan ijtimoiy fanlar o'rtasida yaqinlik va bir-birini o'rnini to'ldirish mavjud.

Shuningdek, axloq falsafasi fazilat va illatlarni dalil va misollar bilan bayon qiluvchi fan sifatida kishining o'zligini anglashda, hayotining

¹⁷ Abdulla Sher. Axloqshunoslik. Darslik. — T.: O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati, 2010.5b 138-b.

mazmuni nima ekanligi va yaxshi ishlarning qadrini, qimmatini bilishda ko‘mak berishi bilan ahamiyatlidir.

Shu o‘rinda ta’kidlash joizki, inson aynan hozirgi paytdagi ko‘rinishida yaratilmagan. U mohiyatan har tomonlama mukammallikka, komillikka qarab boruvchi, taraqqiyotining mohiyati tadrijiylik bilan belgilangan jonzotdir. Uning jismoniy, aqliy va axloqiy taraqqiyoti o‘zaro bog‘liqlikda rivojlanadi. Shu jihatdan olib qaraganda, odamzodning xunuklikdan chiroylikka, nodonlikdan oqillikka, qo‘pollikdan noziklikka yo‘nalganligi tabiiy hol. Demak, uning axloqiy xatti-harakatlari tadrijiy tarzda noziklashib borgan. Biroq, bunday noziklashuv shaklan qo‘polroq bo‘lgan soddalikdan chekinib, botiniy qo‘pollikni zohiriy nazokat bilan yopishga, niqoblashga ham olib kelgan. Natijada insoniyat tarixi qanchalik ko‘p davrni o‘z ichiga olsa, axloqning xilma-xil ko‘rinishlari shuncha ko‘payib borgan. Lekin ularning hammasi, zamonaviy axloq nazariyasiga ko‘ra, ikki katta guruh ostida voqe bo‘ladi, ya’ni axloqiy xatti-harakatlar asos-e‘tibori bilan ikki turga bo‘linadi. Ulardan biri — obro‘parvarlik (avtoritar) axloqi, ikkinchisi — insonparvarlik (gumanitar) axloqi.

“Obro‘parvarlik axloqiga ko‘ra, — deb yozadi Erix Fromm, — bir odam — obro‘ egasi inson uchun nima yaxshiligini belgilab beradi, o‘zini tutish qonun-qoidalari va me‘yorlarini ham o‘ylab topadi, o‘rnatadi. Insonparvarlik axloqi esa bu qonun-qoidalar va me‘yorlarni o‘zi yaratishi, o‘zi boshqarishi hamda ularga o‘zi amal qilishi bilan farqlanadi”¹⁸.

Fromm obro‘parvarlik axloqining ikki asosini ko‘rsatib o‘tadi: birinchisi — ratsional obro‘parvarlik, unga ko‘ra, ratsional obro‘ egasi o‘ziga yuklangan vazifani omilkorlik vositasida bajarib, mazkur vazifani yuklaganlar tomonidan hurmatga sazovor bo‘ladi. Biroq ratsionalobro‘parvarlik vaqtinchalik hodisa, u obro‘ egasi faoliyatining samaradorligi bilan bog‘liq. Ikkinchisi — noratsional obro‘parvarlik, u bir tomondan hukmronlikka, ikkinchi tomondan, qo‘rquvga asoslanadi va uzoq muddat davom etadi: muayyan tarixiy davrni o‘z ichiga oladi. Noratsional obro‘parvarlik tanqidni nafaqat tan olmaydi, balki taqiqlaydi. Ratsioanl obro‘parvarlik obro‘ egasi tomonidan sub’ektga nisbatan axloqiy tenglikni taqazo etsa, noratsional obro‘parvarlik aynan tengsizlik asosiga quriladi. Bunda obro‘ egasiga “gap qaytarmaslik”, “quloq solish” –fazilat,

¹⁸ E. Fromm Chelovek dlya sebya. Minsk, Xarvest, 2004. S.18.

“quloq solmaslik” — illat hisoblanadi. Odatda, obro‘parvarlik axloqi deganda, ko‘proq noratsional obro‘ egasi o‘rnatgan qonun-qoidalar, me‘yorlar nazarda tutiladi.

Shunday qilib, insonparvarlik axloqi sub‘ektning o‘z insoniylik tabiatini, barcha fazilatlarini, ochiq-oydin namoyon etishini ta‘minlaydi. Obro‘parvarlik axloqida esa, aksincha, sub‘ektga, obro‘ egasiga bo‘ysunish, quloq qoqmaslik, o‘z individualligini yo‘qotish hodisalari ro‘y beradi. Lekin, fojia shundaki, buni insonning o‘zi anglamaydi; atrof-muhitdagi obro‘ egasining ulug‘ligi, bilimdonligi, qahramonligi, g‘amxo‘rligi va zaruriy qattiqqo‘lligi haqida to‘qilgan miflar, uning shaxsiga sig‘inish bunga yo‘l bermaydi.. Bunday odamlar jamiyatda asosan ko‘pchilikni tashkil etadi, obro‘parvarlikning mohiyatini tushunib etgan, ommaga qo‘shilmagan, o‘z individualligi va ichki erkindigini saqlab qolgan shaxslar esa juda kam bo‘ladi. Natijada jamiyatda ko‘pchilik ezgulik deb hisoblagan narsa aslida yovuzlik bo‘lib chiqadi, xalq ommasi anglamasdan yovuzlikka xizmat qilganini keyin, obro‘ shaxsiga sig‘inish fosh etilganidan so‘nggina tushunib etadi. Demokratik jamiyatlarning hammasi insonparvarlik axloqi yo‘lidan bormoqda. Aynan shunday axloq jamiyat va shaxsning erkinligidan, individning ixtiyor erkinligidan kelib chiqadi.

Biz axloqning ichki muruvatlari to‘g‘risida fikr yuritar ekanmiz, eng avvalo axloqning vazifalari nimalardan iborat ekanligiga aniqlik kiritib olishimiz kerak. Axloqning vazifalari juda ko‘p va xilma-xil, ularning asosiylaridan biri — insoniylashtirishdir. Insoniylashtirish odamzodni hayvoniy xislatlardan — zulm, zo‘ravonlik, zug‘um, adolatsizlik, insofsizlik kabi qator illatlardan forig‘ bo‘lishi, yuksak insoniy fazilatlar bilan yo‘g‘rilib yashashi, doimo komillikka intilishiga ko‘maklashish bilan belgilanadi. Ayni paytda mazkur vazifa axloqiy qonun-qoidalar hamma uchun majburiyligini, ular oldida, ijtimoiy hayotda egallagan o‘rnidan qat’i nazar barcha odamlarning teng ekanini ta‘minlashga, jamiyatda obro‘parvarlik axloqini inkor etishga va insonparvarlik axloqini barqaror qilishga yo‘naltirilgan.

Axloqning yana bir vazifasi — tarbiyaviyligidir. Tarbiya go‘dakdagi axloqiy mohiyatni yuzaga chiqarishi uchun, unda axloqiy yo‘nalmalarning, xulq va odatlarning shakllanishiga xizmat qiladi, axloqiy ta‘qiqklarining mohiyatini bola ongiga singdiradi. Kattalarda esa o‘z-o‘zini tarbiyalash

xislatini paydo qiladi va rivojlantiradi, ularni ongli axloqiy tanlov bilan ko'rishga o'rgatadi. Abdulla Avloniy: "Insonlarga eng muhim, ziyoda sharaf, baland daraja berguvchi –bu axloq tarbiyasidir... Shariatda ham "axloqi hasana" — yaxshi xulqlar bilan xulqlanmak, har narsaga ibrat ko'z bilan boqub, xulqini tuzatmak vojibdur" — deb ta'kidlagan¹⁹. Buning uchun axloqning tarbiyaviy vazifasini amalga oshirishda turli xil vositalar va omillar ishtirok etadi.

Insonniqadriyatlarga yo'naltirish — ham axloqning muhim vazifalaridan hisoblanadi. Chunki axloq qadriyatlar shaxsning kamol topishida katta rol o'ynaydi, insonga ezgulikka qarab borish va yovuzlikdan qochish yo'lini ko'rsatadi. Mazkur vazifa qadriyatlarga asoslangan xolda odamlar axloqiy xatti-harakatlarini baholash imkonini ham beradi; ularning umum qabul qilingan tamoyillar va me'yorlarga mos yoki mos emasligini belgilashda ob'ektivlikni ta'minlaydi. Shuningdek, u eng yaxshi an'anaviy va zamonaviy qadriyatlar hamda umumbashariy va milliy fazilatlar uyg'unligini ta'minlashga xizmat qiladi.

Zero axloqning eng miqyosli vazifalaridan biri — boshqarish. Axloqiy boshqarish har bir alohida olingan shaxs va butun jamiyatni to'g'ri yo'lga solish uchun xizmat qildi. U odamlardagi nafsni jilovlash, salbiy oqibatlariga olib keladigan xatti — harakatlarning oldini olish, individning o'z-o'zini boshqarishi, ijtimoiy munosabatlarni axloqiylashtirish, axloqning insonparvar me'yorlarini hayotga tatbiq etish kabi masalalarni hal etishga qaratilgani bilan muhimdir. Bunda odamlarning o'zni tutishlari va o'zaro munosabatlarini jamiyat fikri hamda shaxsning axloqiy o'z-o'zini baholashi asosida ma'qullash yoki tanbeh berish yordamida boshqariladi.

Bundan tashqari axloqning sof "ichki" vazifalari ham mavjudki, ular haqida to'xtalib o'tmaslik mumkin emas. Eng avvalo milliy-mintaqaviy axloqiy tafakkurning tizimli, ilmiy xolislik bilan yo'g'irilgan tarixini yaratish, unutilgan axloqiy qadriyatlarni tiklash hamda keyingi avlodga etkazish muhim. Ayni paytda axloq nazariyasining dolzarb masalalarini hal etish, chunonchi, axloqiy tushunchalarni tasniflashtirish, turkumlashtirish, axloqiy madaniyatning nazariy jihatlarini ishlab chiqish, kasbiy odobning zamonaviy nazariy asoslarini yaratish kabi murakkab vazifalar ham echimini kutmoqda.

¹⁹ Abdulla Avloniy. Turkiy guliston yoxud axloq. Toshkent, O'qituvchi. 1992. 16-b.

Xulosa qilib aytganda, axloq falsafasi oldida qator global muammolarni ham qilishdek o‘ta muhim vazifalar ham bor. XX va XXI asrda erishilgan fan-texnika yutuqlari hozirgi paytda inson va u yashayotgan sayyoraning kelajagiga tahdid solmoqda. Atom, vodorod, neytron, turli-tuman qurollar hammasi insonni yo‘q qilishga qaratilgan. Bular bir yoki bir necha mamlakat uchun emas, balki global, umumsayyoraviy falokat hisoblanadi. Ularning oldini olishni faqat bir yo‘l bilan-biz yashayotgan texnikaviy muhitda (noosferada) axloqiy muhitni (etosferani) barqor etish orqali hal qilish mumkin. Bu haqda biz so‘nggi mavzuimizda alohida to‘xtalib o‘tamiz.

Nazorat uchun savollar:

1. *“Axloq” istilohi keng va tor ma’noda tushuncha tarzida nimani anglatadi?*
2. *Axloq falsafasining fan sifatidagi mohiyati va o‘ziga xosligi nimalarda ko‘rinadi?*
3. *Axloq falsafasi fanining ahamiyati nimadan iborat?*
4. *Obro‘parvarlik axloqining salbiy jihatlari nimadan iborat?*
5. *Insonparvarlik axloqining demokratik asoslari nimadan iborat?*
6. *Axloqning qaysi asosiy funksiyalarini bilasiz?*

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Mirziyoev Sh.M. Qonun ustuvorligi va manfaatlarini ta’minlash — yurt taraqqiyoti va xalq farovonligining garovi. Toshkent. O‘zbekiston nashriyoti, 2017
2. Sh.M. Mirziyoev “Adabiyot yashasa — millat yashar” <http://www.adolatgzt.uz/society/5234>
3. Sh.M. Mirziyoev Adabiyot va san’at, madaniyatni rivojlantirish — xalqimiz ma’naviy olamini yuksaltirishning mustahkam poydevoridir. <https://www.uzavtoyul.uz/cy/post/adabiyot-va-sanat-madaniyatni-rivojlantirish-xalqimiz-manaviy-olamini-yuksaltirishning-mustahkam-poydevoridir.html>
4. Abdulla Sher. Axloqshunoslik G‘ Darslik. — T.: O‘zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti, 2010.
5. Kaxxarova M., Agzamova N. Etika. Uchebnoe posobie. Rizograf imeni Nizami. 2018 god.

6. Dal Vladimir Ivanovich. Tolkovo'y slovar jivogo velikoruskogo yazo'ka: [v 4 t.] G' [soch.] Vladimira Dalya. — 3-e izd., ispr. i znach. dop., izd. pod red. [i s predisl.] prof. I.A. Boduena-de-Kurtene. T. 1–4. — Sankt-Peterburg; Moskva: t-vo M. O. Volf, 1903–1911. — 27 sm. <https://www.prlib.ru/G/item/G/457655>

7. Guseynov A.A., Apresyan R.G. Etika: Uchebnik. — M.: Gardariki, 2000. — 472 s.

8. E.Fromm Chelovek dlya sebya. Minsk, Xarvest, 2004.

9. Agzamova N. Etika G' Uchebno-metodicheskaya posobie. — T.: "Universitet", 2013.

10. Nazarov Q. Falsafa asoslari G' O'quv qo'llanma. — T.: "O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati", 2014.

11. Falsafa. Darslik. Ma'sul muharrir F.Musaev. — T.: "Complex print" nashriyoti, 2019.

12. www.faylasuf.uz

AXLOQIY TAFAKKUR BOSQICHLARI

1. *Qadimgi Sharq axloq falsafasi.*

2. *Antik davr axloq falsafasi*

3. *Tasavvufning axloq falsafasi sifatidagi mohiyati.*

4. *O'rta asrlar ovro'pa axloqiy tafakkurining o'ziga xos xususiyatlari.*

5. *Olmon mumtoz axloq falsafasi.*

6. *Yangi davrdagi noratsional axloqiy ta'limotlar.*

Tayanch tushunchalar

Adolat, xaqiqat, tengsizlik, fazilat, illat, xulqiylik, axloqiylik

Har bir fan kelib chiqishi nuqtai nazaridan tarixiylikka ega ekan, axloq falsafasi tarixi ham axloqiy tafakkurning vujudga kelishi hamda uning taraqqiyoti qonunlarini o'rganadi, milliy qadriyatlarimizning ulkan qismi bo'lmish axloqiy ta'limotlar, hikmatlar, pand-o'g'itlarni zamonaviy jamiyat hayotiga tatbiq etish va targ'ib qilish yo'llarini tahlil etadi. Axloq falsafasining tashkiliy qismini qamrab olgan olimlarning axloqiy ta'limotlari nafaqat ilmiy ijod mahsuli, balki davriy xususiyatlarni ham qamrab olgan. Turli hikmatlar, odob va etiket qonun-qoidalari, axloqiy pand-o'g'itlar va me'yorlar talablarini bajarish — axloqiy boshqarish

sohasiga kiradi hamda axloq falsafasini odatda “amaliy axloq” deb ataladigan qismini tashkil etadi.

Amaliy axloqning dastlabki namunalari bundan uch yarim ming yil avval dunyodagi birinchi yozuv bo‘lmish mix xatda Somir (Shumer) gilyatlariga yozilgan matnlarda aks etgan. Ularga ko‘ra somirliklar haqiqat va adolatni, qonun va tartibni adolat va erkinlikni, shafqat va muruvvatni yuksak baholaganlar hamda qadrlaganlar. Tabiiyki, ular yolg‘on va yovuzlikni, adolatsizlik va zulmni, shavqatsizlik va qattollikni inkor etganlar.

Somir alqovlarida (gimnlarida) deyarli barcha bosh ma‘budlar ezgulik, adolat, haqiqat va yaxshilik tarafdorlari bo‘lganlari uchun ham madh etiladi. Chunonchi, quyosh ma‘budi Utu axloqiy me‘yorlarning bajarilishini maxsus kuzatib turgan, ma‘buda Nanshe esa, ba‘zi matnlarda haqiqat, adolat va shafqat homiysi sifatida tasvirlanadi. Lekin, ayni paytda, ma‘budlar tomonidan o‘rnatilgan “Me” deb atalgan qonunlar ro‘yxatidan olam harakatlarini tartibga solish, uning to‘xtovsiz va uyg‘un bo‘lishini ta‘minlash maqsadida yuqoridagi axloqiy fazilatlar bilan birgalikda “yolg‘on”, “nifoq”, “gina”, “qo‘rquv” tushunchalari ham o‘rin olgan.

Shuningdek, somirliklarning maqol va matallari, hikmat va iboralari ham diqqatga sazovor, ularning ko‘pchiligi umuminsoniy hikmatlar darajasiga ko‘tarilgan va Sharqda biroz boshqacharoq shaklda hozirgacha qo‘llaniladi. Masalan, somirliklarning “Yovvoyi buqadan qutilib, yovvoyi sigirga tutildi”, degan maqoli bilan “Yomg‘irdan qutilib, qorga tutildi” degan o‘zbek xalq maqoli orasida mohiyatan farq yo‘qligi bunga dalil bo‘la oladi²⁰.

Somirliklar erishgan ilmiy, badiiy, axloqiy daraja, huquqqa oid yutuqlar bobilliklar axloqiy qarashlari uchun asos bo‘ldi. Bobilonda somirliklarnikiga nisbatan badiiy yuksak va mukammal “Gilgamesh” eposi vujudga keldi. Adolat va haqiqatning himoyasini asosiy maqsad qilib olgan Bobilon podshosi Xammurapining mashhur qonunlar majmui esa qadimgi somir qonunlarining tadjrijiy rivoji edi. Bu majmuada zaiflarni, etim-esir va kambag‘allarni adolat tamoyili asosida himoya qilish asosiy maqsad qilib qo‘yilgan; Xammurapi unda o‘zining kambag‘alparvarligi va adolatparvarligi bilan faxrlanadi.

²⁰ Kramer S. Istoriya nachinaetsya v Shumere. Moskva, Nauka. 1991. S.132.

Umuman olganda, qadimgi donishmandlar barcha balo-qazo odamlar boshiga ularning gunohlari tufayli yog‘iladi, gunohsiz odam esa dunyoda yo‘q, deb hisoblaganlar. Olamda yovuzlikning mavjudligi odamlarning xatti-harakatlari bilan bog‘liq bo‘lib, bunga ma‘budlar zarracha ham aybdor emas.

Axloq falsafasi nuqtai nazaridan Qadimgi Misr “Mayyitlar kitobi” katta ahamiyatga ega. Misrliklar nazdida har bir inson o‘lgandan so‘ng, oxiratda hisob beradi. Bu “hisobot”dagi gunohlar esa, deyarli barchasi axloqiy talabalardan iborat. Shuningdek, Qadimgi Misrda odob-axloq masalalari ko‘proq o‘ziga xos pandnomalarda ifoda topgan. Ular orasida “Paxatoteptep o‘g‘itlari” bizgacha etib kelgan eng qadimiy pandnoma hisoblanadi. Bundan deyarli ikki yarim ming yil avval ifodalangan voqelikda, fir‘avn Jadjkara Isesidan vazir Paxatoteptepiltimosi natijasida yozilgan pandnoma insoniyat axloqiy tafakkuri taraqqiyotida muhim o‘rin tutadi.

Qadimgi davrga murojaat qilar ekanmiz, bevosita zardushtiylik dinining muqaddas kitobi “Avesto”ga to‘xtalmasdan iloji yo‘q. Chunki, zardushtiylik dinini ma‘lum ma‘noda axloqiy e‘tiqod, uning muqaddas kitobi “Avesto”ni qadimgi ajdodlarimiz amal qilgan axloqiy tamoyillar va ko‘rsatmalar majmui deyish mumkin.

“Avesto”dagi talqinlar insonning real hayoti bilan bog‘liq ekanligi diqqatga sazovor. Undagi ezgulik ruhi — yaratuvchilik, ijodkorlik quvvati, yovuzlik esa buzish va buzg‘unchilik kuchi tarzida namoyon bo‘ladi.

Ahura-Mazda qiyofasidagi bu ezgulik — hayot ramzi, erni insoniyat, hayvonot va nabotot bilan boyitadi, inson ularni sog‘liq, kuch-qudrat, baxt, shodlik, umid, ishonch, go‘zallik, farovonlik yordamida munavvar qiladi. Axriman qiyofasidagi yovuzlik va qurg‘oqchilik, ocharchilik, kasallik, mollar qirg‘ini, jisman va ruhan halokat singari ofatlarni keltirib chiqaradi. Bu borada, Tilab Mahmudov “Avesto xaqida” degan risolasida atroflicha yoritadi.

Antik davr axloq falsafasi. Qadimgi Yunon axloqshunosligi haqida gap ketar ekan, asosan, to‘rt buyuk faylasufning nomini tilga olish odat bo‘lib qolgan: Suqrot, Aflotun, Arastu, Epikur.

Suqrot (mil.avvalgi 470-399 yillar) qarashlariga kelsak, u qadimgi xitoy donishmandi Konfutsiyga o‘xshab, axloq bilan xuquqni bo‘linmas yaxlitlikda olib qaraydi: nimaiki qonuniy bo‘lsa, o‘sha adolatdandir. Ikkala

mutaffakir ham hukmdorlikning yaxshi yoki yomon deb baholanishini fuqarolar tarbiyasi bilan bog'laydi, jasorat va be'tama xizmat namunalari o'z davlatlari o'tmishidan topadi.

Inson xaqidagi ilk qarashlar Suqrot nomi bilan bog'liq. Garchi bu masalada sofistlar maktabi sezilarli g'oyalarni ilgari surishgan bo'lsada, inson xaqidagi qarashlarni tizimga aylantirgan ilk faylasuf Suqrot sanaladi. Rim notig'i Tsitsiron "Suqrot falsafani samodan erga, odamlar orasiga olib tushdi" deya takidlaydi. Suqrot Afina fuqarolarini o'z moxiyatlari, o'z tabiatlari xaqida o'ylashga majbur qildi. U faylasuflarni borliqning substansiyasi suv, xavo, tuproq xaqida emas, inson, axloq, ezgulik va yovuzlik xaqida muloxaza qilishga undadi.²¹

Suqrot asosiy e'tiborini insonning ichki borlig'iga, uning bilish faoliyatiga qaratdi. Suqrotga ko'ra, xaqiqiy donishmand avalombor inson xaqidagi bilimlar bilan mashg'ul bo'lmog'i kerak. "bizdan oldingi faylasuflar, xususan, natur faylasuflar deydi Suqrot, borliq va narsalarning moxiyati nima degan savolga javob izlagan bo'lsalar, meni esa, insonning tabiati va moxiyati nima degan savol qiziqtiradi"²². Garchand u inson fenomenini axloqiy tushuncha darajasiga tushurgan bo'lsada, ya'ni rux bu insondir, inson bu ruhdur degan g'oyani ilgari sursada, keyinchalik uning qarashlari inson xaqidagi ko'plab ta'limotlarga asos bo'ldi.

Yana bir etiborli jihati, Suqrot, polis bilan fuqaro o'z xuquqlari jihatidan teng emas, ular ota bilan o'g'ilga o'xshaydi, deb ta'kidlaydi. Axloqning asosiy mohiyati — o'zgarimas va abadiy asl fazilat bo'lmish donishmandlik. U axloqiy xatti-harakat mezoni hisoblangan ilohiy yozmishga mos keladigan benuqson faoliyatdir, deydi²³.

Shuningdek, "O'zgalarni o'zgartirmoqchi bo'lgan inson, avval, o'zini o'zgartirishi lozim", bu da'vat uning axloqiy falsafasini ifoda etadi. Birinchidan, dunyo bilan inson o'rtasidagi aloqadorlik ikki tomonlamadir. Ulardan birini ustun qo'ygan zahoti, yo mutlaq pragmatizm yoki mutlaq relyativizm vujudga keladi. Suqrot axloq, aql, idrokni ulug'lagani bilan insonni borliqdan ajratmaydi, ilohiy kuch uni ham o'z ta'sir doirasida ushlab

²¹ Borzenkov V.G., Yudin B.G. *Filosofskaya antropologiya: Uchebnoe posobie.* — M.: AST, 2005. S-65

²² Garanina O.D. *Filosofiya cheloveka.* — M.: 2006.

²³ Abdulla Sher. *Axloqshunoslik. Darslik.* Toshkent, O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati, 2010. 35-b.

turadi. Ikkinchidan, inson passiv ob'ektemas, unga izlanish, yon-atrofnı o'zgartirish xos. Biroq bu sa'y-harakat, o'zgartirishlar "o'zgartirish uchun" bo'lmasligi kerak, chunki barcha o'zgarish negizida inson ma'naviyatining takomillashuvi yotadi. Uchinchidan, tashqi dunyoning o'zgarishi kishiga, tom ma'noda, baxt keltirmaydi, chunki o'zgargan tashqi dunyoni qabul qilishga, u bilan uyg'un yashashga loyiq ichki dunyo, ruhiy ma'naviy olam ham zarur. Hatto, Suqrot fikricha, avval ma'naviy-ruhiy olamni o'zgartirish zarur, keyin hayotni, tashqi dunyoni o'zgartirish maqsadga muvofiqdir²⁴.

Suqrot dan farqli o'laroq, Aflotun(mil.avvalgi 427-347 yillar)ning inson xaqidagi ta'limoti ikki tamoyilga tayanadi. Birinchi tamoyil uning g'oyalar kontsepsiyasi bilan bog'liq. Unga ko'ra, inson doyimiy mavjut g'oyalarni o'zida aks etiradi. Ikkinchi tamoyil esa, Insonni ana shu g'oyalarni tanlashda erkinligini takidlaydi.

Aflotunga ko'ra inson sezgi va idrok bilan his etiladigan hamda aql yordamida anglanadigan umumiy tushunchalarni mohiyatini bilmog'i kerak, boshqacha qilib aytganda, inson g'oyalar olamida ko'rgan barcha narsalarini eslamog'i shart. Olamdagi boshqa mavjudotlardan faqat inson ana shunday qobiliyatga ega. Inson o'z bilimlaridan to'g'ri foydalangandagina o'z borlig'ining asl mohiyatini to'la anglay oladi. Xar bir inson ma'naviy jixatdan mukammalikka intilmog'i, axloqan yuksalmog'i kerak. Agar insonda o'z irodasi va tafakkurini boshqara olish qobiliyati bo'lsa u maqsadiga erishadi.

Boshqa jixatdan Aflotuning inson xaqidagi muloxazalari sharq an'analaridagi inson kontsepsiyasiga o'xshab ketadi. Masalan, Aflotunga ko'ra inson borlig'ining mohiyati uning ruhida aks etadi. Bu ma'noda insoning biologik jixati, ya'ni moddiy tomoni ikkinchi darajali mavjutlik sifatida namoyon bo'ladi. Darxaqiqat inson bir biri bilan o'zaro teng bo'lmagan ikki jixatdan iborat. Ulardan yuksagi bu g'oyalar boshqasi esa, jism ya'ni tanadir. Aynan bu aspektda Aflotun nazarda tutgan ruh inson mavjudligining birlamchi manbasi sanaladi.

Antik davr faylasflarining inson xaqidagi qarashlarining yana bir o'ziga xos tomoni, unda inson hayotining muammosi ham muxum axamiyat kasb etgan. Masalan, Suqrot inson hayotining asl xaqiqati har bir

²⁴ Qarang: Q. Nazarov. G'arb falsafasi. Toshkent, O'zbekiston Faylasflari milliy jamiyati, 2004. B.66-67.

kishida mujassam deb xisoblaydi. Ongli mavjudot sifatida har bir insoning bu dunyodagi bosh maqsadi ana shu xaqiqatni izlashdir. Aflotun esa, tafakkur qiluvchi insonni bilish jarayonida mukammalashib boradi deb xisoblaydi. Bu jarayon insoning o'z o'zi bilan bo'ladigan baxsida suxbatida namoyon bo'ladi. Inson o'zidagi, ya'ni o'z ruhiyatidagi, tafakkuridagi qarama qarshiliklarni engandagina asl xaqiqatga erishadi. Tafakkurimizda paydo bo'ladigan zidiyatlarni echishga urunar ekanmiz, yagona xaqiqatga tobora yaqinlashib boramiz.

Aflotuning inson xaqidagi qarashlari axloqiy kategoriyalar bilan uzviy bog'liq. Unga ko'ra, inson har xil tushunchalarning moxiyatini anglab borishi bilan o'zining moxiyatini anglab boradi. "Agar insonga kuch ishlatish bilan ta'sir qilsang undan nimanidir olib qo'ygandek tuyuladi, aksincha insonga g'oya bilan ta'sir ko'rsatsang unga nimanidir birgandek bo'lasan"²⁵. "kishilarga kuch bilan ta'sir qiladigan odamlar jismoniy kuchgagina egadir, ularning aqillari g'oyat ojiz bo'ladi, aksincha insonga ruhan ta'sir qilish, o'sha insoning ruhiy quvvatini naqadar balandligini ko'rsatadi"²⁶

Demak, Aflotun axloqshunosligida g'oyalar va ruh haqidagi ta'limotlar asos bo'lib xizmat qiladi. Aflotunning g'oyalar ta'limotiga ko'ra, bizga ko'rinib turgan turgan, biz harakat qilayotgan dunyo bor-yo'g'i soyalar o'yini, haqiqiy dunyoni ko'rish uchun esa inson aqli ojiz. Inson g'or devoriga kishandband qilib qo'yilgan tutqunga o'xshaydi, u faqat haqiqiy borliqning noaniq soyalarini kuzatadi, xaqiqiy borliq esa soyalar orqasida, ko'rinmaydi. Uni inson ko'rmaydi, biroq o'sha asl borliqni ko'ra oladigan mangu o'lmas ruh mavjud. U g'oyalar dunyosiga daxldor, lekin uning faqat aqliy qismigina ana shu dunyoga qaratilgan, ehtiros va hirsli qismi esa doimo gnohkor erga tomon tortadi. Aflotun ruhning bu ikki xillik jihatini aravakash(aql) bilan ko'pirgan otlar(ehtiros va hirs) orasidagi kurash sifatida talqin etadi. Otlar baland kelganda ruh(qalb, nafs, jon) g'oyalar dunyosi yuksakligidan vujudga yiqiladi va inson tug'iladi. Insonning tug'ilishi, natijada, ruhning gunohga botishi barobarida voqe bo'ladi. Barcha bilimlar xotira natijasidir: ruh g'oyalar dunyosidan bilganlarining ba'zilarini eslaydi va vujudga va vujudagi hayotida biror-bir diqqatga

²⁵ Borzenkov V.G., Yudin B.G. *Filosofskaya antropologiya: Uchebnoe posobie.* — M.: AST, 2005. S-124

²⁶ Kamyu A. *Buntuyuhiy chelovek.* -M.: 1990. S-58

sazovor yangilikni o'ziga kasb etmaydi. Shunday qilib, Aflotunning fikricha, axloq ilohiy asosga ega va axloqiy fazilat insonga azaldan berilgan.

Shuningdek, Aflotun odamlarda hamma narsa uch ehtiyoj va hirsga bog'liq, deydi. Bularning hammasi to'g'ri bo'lganida ezgu(yaxshi)lik tug'iladi, noto'g'ri bo'lganida esa — aksi bo'ladi. Ular: ovqat va ichimlikka bo'lgan hirs; turli dard chekishlarni bartaraf etishdagi hirslarni qoniqtirish va huzurlanish; naslni davom ettirishga bo'lgan intilishdir. Aflotun fikricha, bu uch kasallikni, oliy huzurlanish degan narsadan qaytarib, ularni oliy ezgulik darkor. Hatto, ularni uchta eng qudratli vosita: qo'rquv, qonun va to'g'ri so'z yordamida tutit turishga harakat qilish kerak, deb ta'kidlaydi²⁷. Xullas, Aflotun axloqshunosligining muhim xususiyati shundaki, unda axloqning asosi, axloqiy namuna sifatida — ilohiylik olinadi.

Axloq falsafasida qadimgi Yunon allomasi — Arastu va Epikurning axloq nazariyalari ham diqqatga sazovor. Arastu(mil.avvalgi 384-322 yillar) birinchi bo'lib axloqshunoslikni ruhshunoslik bilan siyosatshunoslik oralig'idagi alohida falsafiy fan sifatida taqdim etdi va unga "Etika" degan nom berdi.

Aflotundan farqli o'laroq Arastu inson ruhi va jismini bir biri bilan chambarchas aloqador yagona moxiyat sifatida ko'radi. Arastuga ko'ra garchi tana undan ko'ra oliyroq bo'lgan ruhga bo'ysunishiga qaramay, ularning aloxida aloxida mavjud bo'lishi mumkin emas. Chunki, inson ruhi va tanasi uning extiyohlari, xoxishlari umuman olganda emotsiyasi, ruhiy holatini amalga oshirish yo'lidagi vositadir. Aynan ana shu vosita inson hayotining moxiyati xisoblanadi.

Arastu keyingi asrlarda Evropa tafakkur tarziga asos bo'la oladigan asosiy g'oyalarni ilgari surdi. Arastu insonni tabiiy rivojlanish mahsuli sifatida baxolashni boshlab berdi. "Printsipial jixatdan inson va xayvon o'rtasidagi asosiy farq shundaki, inson o'z moxiyatiga ko'ra siyosiy xayvondir chunki tabiat har bir insoning vujudiga jamoviylikka intilish istagini joylagan. Aynan shuning uchun oqibatda davlat paydo bo'lgan. Boshqa jixatdan insoning xayvondan farqli tomoni, u til, nutq va tafakkur qilish qobiliyatga ega. Aynan shu jixatlari uchun inson yovuzlik va ezgulik, adolat va adolatsizlik kabi tushunchalarni farqlay oladi"²⁸

27 Aflotun. Qonunlar. Toshkent, Yangi asr avlodi. 2008. 201-b.

28 Choriev A. Inson falsafasi. -Toshkent.: O'FMJ, 2006 s-142

Arastu insondagi aql va idrokni faqat insonga xos xususiyat deb baxolaydi. “Tafakkur bizning idrokimizdan ko‘ra yuqori, chunki uning yordamida biz ilohiy, ko‘zga ko‘rinmas voqeayliklarni anglaymiz va xayot faoliyatimizda muxum bo‘lgan qadriyatlarini o‘rnatamiz”²⁹. Lekin mazkur muloxazaga qaramay, inson Arastuga ko‘ra o‘simlik va xayvonot olami bilan ham uyg‘un, funksional o‘xshashlikka ega. Bu o‘xshashlik oziqlanish va ko‘payish ximoyalani kabi xolatlarda aks etadi. Shu tariqa inson ruhi o‘zining yuqori, oliy bosqichini yo‘qotmagan xolda xayvonot va o‘simlik olamiga daxildor bo‘ladi.

Inson va davlatni vujudga kelishini bir biriga bog‘lagan holda Arastu davlatning ahamiyatini individdan ko‘ra yuqori baxolaydi? Zero, har qanday butun o‘zining qismidan ko‘ra yuqoriroq o‘rinda turmog‘i kerak. Agar Arastuning inson xaqidagi qarashlarini yaxlit tahlil qilsak, aytish mumkinki, Arastu birinchilardan bo‘lib, inson mohiyatini ijtimoiy nuqtaiy nazardan baxoladi. Bu ma’noda bugungi fan nuqtaiy nazari bilan qaraganda Arastu insonga yondashuvning biologik va sotsial tomonlarini ko‘rsatdi.

Arastuning axloqiy qarashlari, asosan o‘g‘liga bag‘ishlangan “Niko-maxning axloq kitobi” va “Evdemning axloq kitobi” hamda “Katta axloq kitobi” risolalarida o‘z aksini topgan. Arastu qadimgi Yunon mutafakkirlari ichida birinchi bo‘lib ixtiyor erkinligini axloqning asosi sifatida olib qaraydi va axloqiy fazilatni, ruhning tug‘ma xususiyati emasligini balki kasb etiladigan sifat ekanini aytadi. U barcha fazilatlarini ikkiga bo‘ladi: birinchisi, ruhning donishmandlik, tajribakorlik, topqirlik singari ma’naviy soha bilan bog‘liq aqliy qismiga oid fazilatlar va, ikkinchisi, ruhning intiluvchan(ixtiyoriy) qismi — sof axloq bilan bog‘liq fazilatlar.

Shu jumladan, Arastu fikricha, axloq masalasini keng va atroflicha o‘rganish hamda uning tizimini yaratishdan avval baxt-saodat nimaligini aniqlab berish lozim. Ikkinchidan, inson baxt-saodatga erishishga qodirmi yoki yo‘qmi, degan savolga javob berish kerak(ya’ni iroda erkinligi va inson xatti-harakatini baholash muammosi qo‘yiladi); uchinchidan, baxt-saodatga erishish uchun qaysi yo‘ldan borishni anglash darkor(yaxshilik muammosini, tarbiyaning mohiyati va imkoniyatni ko‘rib chiqish kerak); to‘rtinchidan inson intilishlarining eng buyuk maqsadi oliy baxt-saodat

²⁹ *Qarang:* G‘arb falsafasi. Tuzuvchi Q.Nazarov. Toshkent, Sharq. 2004. 156-164-betlar.

ekanligini bilish lozim, deb ta'kidlaydi³⁰. Shunga ko'ra, axloq falsafasida ezgulik xaqidagi ta'limot, ixtiyor erkinligi xaqidagi ta'limotlari o'rin olgan.

Epikur (mil.avvalgi 341–270 yillar) axloqiy ta'limotida, hayotning maqsadi rohat-farog'at, xursandchilikdan iborat bo'lmog'i lozim, deb fikr bildirilgan³¹. Rohat-farog'at, xursandchilik inson baxtining avvali va oxiridir. Inson hayotning ikir-chikirlariga bafarq qarash kerak. Epikur, buning bilan rohat-farog'at, xursandchilik tushunchalarida axloqsizlik, kayfu safoni emas, balki jismoniy ezilish va ruhiy tashvishdan qutulishni nazarda tutgan. Shuningdek, inson o'z ma'naviy hayotini barcha narsalarga nisbatan me'yorida o'tkazishi shart, deydi faylasuf.

Suqrot, Aflotun va Arastuning qarashlaridan farqli o'laroq Epikur Demokritning atomistik ta'limotiga tayanadi. Uning inson hayotining moxiyati, inson tabiati haqidagi qarashlari ham xuddi ana shu ta'limotlarni inikos etadi.

Epikur ta'limotiga ko'ra, inson xayotining moxiyati lazzat va farog'atga erishish bilan belgilanadi. Lazzat va farog'at yovuzlik va ezgulikning mezoni sifatida talqin etiladi. "Boylik, xokimiyat, shon shuxrat, bularning bari lazzat va farog'atga erishish, uni yanada uzaytirish ko'paytirishga qaratilgan. Lazzatlanish odam bolasining barcha xatti xarakatining bosh sababchisidir".

Epikur lazzatlanishni inson xayotining bosh maqsadi deya baxolaydi. U lazzatlanish tushunchasini azob va anduxga zid tushuncha sifatida ko'rsatadi. "Lazzatlanish bu azob va uqubatni bartaraf etilishidir, qaerdaki farog'at bor ekan, tabiiyki u erda azob uqubat bo'lmaydi. Biz qachonki azoblanganimizdagina lazzatlanishni azobdan forig' bo'lishni istaymiz, azoblanishimiz barxam topganda esa, chin ma'noda farog'atlanamiz. Zotan, azoblanishning tugashi lazzatlanishni anglatadi". "Inson bolalikda va qarigan chog'da ko'p aziyatdan xoli bo'ladi. Chunki inson xayotining deyarli dastlabki paytlari qayg'u g'amdan xoli bo'ladi".³²

Epikur ta'limotiga ko'ra, inson xayotining moxiyati va ideal baxti "ataraksiya" tushunchasida mujassam topadi. Mazkur tushuncha insoning ruhiy istiroblardan hamda jismoniy azoblardan xoli xolatini ifodalaydi. Epikur insonni boshqa jonli mavjudotlardan farqini xisiyot va

³⁰ Q.Nazarov. G'arb falsafasi. Toshkent, O'zbekiston Faylasflari milliy jamiyati, 2004. 157-b.

³¹ Tuzuvchi: Q.Nazarov. G'arb falsafasi. Toshkent, Sharq. 2004. B.174-175.

³² Choriev A. Inson falsafasi. –Toshkent.: O'FMJ, 2006 S-214.

sezgilarni anglay olishida deb biladi. “Insoning xayvondan farqi u azob va lazzatlanishini tafakkur bilan onglay oladi, xayvonda esa, bu xislat yo‘q. Xayvon azob va lazzatlanishni xis eta oladi xolos”.

Epikurning inson xaqidagi mazkur ta‘limoti keyinchalik gedanistik qarashlarga asos bo‘ldi. Gedonizm ayniqsa XIX va XX asrlarda ijtimoiy xayotda keng ta‘sirga ega bo‘ldi. Bu borada J.S. Millning utelitaristik qarashlari gedanizm ta‘limotidagi lazzatlanish, farog‘atlanish printsiplari bilan bir qatorda foydalilik tamoyilini ham joriy qilindi.

Utelitarizm har qanday lazzat va farog‘atga intilishni keskin qoralaydi. Unga ko‘ra inson avvalombor o‘ziga taklif etilayotgan lazzat va farog‘atni oqibatini o‘ylab ko‘rishi lozim hamda ulardan ayni foydalisini tanlamog‘i maqsadga muvofiq. Klassik utelitarizmning vakillaridan biri Irimiya Bentam utelitarizm axloqiga oid butun boshli tizimni ishlab chiqdi. Unga ko‘ra, insoning lazzat va azobni xis talqin etuvchi xisoyotlari g‘oyat subektiv bo‘lib, u universal umum talqin etilayotgan qoidalarga doym ham muvofiq kelavermaydi. Inson boshidan kechiradigan tasurotlar hamisha hilma xil bo‘ladi. Bitta insondagi turli xil kayfiyat atrofdagi narsa va xodisalarga turlicha baxo berishga majbur qiladi. Chunonchi xar bir inson o‘zining subektiv xolatiga ko‘ra lazzat va azobni turlicha tasavur qiladi. Boshqacha qilib aytganda Epikur asos solgan gedonizmdan farqli ravishda utelitarizm inson xayotining asosiy omillaridan biri bo‘lgan azob va lazzatlanish kabi axloqiy tushunchalarni miqdori emas, sifati nuqtaiy nazardan ko‘radi.³³

Tasavvufning axloq falsafasi sifatidagi mohiyati. O‘rta asrlarda arab va ajam mamlakatlarida islom dini tez yoyildi. Islomning Markaziy Osiyoga kirib kelishi ulkan ijobiy hodisa bo‘ldi. Chunki musulmonchilikning muqaddas e‘tiqodiy kitobi “Qur‘on” avvalgi muqaddas kitoblarga nisbatan mukammal va nisbatan “zaminiiy” edi. Islom yahudochilik va nasroniylikdan o‘zining, ta‘bir joiz bo‘lsa, demokratik jihatlari bilan ajralib turardi: har bir musulmon “Qur‘on”ni tan olishi barobarida Alloh nozil qilgan uch kitobni (Tavrot, Zabur va Injilni) inkor etishi mumkin emas. Shunday qilib, “Qur‘on” insoniy muammolarni hal etishda miqyosiylik tabiatiga ega edi.

Qur‘oni Karim. “Qur‘on” uch ildizdan bahra olgan abadiy yashil daraxtga o‘xshaydi. Uning birinchi ildizi — tavhid, ikkinchisi ildizi-axloq, uchinchisi

³³ Garanina O.D. *Filosofiya cheloveka*. -M.: 2006. S-44

— ilm. Har bir muslim va muslima allohning yakka-yagonaligiga, sherigi yoʻqligiga shak keltirmasligi, yuksak axloq egasi boʻlishi va doimo, umr boʻyi ilm olishga intilishi kerak. Demak har bir musulmon uchun eʼtiqod, axloq va tafakkur hamma narsadan ustuvor maʼnaviy hodisalardir. Shu sababli Qurʼoni Karimda tavhidga daʼvat qatorida “axloq” va “ilm” soʻzlari eng koʻp qayd etilgan ilohiy kalomlardir.

Umuman olganda, komillik imkoniyatlarining barchasi insonda goʻzal axloq vositasida namoyon boʻladi. Zero islom dinining asosiy mazmun-mohiyati goʻzal axloqdan iboratdir.

Musulmon mintaqasi axloqiy tarbiyasida buyuk muhaddislar bilan bir qatorda oʻz asarlarida hadislardan samarali foydalanib ijod qilgan allomalarning ahamiyatini alohida taʼkidlab oʻtmoq joiz. Ular oʻz fikrlari isboti uchun hadislarini keltirib, ezgulikka, eʼtiqodga, toʻgʻrilikka, muruvvatga daʼvat qilganlar. Ayni paytda shunday olimlar borki, Hadislardan faqat dalil-isbot sifatidagina foydalangan emaslar, ayni paytda ularni sharhlaganlar, sharhlaganda ham ularga fiqhiy-axloqiy nuqta nazardan yondashganlar. Bular orasida buyuk alloma, elatdoshimiz Abu Lays as-Samarqandiy (978(9) — 1003) alohida oʻrin egallaydi. Uning, ayniqsa, “Tanbeh ul-gʻofliyn” va “Boʻston ul-orifiyn” asarlari musulmon olamida mashhur.

Shunday qilib, Abu Lays Samarqandiy sharhlagan hadislar Islomning axloqiylik mohiyatini ochib berishi, ularni “keng maʼnoda talqin qilishi hozirgi paytda ham katta tarbiyaviy ahamiyatga ega. Shuningdek, oʻzlaricha dinni “musaffo boʻlishini taʼminlashga urinib, uni oʻta toraytirishga intilayotgan haqiqiy ilmdan yiroq gʻofillarga oʻrinli tanbehlardir. Abu Lays Samarqandiy anʼanalari keyinchalik nasriy va sheʼriy yoʻl bilan davom ettirildi: Gʻazzoliy asarlaridagi hamda “arbaʼin” nomi ostida qirqta, sahih hadisni saralab ruboiy shaklda sheʼriy sharhlashlar bunga misol boʻla oladi.

Oʻrta asrlar axloqshunosligida raylik (eronlik) mutafakkir Abu Bakr ar-Roziy (865–925) taʼlimoti oʻziga xos oʻrin egallaydi. Uning axloqiy qarashlari “Lazzat”, “Falsafiy hayot tarzi”, “Ruhiy tabobat”, “Baxt va farovonlik belgilari” singari kitoblarida aks etgan.

Mashshoiyyunlik oqimining yana bir mashhur va soʻnggi vakili, ovroʻpada “Avverroizm” degan yoʻnalishning asoschisi, qurdobalik (ispaniyalik) mutafakkir ibn Rushd (lotincha avverroes, 1126–1198) ham axloqshunoslik

ilmi taraqqiyotiga ulkan hissa qo'shgan allomalardan. Uning fikriga ko'ra, ezgulik va yovuzlik, ular tabiiy yoki ijtimoiy xususiyatga ega bo'lishidan qat'i nazar, o'z holicha mavjuddir. Tabiiy ezgulikning manbai alloh, lekin ezgulik yovuzlik bilan yonma-yon keladi. Chunonchi, olov foyda keltirishi barobarida, o'rmonga o't ketsa, hayvonlar va o't-o'lanlarni halok etish xususiyatiga ega. Garchand olovni xudo yaratgan bo'lsa ham, uning bu xususiyatini o'zgartira olmaydi, xuddi shuningdek, rangni yaratgan xudo unga eshitishimiz mumkin bo'ladigan xususiyat ato eta olmaydi.

Tasavvuf axloqshunosligi haqida gap ketar ekan, eng avvalo, tasavvufning mohiyatini anglab olmoq lozim. Bu borada dastlabki so'fiylardan bo'lmish Robiya al-Adaviyaning (713–801) xudoga munosabati diqqatga sazovordir. Bu munosabatini u “muhabbat” deb ataydi. Robiya al-Adaviya haqida rang-barang, turli-tuman naqlar, hikoyatu rivoyatlar “Kashf-ul majhub li arbobul-qulub”, “Tazkiratul avliyo” singari manbalarda ma'lumotlar keltirilgan.

Robiyaning aqidasi haqida azaliyat xaqiqati, ishqi ilohiy ma'rifatning asl mohiyatidir. Obid bilan Orif o'rtasidagi farq ham ana shu xaqiqat mohiyatini qanday anglab etishidadur. Uning ta'limoti asosida Odamu Olam birligi yotadi. Shuning uchun ham olimo g'oyasining asosini pok axloq, yuksak darajadagi insonparvarlik tashkil qiladi³⁴.

Tasavvuf axloqshunosligida hujjat ul-islom imom G'azzoliyning (1058–1111) o'rni beqiyos. Uning axloqiy qarashlari, asosan, har jihatdan buyuk asar bo'lmish “Ihyoi ulum ad-din” deb atalgan to'rt jildlik kitobida, shuningdek, “Kimyoi saodat”, “Mukoshafat ul-qulub” asarlarida o'z aksini topgan. Ularda tavakkul (hamma narsada allohga suyanish) xudoning yakkaligiga etiqod sifatida talqin etiladi va muhabbat, ixtiyor erkinligi, taqdir, niyat singari muammolar bilan bog'liq holda tahlil qilinadi.

Tasavvuf axloqshunosligining yana bir ulkan namoyandasi buyuk yurtdoshimiz shayx Aziziddin Nasafiydir (XIII asrning birinchi yarmi — XIV asr boshlari). Axloqiy muammolar uning “Zubdat ul-haqoyiq” (“haqiqatlar qaymog'i”), “Insoni komil” (“komil inson”) kabi asarlarida ko'tariladi.

Xullas, tasavvuf axloqshunosligining o'ziga xos tabiatidan kelib chiqib, shunday deyish mumkin: bu ta'limot xudoga — mutlaq fazilatlar egasiga, mutlaq komil zotga etishish yo'lida insonning nisbiy komillikka

³⁴ H.Homidiy. Tasavvuf allomalari. Toshkent, Sharq. 2004. B.23-24.

erisha borishi g'oyasini ilgari suradi. Bu g'oya insonning yaratgan oldidagi qo'rquvini muhabbatga aylantirish uchun xizmat qiladi. Qisqasi, tasavvuf axloqshunosligi insondan xudoning ko'r-ko'rona quli bo'lib emas, balki uni tanigan, bilgan mavjudot, uning erdagi xalifasi va oshig'i sifatida harakat qilishni talab etadi.

Avvalgi mavzuda aytib o'tilganidek, hurfikrlilik borasida o'rta asrlar ovro'pasida qadimgi yunon va o'rta asrlar musulmon sharqiga solishtirib bo'lmaydigan darajada qashshoqlik mavjud edi. Gap shundaki, o'rta asrlar ovro'pasida nasroniylik dini falsafa, adabiyot va san'at kabi ma'naviy sohalarga yondash turish bilan kifoyalanmadi, balki ular orasida birinchi bo'lishga, mutlaq hukmronlikka intildi. Axloqshunoslik oldida nasroniylik ta'limotini ratsional tarzda umumlashtirish vazifasi turardi — cherkov talabining mohiyati ana shu edi. Mazkur vazifa esa bibliyodagi quyidagi axloqiy kontseptsiyadan kelib chiqadi.

O'rta asrlar Ovro'pa axloqiy tafakkurining o'ziga xos xususiyatlari. O'rta asrlar Ovro'pa axloqshunosligining yirik vakili Avreliy Avgustin — ilohiy Og'ustin (lotincha Avgustinus Sanktus, 354–43) “Tazarru” hamda “Ezgulik va erkin ixtiyor haqida” degan asarlarida ana shu muammolarni o'rta tashladi va hal qilishga urindi. Uning fikriga ko'ra, xudo barcha go'zalliklar manbai va eng oliy go'zallikdir. Xudoning irodasi — muayyan, mazmunidan qat'i nazar, ezgulik, ne'mat, yagona oliy ne'mat. Hamma narsa, xudodan bo'lgani uchun — ezgu, nimaiki mavjud ekan, hammasi ezgu; borliq — qadriyatlarning tartibli bosqichlaridan iborat. Borliq ichidagi eng muhim farq xudo bilan olam, yaratgan bilan yaratilmish orasidagi farqdir, mana shu farq axloqning asosi hisoblanadi. Xudodan quvonch tuygin-u, lekin undan foydalanma, erdagi ne'matlardan foydalan-u, lekin ulardan quvonch tuyma. Avgustin axloqiy ta'limoti ana shu talabdan kelib chiqadi.

O'rta asrlar ovro'pasida Avgustindan keyingi eng yirik axloqshunos akvinolik Foma Akviniy (1225–1271) hisoblanadi. U oliy ne'matni mazmunan ikki hil tushunadi: bor tomondan u xudoning o'ziga muqoyasa qilinsa, ikkinchi tomondan u — aqlli mavjudotga xos xudoga o'xshashlikka intilish. Xullas, oliy ne'mat ilohiylik tarzida muayyanlashadi. Ilohiylik inson qalbining aqil ekani bilan bog'liq. Shuning uchun u hissiyot emas, balki aqliy faoliyatda, aniqrog'i, uning oliy shakli bo'lmish mushohadada mavjuddir.

Uygʻonish davrining diqqatga sazovor axloqshunoslaridan biri italiyalik faylasuf Lorentso Valladir (1407–1457). Valla “Haqiqiy va yolgʻon ezgulik”, “Ixtiyor erkinligi haqida” kabi asarlarida barcha jonzotlarning tabiatan oʻzini asrashga va iztirobdan qochishga intilishi haqidagi fikrlarni oʻz axloqiy qarashlariga asos qilib oladi. Uning fikriga koʻra, hayvonlar ham odamlarga oʻxshash xotira, aql, iroda, tanlov, qobiliyat, achinish singari baʼzi ruhiy holatlarga ega. Lekin nutqqa, kulgiga egaligi, ayniqsa abadiylikka taalluqli ekani bilan inson hayvondan yuqori turadi; xudoga oʻxshab abadiyatga daxldorligi bilan hayvonlardan farqlanadi, boshqa jihatlari bilan esa xuddi yulduzlar biz yoqqan olovga oʻxshaganidek, ularga oʻxshaydi.

Uygʻonish davri axloqshunosligida keyingi davrlar uchun ham xarakterli boʻlgan ikki yoʻnalish koʻzga tashlanadi. Birinchisi — inson tabiati ibtidodan ezgu, ikkinchisi — ibtidodan yovuz, degan gʻoya. Lekin ikkala yoʻnalish ham, real tajribadagi inson xudbin mavjudot, degan fikrda toʻxtaladi. Farq shundaki, birinchi yoʻnalishdagi axloqshunoslar xudbinlikni tarixiy sharoitdan, jamiyatning oqilona tashkil etilmaganidan, tengsizlikdan kelib chiqqan deb bilsalar, ikkinchi yoʻnalishdagilar uni inson tabiatining ixtiyori sifatida talqin etadilar. Ana shu yoʻnalishlardan birinchisiga moyillikni Lorentso Valla qarashlarida boʻlsa, ikkinchi yoʻnalishning yirik vakili boshqa bir italiyalik mutafakkir Nikkolo Makiavellidir (1469–1527).

Makiavellining axloqiy qarashlari asosan uning “Hukmdor” asarida oʻz aksini topgan. Unda mutafakkir saxiylik va tejamkorlik, shafqat va shafqatsizlik, muhabbat va nafrat singari tushunchalarga batafsil toʻxtaladi. U shavqat va shavqatsizlik xaqida fikr yuritib, hukmdor fuqarolarni mahkam tutib turish yoʻlida oʻzini shavqatsizlikda ayblashlaridan qoʻrqmasligi kerak, deydi. Shuningdek, qattiq qoʻllilik, soʻzining ustidan chiqmaslik singari xatti-harakatlarni faqat umumdavlat, umummillat nuqtai nazaridan kelib chiqib amalga oshirilsagina maʼqullaydi, hukmdorning bosiq boʻlishini, hadeb jazolashga intilmasligi kerakligini aytadi; oʻz xalqida nafrat va hazar hissini uygʻotgan hukmdorning ahvoliga voy ekanini taʼkidlaydi. Mutafakkir, ana shunday oqil, mohir hukmdorlarga ega mamlakat oʻz ozodligini qoʻldan bermaydi, deb hisoblaydi.

Uygʻonish davrining yana bir oʻziga xos axloqshunosi, bu Mishel Montendir (1533–1592). Uning axloqiy badihalardan iborat. “Tajribanoma”

(1580 — 1588) asari g'arb ma'naviy dunyosida ulkan voqea bo'lgan amaliy ahloq borasidagi noyob asardir. Uni g'arbnig o'ziga xos "Guliston"i deb atash mumkin. Zero, yangi davr tajribaviy axloqshunosligi Montendan boshlanadi: "Tajribanoma" da turli davr va xalqlar hayotida ro'y bergan juda ko'p axloqiy holatlar yig'ilgan: ular muallifning nozik ruhiy-ijtimoiy kuzatishlariga moyil iste'dodli axloqshunos ekanini ko'rsatadi. Monten o'z mulohazalari orqali insonning tajribalar girdobiga ilojsiz tushib qolgan zot ekanligini ta'kidlaydi va bizda shunday qudratli, jonli tasavvur uyg'otadiki, bu tasavvur uchun dunyo qiyofalar yaratadigan xom — ashyo manbaiga aylanadi. Mutafakkir o'z davri uchun muhim bo'lgan barcha masalalar bilan, o'zligini tahlil etish bilan shug'ullanadi: "Yashash mening mashg'ulotim, mening san'atim — mana shu!... Men bunda hatti-harakatlarimni emas, balki o'zimni, o'z mohiyatimni tasvirlayman", — deydi mutafakkir³⁵. Zero, o'z-o'zini kashf etish, o'zini-o'ziga tushuntirish, Monten fikricha, axloqiylikning sharti hisoblanadi.

Chunonchi, niderlandiyalik faylasuf Benedikt (Barux) Spinoza (1632–677) axloqshunoslik borasida Dekartning ratsional qarashlarini davom ettirdi va yanada yuksak bosqichga olib chiqdi. Uning bu jihatdan "Xudo, inson va uning baxti haqida qisqacha risola" (1660), "Ilohiyot va siyosat risolasi" (1670) va "Axloqshunoslik" (1677) asarlari diqqatga sazovordir.

Olmon mumtoz axloq falsafasi. Tarixda olmon mumtoz falsafasi deb nom olgan tafakkur o'zining miqyosiyli va teranligi bilan hanuz fikrlovchi kishilarni hayratga soladi. Ular o'z asarlarida jahon falsafiy tafakkuri xix asrning birinchi yarmigacha erishgan barcha yutuqlarni ilmiy tizimlarda umumlashtirganliklari va ulardan nihoyatda chuqur ilmiy xulosalar chiqarganliklari bilan ajralib turadilar.

Olmon mumtoz falsafasining asoschisi Immanuel Kant (1724–1804) hisoblanadi. Uning "Axloqiy metafizikaning asoslari" (1785), "Amaliy aqlni tanqidi" (1788) va "Xulqlar metafizikasi" (1797) asarlari asosan axloqshunoslik va axloqiy muammolarga bag'ishlangan. Kant falsafaning maqsadi hamda vazifasi haqida so'zlab, shunday deydi: "Falsafa doirasini quyidagi to'rt masala bilan yakunlash mumkin: Nimani bilishi mumkin?, Nima qilishim kerak?, Nimaga umid bog'lay olaman?, Inson nima?"

³⁵ Monten M. Opo'to' V 3 kn. Kn. 1–2. M., Nauka, 1979. S. 332 — 333.

Birinchi savolga — metafizika, ikkinchisiga — axloq, uchinchisiga — din va to'rtinchisiga — antropologiya(insonshunoslik) javob beradi³⁶.

Shuningdek, Kant “narsa o'zida” tushunchasini bir oz o'zgacha mazmundagi talqinini axloq falsafasi to'g'risidagi qarashlarida ifoda etadi. Bu o'rindagi “narsa o'zida” inson aqli bilan idrok etadigan dunyoning ob'ektlaridan umrboqiylik, inson harakatlarini aniqlovchi erkinlik hamda olamning yaratuvchisi Xudo kabilarni anglatadi. Ularning mohiyatini bilish jarayonida insonning amaliy aqliga, oqilona erkiga ma'lum bo'la boradi. Aqlni amaliy, deb atalishining boisi shuki, uning asosiy vazifasi inson hatti-harakatlarini boshqarish va tartibga solib turishdan iboratligidir³⁷.

Demak, faylasuf nazariy aqldan amaliy aqlni baland qo'yadi. Bilim, agar insonni insoniyroq qilsagina, unga qat'iy axloqiy zaminga ega bo'lishi va ezgulik g'oyasini amalga oshirishi uchun yordam bersagina qimmatga ega. Yana bir jihati, nazariy aql bir paytni o'zida amaliy aql hamdir, ya'ni nazariy aql odamlarga biz axloqiy qonun deb ataydigan umumiy qonunni ham beradi.

Xullas, Kantning ikki narsa xaqida: qancha ko'p, qancha uzoq o'ylaganing sari qalbing tobora yangi, tobora kuchayib boruvchi hayrat va ixlos bilan to'lib-toshaveradi, bular — boshim ustidagi yulduzli osmon va mening botinimdagi axloqiy qonun, degan gaplari, eng avvalo o'ziga taalluqli edi.

Immanuel Kant qarashlarini o'rganib o'ziga xos rivojlantirgan faylasuf — Yoxann Gotlib Fixtedir (1762–1814). U “Fan ta'limoti” yoki “Fan haqida fan” degan tushunchani kiritadi; falsafani u ana shunday nom bilan atadi va falsafada o'z tizimini yaratdi. Falsafa fan haqidagi fan ekan, demak, faylasuf–ta'limotchi–muallim, aniqrog'i insoniyatning muallimi, tarbiyachisi. Fixte falsafiy tizimining asosini “Men — menman” va “Men emas — menmasman” degan ikki tamoyil tashkil etadi. Birinchi tamoyil menning o'ziga moyil bo'lishi, ya'ni insonning abadiy yuksaklikka intilishi, ya'ni u bor narsa emas, balki bo'lishi kerak bo'lgan narsa.

Olmon mumtoz faylasuflari orasida Fridrix Vil'helm Yozef Shelling (1775–1854) alohida o'rin tutadi. Axloqiy masalalar asosan uning “Inson erkinligi va u bilan bog'liq narsa-hodisalar mohiyati haqida falsafiy tadqiqot” (1809) asarida o'rtaga tashlanadi.

³⁶ I. Kant. Sochinenie v 6 t. T.3. Moskva, Mo'sl. 1965. S.661.

³⁷ Q. Nazarov. G'arb falsafasi. Toshkent, O'zbekiston Faylasflari milliy jamiyati, 2004. 468-b.

Bu davrning mashhur axloqshunoslaridan yana biri buyuk mutafakkir Georg Vilhelm Fridrix Hegeldir (1770–1831). Uning axloqiy qarashlari “Ruh fenomenologiyasi” (1807), “Falsafiy fanlar qomusi” (1817), “Huquq falsafasi” (1821) singari asarlarida aks etgan. Hegel axloqshunosligining o‘ziga xos xususiyati, eng avvalo, shundaki, u xulqiylik bilan axloqiylikni ikki xil tushuncha sifatida taqdim etadi.

Olmon mumtoz axloqshunosligida bizga ruscha matnlar orqali Lyudvig Feyerbax nomi bilan tanish bo‘lgan Ludvix Foyerbaxning (1804–1872) qarashlari o‘ziga xos o‘rin egallaydi.

Ratsionallikdan chekingan mutafakkirlardan biri pozitivchilik yo‘nalishining asoschisi — frantsuz faylasufi Ogyust Kont (1798–1857). Uning asosan “Pozitiv falsafa kursi” (1830–1842) asarda aks etgan axloqiy qarashlarida ijtimoiy omil birinchi o‘rinda turadi.

Olmon mumtoz faylasuflarining hammasi uchun umumiy bo‘lgan ratsional yo‘nalishni inkor etib, noratsional ta‘limotni yaratgan faylasuflarning biri buyuk danimarq yozuvchisi, ilohiyotchi Syorena abe Kirkegaarddir (1813–1855). U ilk bor inson shaxsi va taqdirini birinchi o‘ringa olib chiqadi, insoniy sub‘ektivlikni asosiy muammo sifatida talqin etadi.

Yangi davrdagi noratsional axloqiy ta‘limotlar. Yangi davr ovro‘pa axloqshunosligidagi noratsional yo‘nalishning asoschilaridan yana biri buyuk olmon faylasufi Artur Shopenhauerdir (1788–1860). Axloqiy muammolar uning “Olam ixtiyor va tasavvur sifatida”(1819–1844), “Hayot maktabining hikmatlari” (1851), “Axloqshunoslikning ikki asosiy muammosi”(1837–1839) singari barcha yirik asarlarida o‘rtaga tashlangan.

Olmon mumtoz falsafiy tafakkuridan keyin paydo bo‘lgan yana bir oqim, amalda tatbiq etilgan yo‘nalish, bumarkschilik. Olmon mumtoz falsafasi zaminida, asosan, Kant, Hegelva Foyerbax qarashlarini “yangilash” asnosida vujudga kelgan mazkur oqimning asoschilari Karl Haynrix Marks (1818–1883) va Fridrix Engelsdir (1820–1895).

Marks va Engel so‘z asarlarida axloqshunoslikka deyarli bevosita o‘rin bermaganlar, balki axloqqa moddiylik prizmasi orqali, ya‘ni bilvosita munosabatda bo‘lganlar. Shu bois ularning axloqiy muammolarga bag‘ishlangan maxsus asarlari yo‘q. Ular asosan inson erki muammosini ishlab chiqarish va sinfiylik tushunchasi bilan bog‘liq holda o‘rgandilar. Chunonchi, Marksning uch jildlik “Sarmoya” (“kapital”) asarida iqtisodiy

masalalar, qo‘shimcha qiymat muammosi ko‘tariladi, insonning iqtisodiy begonalashuvi, mehnatdan begonalashuvi singari holatlar odamning o‘z asl mohiyatidan begonalashuviga olib kelishi, uni erksiz mavjudotga aylantirib qo‘yishi haqidagi qarashlar ilgari suriladi.

L.N. Tolstoy (1828–1910) axloqshunoslik hamda axloq masalalariga ham diniy, ham falsafiy, ham publistik asarlarida shuningdek, kundaliklar va maktublarida keng o‘rin bergan. Uning axloqiy qarashlari hozir ham katta ahamiyatga ega. Gap shundaki, Tolstoy, avvalo milliy, diniy tabaqaviy qadriyatlardan umuminsoniy qadriyatlarni baland qo‘yadi. Ikkinchidan, u nasroniylikni yangilashga, to‘g‘rirog‘i, uni cherkovdan qutqarishga, insoniylashtirishga intildi. G‘arb olimlari esa uning qarashlarini protestantlik mazhabiga mos kelishini aytdilar. Ayni paytda uning diniy–falsafiy asarlarida tasavvufga, xususan, yassaviya, mavlaviya tariqatiga, Ahmad Yassaviy va Jaloliddin Rumiy qarashlariga yaqinlikni ko‘rish mumkin.

Boshqa bir buyuk rus yozuvchisi Fyodor Mixaylovich Dostoevskiy (1821–1881) ham dinga axloqiy nuqtai nazaridan yondoshadi. U pravoslavlikni Isoga iqtido qilishning muayyan shaklini axloq va vijdonning, demakki, ijtimoiy kuch, ilm-fan, hamma hammasining ibtidosidir, deb baholaydi. Shu bois pravoslav ta‘limotini nafaqat cherkovu rasm-rusmlar deb, balki jonli tuyg‘u, xalqning yashashini ta‘minlaydigan tirik kuch sifatida taqdim etadi. Uning fikriga ko‘ra “Nasroniylik, — deydi mutafakkir, xudoning insonga jo bo‘lishi mumkinligiga isbotdir. U inson erishishi mumkin bo‘lgan odamzodning eng ulug‘ g‘oyasi va eng ulug‘ sharafidir”.

Rus mumtoz axloqshunosligining taraqqiy topishida buyuk faylasuf, o‘ziga xos shoir Vladimir Sergeevich Solovyovning (1853–1900) xizmatlari katta.

Vladimir Solovyovning axloqiy qarashlari uning qator asarlarida ifoda topgan. Ular orasida “Ezgulikni oqlash. Axloq falsafasi” (1897–1893) kitobi alohida ahamiyatga ega. Uning birinchi qismida uyat, shafqat yoki achinish va xudojo‘ylikdan iborat axloqiy tushunchalar uchligi asosiy o‘rinni egallaydi.

Ezgulik va yovuzlikning paydo bo‘lishi, ularning inson hayotidagi o‘rni, yovuzlikka qarshi kurashishning yo‘llari singari doimiy dolzarb axloqiy muammolar rus mumtoz axloqshunosligining boshqa vakillari uchun ham muhim edi.

Xulosa o'rnida shuni ta'kidlash joizki, ushbu mavzuda axloqiy tafakkur taraqqiyotining asosiy bosqichlariga to'xtalib o'tib, uning asosiy ta'limotlari va yo'nalishlarini qisqa mazmunda nazardan o'tkazdik.

Nazorat uchun savollar:

1. *Amaliy axloqning dastlabki namunalari nimalarda ko'rinadi?*
2. *Qadimgi dunyo mumtoz axloqshunosligi keyingi davrlar uchun qanday ahamiyatga ega?*
3. *Tasavvufiy axloqiy ta'limotlarning o'ziga xosligi nimalar bilan belgilanadi?*
4. *O'rta asrlar Ovro'pa axloqshunosligining asosiy xususiyatlari nimalar bilan belgilanadi?*
5. *Ovro'pa ma'rifatparvarlari axloqshunosligining mohiyati nimada?*
6. *Eng yangi davr axloqfalsafasining o'ziga xos xususiyatlari nimada?*

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Abdulla Sher. Axloqshunoslik G' Darslik. — T.: O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti, 2010.
2. Kaxxarova M., Agzamova N. Etika. Uchebnoe posobie. Rizograf imeni Nizami. 2018 god.
3. Guseynov A.A., Apresyan R.G. Etika: Uchebnik. — M.: Gardariki, 2000. — 472 s.
4. Agzamova N. Etika G' Uchebno-metodicheskaya posobie. — T.: "Universitet", 2013.
5. Arastu. Poetika. Axloqi Kabir. Ritorika. -T.: "Yangi asr avlodi", 2004.
6. Nazarov Q. Falsafa asoslari G' O'quv qo'llanma. -T.: "O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati", 2014.
7. Falsafa. Darslik. Ma'sul muharrir F.Musaev. — T.: "Complex print" nashriyoti, 2019.
8. Falsafa. Qomusiy lug'at. — T.: "Sharq", 2004.
9. www.faylasuf.uz
10. www.education.uz
11. www.gov.uz.
12. www.wikipedia.ru
13. www.ethics-estetics.ru.
14. www.filosof.ru

AXLOQ FALSAFASIDA IXTIYO'R ERKINLIGI VA AXLOQIY TANLOV MUAMMOSI

1. *Axloqning kelib chiqishi*
2. *Ixtiyor erkinligi*
3. *Axloqiy tanlov*

Tayanch tushunchalar

Erkinlik, ixtiyor erkinligi, iroda, axloqiy tanlov

Axloq falsafasida dastlab Arastu ixtiyor erkinligini axloqning asosi sifatida olib qaragan va u axloqiy fazilatni, ruhning tug'ma xususiyati emasligini ta'kidlab o'tgan. U barcha fazilatlarini ikkiga bo'lar ekan: birinchisi, ruhning donishmandlik, tajribakorlik, topqirlik singari ma'naviy soha bilan bog'liq aqliy qismiga oid fazilatlar va, ikkinchisi, ruhning intiluvchan(ixtiyoriy) qismi — sof axloq bilan bog'liq fazilatlar, deydi.

Intiluvchan ya'ni ixtiyoriy qism bevosita axloq bilan bog'liq ekan avvalo, ixtiyor etish nimani anglatishiga e'tibor qaratsak. Muloqatda o'z ixtiyorim bilan, degan tushunchani qo'llaymiz. Ixtiyor — bu ichki hohish bo'lib, u insonni biror harakatni amalga oshirishga yoki biror narsaga egalik qilishga undovchi intilishdir. Demak, ixtiyor erkinmi?, degan savol paydo bo'ladi.

Bu savolga Ovro'pa axloqshunosligining yirik vakillaridan biri Avreliy Avgustin o'z asarlarida ezgulik va erkin ixtiyor kabi muammolarni o'rtaga tashlab, uni hal qilishga urindi. Arastudan farqli o'laroq, Avreliy Avgustin har qanday xatti-harakat faqat borliq tartibini aks ettirishi va Xudoga intilish bilan boshqa intilishlarni farqlashi bilan baholanadi. Ya'ni, bu intilishlar inson faoliyati bilan bog'liq bo'lib, biri lazzatga, ikkinchisi foydaga intilishdan iborat. Lazzat — faqat birgina Xudodan; qolgan hamma narsalar foydalanish ob'ekti hisoblanadi³⁸. Demak, Avgustin nuqtai nazaridan erdagi barcha ne'matlardan foydalanishda inson ehtiyotkor bo'lishi kerak. Chunki, inson ixtiyorining xususiyati, ixtiyorning tubanlikka qaratilishidadir, deb ta'kidlaydi. Uning ta'limoti keyingi davr mutafakkirlari qarashlariga katta ta'sir ko'rsatadi.

Arastu izidan borgan yana bir mutafakkir Foma Akviniy hayvonot va bashariyat olamiga xos bo'lgan xususiyatlardan sezish, his-qilish,

³⁸ Abdulla Sher. Axloqshunoslik. Darslik. Toshkent: O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati, 2010. 87-b.

intilish(ixtiyor etish) va erkin harakatdan tashqari insonda onglik xususiyati — aql bor, deydi. Aynan inson erkinining asosini aql-idrokda deb biladi. Uning fikricha, ma'lum chegaralarda fazilatlik inson aqlining vazifasi hisoblanadi. Bu o'rinda insoniy aql ilohiy aqlning kamolotga etmagan bosqichi ekani nazarda tutiladi. Dinshunos-faylasuf fazilatlarini uchga aqliy, axloqiy va aqoidiy fazilatlariga bo'ladi. Aqliy fazilatlar ham o'z navbatida ikki qismga bo'linadi. Aqliy ya'ni aql bovar qiladigan va amaliy fazilatlariga bo'linadi. Axloqiy fazilatlar ruhning hirsiy-ehtirosiy qismiga taalluqli bo'lib, inson fe'lining sifati sanaladi. Ular aqliy fazilatlardan jiddiy farq qilsa-da, aqldan va oqilonalikdan tashqarida mavjud bo'lmaydi. Asosiy axloqiy fazilatlar to'rtta: oqilonalik, adolat tiyinish, matonat. Aqoidiy fazilatlar uchta: ishonch, umid, muhabbat. Ular orasida eng mukammal va asosiy fazilat muhabbat hisoblanadi. Fazilatlar bosqichida aqoidiy fazilatlar eng yuqori pog'onada turadi³⁹. Demak, Akviniy qarashlarida inson aqlining faoliyati doim hissiyot bilan cheklangan bo'lib, uning faoliyati nuqsonu yovuzliklarga payvasta, deb ta'kidlangan. Shuningdek, Xudoga o'xshashlikka intilish aqli mavjudotga xos bo'lib, aynan oliy ne'mat ilohiylik tarzida muayyanlashadi. Ilohiylik inson qalbining oqil ekanligi bilan bog'liq.

Umuman olganda, ixtiyor erkinligi to'g'risida fikr yuritar ekanmiz, erkinlikning o'zi haqida ham mulohaza qilib ko'rish lozim bo'ladi. Chunki "erkinlik" atamasi bir tomondan, sodda, aniq hammaga tushunarli so'z, ikkinchi tomondan esa o'ta murakkab, tumanli, o'zgarib turuvchi tushuncha; u hammani, ayniqsa yoshlarni ohang rabodek o'ziga tortadi.

Zero, faoliyatning axloqiy tomoni shundaki, inson o'z erkini u yoki bu tarzda anglamasdan turib, yuzaga chiqarishi mumkin emas. Ingliz faylasufi Tomas Xobbs ixtiyor erkinligiga erkinlik tushunchasini qarshi, hammadan avval inson faoliyatiga taalluqli bo'lgan erkinlik ayni paytda ma'lum jihatdan tabiat jarayonlarini ham izohlaydi. Faylasufning fikriga ko'ra, erkinlik tushunchasini aql-idrokli mavjudotlarga nisbatan qo'llangani kabi jonsiz mavjudotlarga nisbatan ham ishlatib bo'ladi: agar suv solingan idish sindirilsa, suv ham erkinlikka chiqishi mumkin. Biroq erkinlik tushunchasini narsalar dunyosi va odamlarning o'ziga xosliklari bilan xilma-xil munosabatga kirishadigan insonga nisbatan qo'llash

³⁹ O'sha manba. 89-.b.

murakkab. Chunki u, odatda, biror jihatdan erkin bo'lsa, ikkinchi jihatdan erkin bo'la olmaydi. Erkinlik tushunchasi aslo zaruriyat tushunchasiga zid emas, ular bir-birini inkor etmaydi. Daryoning erkin oqimi o'zining zaruriyati bilan yo'naladi. Odamlar faoliyatida erkinlik va zaruriyatning birlashuvi yana ham muhim. Demak, inson erkinligining tabiati har xil bo'ladi, zero, u erkinlikning ma'lum zaruriyat bilan muayyan tarzda birikuvini bilan belgilanadi.

Ammo, qadimgi rim faylasufi Plotin erkinlik muammosini o'ziga xos hal etishga uringan. Uning fikricha, yovuzlik erkin bo'la olmaydi, u erkinlikning butunlay yo'qligini anglatadi. Erkinlik, bu ezgulikka intilgan aqlning mevasidir⁴⁰. Demak, erkinlik aqlga oid tushuncha. Uni xatti-harakatdan emas, balki fazilat borasidagi tafakkurdan izlash kerak.

“Aslida esa tarixda erkinlik nomi ostida ko'p ulug' ishlar amalga oshirilgan, lekin aynan shu nom bilan qanchadan-qanchadan gunohlar qilingan. Har bir kishining xayoliga yuragi dukillab urib ketadigan shu nom bilan qanchadan-qancha jinoyatu nodonliklar, ehtiros aldoviyu so'qirliklar o'zini bezadi va bezamoqda”⁴¹. V.Vindelband fikrini davom ettirib, erkinlik atamasining mazmuni siyosat va falsafa olamida hozirgacha turli xil bo'lib kelayotgannini, “haqiqiy erkinlik” tushunchasi esa nimani anglatishi hali ham ayon emasligini aytib o'tadi. Bunday “tushunmovchiliklar”ning sababi, bizningcha, shundaki, inson erkinligi hech qachon yolg'iz, alohida olingan erkinlik bo'lolmaydi, U, Sartr aytganidek, erkinliklar ro'parasidagi erkinlik. Aynan shuning uchun ham u hech qachon mutlaqlik kasb etolmaydi, uni doim zamon, makon, inson va narsalar erkinligi — boshqa erkinliklar cheklab turadi; inson butunlay erkinlikka erisholmaydi, faqat nimadandir, qaysidir bir narsadagina erkin, ozod bo'lishi mumkin. M., sport musobaqalarida universitet sharafini himoya qilish uchun boshqa shaharga borgan talaba darslarga qatnashish majburiyatidan ozod qilingan, lekin u darslarga nisbatan erkinlikka esa bo'lgani holda, butunlay erkin emas, sport musobaqalarida qatnashish majburiyatini olgan. Shunday qilib, bir erkinlikning qo'lga kiritilishi ikkinchi erkinlikdan — sport musobaqalarida qatnashmaslik erkinligidan voz kechishiga olib keladi. Demak, bir tomondan erkinlik zaruriyatsiz, zaruriyat esa erkinliksiz

⁴⁰ Plotin. Enneado'. O prirode i istochnike zla. G'G' Istoriko-filosofskiy ejegodnik. M., Nauka, 1989. S.161.

⁴¹ Vindelband V. O svobode voli. Minsk — Moskva, Xarves — AST, 2000. S. 8.

mavjud emas, ikkinchi tomondan, shuning uchun ham, har qanday erkinlik cheklangan holdagina voqe bo'ladi.

XX asr buyuk olmon faylasufi Karl Yaspers, inson transtsendental bog'liqlikka ega, uning imkoniyatlarini, erkini hech bir jonzoyniki bilan qiyoslab bo'lmaydi, inson hatto imkoniyatlari naqadar cheksiz ekanini o'zi ham bilmaydi, deb uni ulug'laganida, bizningcha, tamomila haq edi. Agar diqqat qilsak, asrimiz mutafakkirining fikri Qur'oni karim "Baqara" surasida marhamat qilingan quyidagi oyatlarga hamohangdir: "30. Eslang (Ey Muhammad), Parvardigoringiz farishtalarga: "Men Erda (Odamni) xalifa (yordamchi) qilmoqchiman", deganida, ular aytdilar: "U erda buzg'unchilik qiladigan, qonlar to'kadigan kimsani (xalifa) qilasanmi? Holbuki, biz hamdu sano aytish bilan Seni ulug'laymiz va Sening nomingni mudom pok tutamiz". (Alloh) aytdi: "Men sizlar bilmagan narsalarni bilaman". 31. Va U zot odamga barcha narsalarning ismlarini o'rgatdi. So'ngra ularni farishtalarga ro'baro' qilib dedi: "Agar xalifalikka biz haqdormiz degan so'zlaringiz rost bo'lsa, mana bu narsalarning ismlarini Menga bildiring!". 32. Ular aytdilar: Ey pok Parvardigor, biz faqat Sen bildirgan narsalarnigina bilamiz. Albatta Sen o'zing ilmu hikmat sohibisan". 33. (Alloh): "Ey Odam, bularga u narsalarning ismlarini bildir", dedi. (Odam) ularga barcha narsalarning ismlarini bildirganidan keyin (Alloh) aytdi: "Sizlarga, Men Eru osmonlarning sirlarini va sizlar oshkor qilgan va yashirgan narsalarni bilaman, demaganmidim?". 34. Eslang (Ey Muhammad), Biz farishtalarga Odamga ta'zim qiling, deyishimiz bilan sajdaga egildilar. Faqat Iblis kibr va or qilib — kofirlardan bo'ldi".

Vaholanki, sajda bungacha faqat Tangrigagina bajo keltiriladi edi. Demak, Xudo bu bilan barcha mavjudotlardan oliy, daraja nuqtai nazaridan o'zidan keyin turadigan buyuk zotni yaratganini e'lon etdi. Odam — Xudoning erdagi xalifasi.

Shu o'rinda "xalifa" so'zining amaliy ma'nosi haqida to'xtalmoq o'rinli. Uni oddiy hayotiy misol bilan tushuntiradigan bo'lsak, kosiblikka, hunarmandchilikka murojaat qilish maqbul. Ma'lumki, qadimda kosib yoki hunarmand ustaning odatda bir necha shogirdi bo'lgan. Ular orasidagi eng aqlli, tadbirkori, ustaning muhabbatini qozongani usta tomonidan xalifa etib tayinlangan. Xalifaga usta o'zining bir qancha vakolatlarini, jumladan, biror yoqqa safarga ketisa, shu muddat mobaynida boshqa

shogirdlarni boshqarib, rahbarlik qilib turishni topshiradi. Shunday qilib, usta qaytib kelgunga qadar xalifa uning irodasini amalga oshirish bilan mashg'ul bo'ladi. Odam ham Allohga nisbatan ana shunday xalifadir: to u qiyomatga qadar, ya'ni Tangri dargohiga borgungacha nabotot va hayvonot olami ustidan hukmronlik qilib turadi.

Hukmronlik qilish uchun, tabiiyki, muayyan darajada erkinlikka, erkin harakatni ixtiyor etish huquqiga ega bo'lish, falsafiy ibora bilan aytganda, ixtiyor erkinligi zarur. Ana shu ixtiyor erkinligi faqat insonga berilgan. Farishtalar bunday ma'naviy ne'matdan mahrum — ular faqat Allohning buyrug'ini bajaradilar. Lekin insondagi ixtiyor qilish erkinligi ham cheklangan — u Alloh tomonidan Qur'oni karimda umumiy tarzda belgilab berilgan doiradagina mavjud bo'lishi kerak. Shu bois mutlaq erkinlik insonga emas, faqat Yaratganga xos.

Shunday qilib, axloq — oliy mavjudotga ato etilgan oliy ne'mat. Ya'ni axloqning kelib chiqishi ilohiy manbadandir. Ana shu ilohiy asosni asrab-avaylab, taraqqiy toptirish har bir insonning asosiy vazifasi, BURCHI. Shu bois o'z-o'zini va, iloji bo'lsa, o'zgalarni axloqiy tarbiyalash barcha muqaddas kitoblarda savob sanaladi.

Bu o'rinda shuni alohida ta'kidlash kerakki, inson aynan hozirgi paytdagi ko'rinishda yaratilgan degan gap haqiqatdan yiroq. U mohiyatan har tomonlama mukammallikka, komillikka qarab boruvchi, taraqqiyotining mohiyati tadrijiylik bilan belgilanadigan jonzotdir, uning jismoniy, aqliy va axloqiy taraqqiyoti o'zaro bog'liqlikda rivojlanadi: vaqt mobaynida insonning ham ko'rinishi, ham tafakkuri, ham axloqiy xatti-harakati o'zgarib boradi. Shu jihatdan olib qaraganda, odamzotning xunuklikdan chiroylilikka nodonlikdan oqillikka, qo'pollikdan noziklikka yo'nalganligi tabiiy hol. Demak, uning axloqiy xatti-harakatlari tadrijiy tarzda noziklashib borgan. Biroq, bunday noziklashuv shaklan qo'polroq bo'lgan soddalikdan chekinib, botiniy qo'pollikni zohiriy nazokat bilan yopishga, niqoblashga ham olib kelgan. Natijada insoniyat tarixi qanchalik ko'p davrni o'z ichiga olsa, axloqning xilma-xil ko'rinishlari shuncha ko'payib borgan. Shu sababli ixtiyor erkinligi axloq falsafasining eng muhim, eng dolzarb muammosi sifatida alohida e'tiborga molik, unga to'xtalib o'tmaslikning iloji yo'q.

Endi ixtiyor erkinligi nima, degan masalaga to'xtalamiz. Dastlabki muammo atama bilan bog'liq. Falsafiy adabiyotlarda asosan "iroda

erkinligi” degan noto‘g‘ri ibora qo‘llaniladi. Buning sababi — rus tilidagi “volya” so‘zining mantiqan xato, “sila voli” tarzida tarjima qilishida, voholanki “volya” — “erk”, “erkinlik”, “sila voli” — iroda (“iroda kuchi” emas) ma’nolarini anglatadi. Bizda “Iroda falsafasining” otasi deb nom olgan Artur Shopenhauerning mazkur falsafani asoslab bergan to‘rt jildlik fundamental asarida gap iroda haqida emas, balki ixtiyor haqida boradi. Asar olmonchadagi aslyatda “DieWeltalsWilleundVorstellung” deb ataladi, o‘zbekchasiga bu “Olam ixtiyor va tasavvur sifatida” (ruschasiga “Mir kak volya i predstavlenie”) deb tarjima qilinadi. Zero *Wille* — ixtiyor degani, iroda esa — *Willenskraft* yoki *Willensstarke* (ruschasiga “sila voli”). Falsafiy adabiyotlarimizdagi atama borasidagi bunday mantiqsizlik o‘ylab o‘tirmasdan ruschadan “shartta o‘chirib tashlash” ning oqibatidan boshqa narsa emas.

Mantiqsizlik deganimizning ma’nosi shundaki, ixtiyor — xohish, istak demakdir, iroda esa o‘sha xohish, istakni bosib turuvchi, uning amalga oshishiga yo‘l qo‘ymaydigan kuch, ya’ni ixtiyor g‘ildirak bo‘lsa, iroda — tormoz. M., siz chekinshni tashladingiz, lekin juda bo‘lmaganda, “bir tortib” qo‘yishni nihoyatda xohlaysiz, shunda iroda vositasida bu xohishdan voz kechsangiz irodali odam deb atalishga loyiqsiz, akasinch esa, siz irodasiz insonsiz. Demak, ixtiyor — erkinlik, iroda — zaruriyat sifatida namoyon bo‘ladi. To‘g‘ri, “ixtiyor” va “iroda” so‘zlari bir mazmunni anglatadigan holatlar ham mavjud. Lekin ular juda kam, sanoqli, faqat mislsiz qudratning xohishigina bir vaqtning o‘zida iroda bilan mustahkamlanadi, bunda iroda xohishning yuksak darajasi sifatida talqin topadi. Bunday talqin to‘rt narsaga xos: gap Xudo, xalq, ota-ona, podsho haqida borgandagina biz “Xudoning xohish-irodasi”, “xalqning xohish — irodasi” v.h. deyishimiz mumkin xolos. Boshqa barcha hodisalarda ixtiyor bilan iroda bir-biridan muxtor tarzda va bir-birining ziddi sifatida namoyon bo‘ladi. Shunday qilib, falsafa va Axloq falsafasidagi eng murakkab muammolardan biri “iroda erkinligi” emas, balki “ixtiyor erkinligi” degan istiloh bilan atalishi maqsadga muvofiqdir.

Ixtiyor erkinligi eng avvalo ixtiyorning uch bosqichda voqe bo‘lishi bilan bog‘liq. Birinchi bosqich — ichidan faqat bittasini tanlab olish va harakatga aylantirish mumkin bo‘lgan alohida xohish — istaklarning tug‘ilishidan iborat. Ikkinchi bosqichda mazkur xohishlarning o‘z aro bir

— birini tutib turishi, teng holatga keltirishi yuz beradi va bu tanlov oraqali bir qarorda to‘xtash imkonini yaratadi. Uchinchi bosqich tanlangan xohishning o‘ziga mos jismoniy harakatga o‘tishi bilan belgilanadi.

Erkinlikka kelsak, shuni aytish kerakki, muayyan ixtiyorga berilgan erkinlik faqat tanlovning boshlanishida va tanlov jarayonidagina mavjud bo‘ladi. Tanlov jarayoni tugashi bilan, ya’ni ikki narsadan birini tanlaganingiz zahoti ixtiyoringiz uchun berilgan erkinlikning vakolati tugaydi: siz ixtiyor qilib bo‘ldingiz, bundan buyog‘iga erkin emassiz, endi tanlagan narsangizga mos harakatni boshlashingiz kerak. Demak, ixtiyor erkinligi tanlanayotgan ikki narsa oralig‘idagi fikrlash mobaynidagina voqe bo‘ladigan hodisadir.

Tanlovning o‘zi esa ikki xil xohish o‘rtasidagi kurashdan iborat. Bu kurashda faqat bitta hohish — qaysinisi kuchli bo‘lsa, o‘sha g‘alaba qozonadi: ham unisining, ham bunisining baravar tanlanishi mumkin emas. Ruhshunoslik nuqtai nazaridan tanlov hissiyotga asoslangan, qanday sabab orqali vujudga kelishi ahamiyatsiz bo‘lgan ruhiy omil. Axloq falsafasidagi tanlov esa qadriyat bilan bog‘liq, aqlga asoslangan tushuncha. Birinchisi — bor narsa, ikkinchisi — bo‘lishi kerak deb hisoblangan narsa; birinchisi -mavjud omilni, ikkinchisi — idealni, me’yorni anglatadi. Shunday qilib, insondagi ixtiyor erkinligi zaruriyat talabi bilan oqilona, aqlga bo‘ysundirilgan ravishda, ideal va me’yorlarga mos tarzda cheklanadi. Aks holda, muayyan bir yo bir necha inson yoki guruhning betiyiq erkin ixtiyori nafaqat boshqa insonlar va guruhlar, balki nabotot, hayvonot olami, butun dunyo uchun fojiga aylanishi mumkin.

Yuqorida aytib o‘tilgandek, ixtiyor erkinligi tufayli inson har qadamda axloqiy tanlov muammosiga duch keladi. Bu muammo kishida mas’uliyat hissi mavjudligidan dalolat beradi. Mas’uliyatni, o‘zgarlar va o‘z vijdoni oldida javobgarlikni sezmagani kishi xohlagan ishga qo‘l urishi mumkin — uni o‘z qilmishining oqibati qiziqirmaydi, u faqat manfaat ustuvorligini tan oladi, xolos. Unday odamni axloqsiz deb ataydilar. Zero inson yo ezgulikni, yo yovuzlikni tanlashi tufayli nimanidir ixtiyor etadi: axloqiy tanlov — har bir xatti-harakat, har bir qilmishning ibtido nuqtasi.

Umuman, inson hamda jamiyat axloqiy hayotida ixtiyor erkinligi va tanlovning ahamiyati beqiyos va har bir insonning bu dunyoda axloqiy tanlov sinovidan o‘tmasligi mumkin emas.

Nazorat uchun savollar

1. *Axloq falsafasida erkinlik tushunchasi nimani anlatadi?*
2. *Erkinlik tushunchasida nisbiylik, cheklanganlik va cheklanmaganlik muammosiga nisbatan fikringiz?*
3. *Ixtiyor erkinligi namoyonlashuvida ixtiyorning uch bosqichi to'g'risida nimalarni bilasiz?*
4. *Axloqiy tanlovning qadriyatlar bilan bog'liq xususiyatlari to'g'risida fikringiz.*
5. *Texnik davr, undagi jamiyat taraqqiyotida axloqiy ravnaq muammosi to'g'risida fikringiz.*

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Mirziyoev Sh.M. Tanqidiy tahlil, qat'iy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik — har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo'lishi kerak. Toshkent. O'zbekiston nashriyoti, 2017
2. Abdulla Sher. Axloqshunoslik G' Darslik. — T.: O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti, 2010.
3. Kaxxarova M., Agzamova N. Etika. Uchebnoe posobie. Rizograf imeni Nizami. 2018 god.
4. Guseynov A.A., Apresyan R.G. Etika: Uchebnik. — M.: Gardariki, 2000. — 472 s.
5. Agzamova N. Etika G' Uchebno-metodicheskaya posobie. — T.: "Universitet", 2013.
6. Falsafa. Darslik. Ma'sul muharrir F.Musaev. — T.: "Complex print" nashriyoti, 2019.
7. www.ziyonet.uz
8. www.ethics-estetics.ru.
9. www.filosof.ru

AXLOQ TUZILMASI, ASOSIY XUSUSIYATLARI VA VAZIFALARI

1. *Axloq tuzilmasi va uning uch asosiy unsuri.*
2. *Axloqning umuminsoniylik jihatlari.*
3. *Axloqning milliy-mintaqaviylik xususiyatlari.*

Tayanch tushunchalar

Axloqiy ong, axloqiy hissiyot, axloqiy xatti-harakat, qat'iy amrlilik, me'yoriylik, baholash, axloqiy boshqarish

Axloq haqida gap borganda, albatta uning muayyan tuzilmasi, unga asos bo'lgan omillar, unsurlar to'g'risida to'xtalmaslik mumkin emas. Axloq tuzilmasini, odatda, uch omil-asosdan iborat deb hisoblaydilar. Bular — axloqiy ong, axloqiy hissiyot va axloqiy xatti-harakatlar. Ba'zi mutaxassislar (chunonchi, mashhur rus axloqshunosi A.I.Titarenko) Axloq falsafasi mezoniy tushunchalarini (kategoriyalarini), axloqiy me'yorlar va tamoyillarni axloq tuzilmasi tarzida taqdim etadilar. Bizning nuqtai nazarimizda bu fikr unchalik to'g'ri emas. Chunki mazkur tushunchalar, tamoyillar va me'yorlar ko'proq axloqqa emas, balki uni o'rganadigan fanga — axloqiy Axloq falsafasika taalluqlidir. Umuman, shuni aytish kerakki, Axloq falsafasi fanida ancha-muncha chalkashliklar mavjudki, ularning sababini mazkur fanning boshqa fanlarga nisbatan alohida xususiyatlarga egaligidan, ya'ni unda ko'p hollarda ilmiy-nazariy jihatlarining amaliy tomonlar bilan omuxtalashib ketganidan qidirmoq lozim.

Ayni paytda ana shu uch omilning tuzilmadagi o'rni, to'g'rirog'i, mavqei masalasida ham turli xil qarashlar mavjud. Ba'zi axloqshunoslar axloqiy ongni, boshqa birovlar axloqiy hissiyotning o'zini asosiy unsur deb talqin etadilar. Yana ba'zi birovlar axloqiy anglash — axloqiy ongga etakchilik mavqeini beradilar. Xo'sh, aslida qanday qarash haqiqatga yaqinroq?

Avvalo, shuni ta'kidlash kerakki, juda ko'p hollarda axloq tuzilmasidagi mazkur uch omil-unurning birortasisiz axloq tushunchasini tasavvur qilib bo'lmaydi. Boshqacha aytganda, axloqni inson ko'zi oldida gavdalantiruvchi axloqiy munosabatlarning his etish va axloqiy ong ishtirokisiz yuzaga chiqishi, ya'ni mavjud bo'lishi mumkin emas. Bunday holat axloqiy hissiyotga ham, axloqiy ongga ham taalluqli. Zero, tuzilmadagi bu uch unsur-omil bir-birisiz kamdan-kam mavjud bo'ladi, doimo bir-birini taqozo qiladi.

Endi axloqiy ongning tuzilmadagi etakchilik mavqeiga, to'g'rirog'i, asosiy unsur sifatidagi o'rniga kelsak, uni bu tarzda talqin etish, bizningcha, to'g'ri emas. Vaholanki, sho'rolar davrida va hozirdagi rus olimlari orasida, ba'zi G'arbdagi zamonaviy Axloq falsafasi yo'nalishlarida ana shunday qarash hukmron ekanini ko'ramiz. Aslida esa tuzilmada poydevor unsur

sifatida axloqiy hissiyot yoki axloqiy his etish namoyon bo'ladi. To'g'ri, juda ko'p hollarda biror-bir axloqiy qarorning amalga oshuvi uzoq yoki qisqa vaqt mobaynida o'sha qaror oqibatlari to'g'risida ongli ravishda xulosa chiqarishga, ularni avvaldan anglab etishga urinish bilan bog'liq bo'ladi, ya'ni biz o'z xatti-harakatlarimizni axloqiy anglash elagidan o'tkazib, faoliyat ko'rsatamiz. Lekin o'sha anglab amalga oshirilgan axloqiy qaror tubida, so'zsiz, axloqiy hissiyot yotadi. Demak, axloqiy his etish axloqiy anglash uchun material vazifasini o'taydi.

Ba'zan esa o'sha "material" — hissiyotning o'zi axloqiy anglashni chetlab o'tib, munosabat tarzida namoyon bo'ladi. Bunga insonning favqulodda holatlardagi xatti-harakati misol bo'la oladi. Deylik, yuqori tezlikda ketayotgan avtomobil oldidan yo'l o'rtasiga, koptokni quvib, go'dak chiqib qoldi. Haydovchi tormozni bosish barobarida, shu zahoti mashinasini keskin chetga buradi. Bola omon qoladi, haydovchi jarohatlanadi, mashina pachoq bo'ladi. Bu holatda haydovchining go'dakka nisbatan mehr-shafqati, achinish hissi, inson bolasini oliy qadriyat sifatida his qilishi muhim rol o'ynaydi. Haydovchi o'z xatti-harakatini "oqilona qarorga" kelishi uchun "etti o'lchab, bir kesib" amalga oshirmaydi — hamma narsa bir lahzada ro'y beradi. Bunda ong emas, oniy intuitsiya, o'z qavmdoshi hayotini asrashdek tabiiy-biologik hissiyot — instinkt hal qiladi, ya'ni mazkur hissiyot tom ma'nodagi anglash darajasiga ko'tarilib ulgurmasdanoq munosabatga aylanadi.

Zero, bizning axloqiy hayotimiz, barcha axloqiy tajribalarimiz, axloqiy faoliyatimiz ana shu uch omil asosida ro'yobga chiqadi. Axloqiy kodekslarimiz, me'yorlarimiz va tamoyillarimiz ularga asoslanadi. Lekin aldov, yolg'on, soxtalik va totalitar zug'um hukmronlik qilgan davrlarda yoki mamlakatlarda axloqiy hissiyot, axloqiy ong, axloqiy munosabatlar qabul etilgan kodekslar, me'yorlar hamda tamoyillarga ko'pincha to'g'ri kelmaydi. Rasmiy axloqiy qonun-qoidalar bilan haqiqiy axloqiy intilishlar orasida ma'naviy jarlik paydo bo'ladi. Tilda bu qonun-qoidalar ko'klarga ko'tarilgani holda, dilda, ich-ichdan ularga qarshilik hukm suradi. Natijada jamiyat uchun fojia bo'lgan axloqiy so'z bilan axloqiy faoliyatning alohida-alohida mavjudligi ro'y beradi. Buni sho'rolar davridagi "Kommunizm quruvchisining axloqiy kodeksi" bilan shu kodeksni hayotga tatbiq etishga yo'naltirilgan guruhlarining, "shu kodeks asosida yashayapmiz" degan

odamlarning poraxo'rligida, tashmachiligida, xudbinligida, yolg'onchiligida ko'rish mumkin.

Bunday nomutanosiblik, o'rtadagi ma'naviy jarlikning kelib chiqishini agar aniqlashtiradigan, ya'ni "maydalab" tahlil qiladigan bo'lsak, u maqsad bilan vositalar muammosiga borib taqaladi. "Hamma baxtli yashaydigan" "kommunistik jannat"ni go'zal maqsad deb bilguvchilar o'z maqsadlariga jamiyatning bir qismini qirib tashlash, ta'qib etish, aldov, zo'rlik vositasida etishishga urindilar. Odamlarni zo'rlab baxtli qilmoqchi bo'ldilar va muvaffaqiyatsizlikka uchradilar. Iflos, nopok, qonli vositalar, shubhasizki, har qanday pokiza maqsadni ham nopoklashtiradi, undan kishilarning ko'nglini qoldiradi. Shu bois maqsad va vositalar uyg'unligi, sifat nuqtai nazaridan mosligi jamiyat hayotida, inson hayotida nihoyatda muhimdir.

Axloqning asosiy xususiyatlari. Axloqning o'ziga xos xususiyatlari deganda biz uning qat'iy amrlik, me'yoriylik va baholash jihatlarini tushunamiz. Qat'iy amr o'zini tutishdagi muayyan talabni, axloqiy qonun-qoidalarni bajarishini taqozo etadi. U shaxs manfaatlarini jamiyat manfaatlari bilan muvofiqlashtiradi va jamiyat manfaatlari ustuvorligini ta'minlaydi, ayni paytda shaxs erkinligini cheklamaydi, faqat o'zboshimchalikka yo'l qo'ymaydi. Unga ko'ra, biror inson ikkinchi insonga vosita deb qaramasligi lozim. Qat'iy amr tug'ma axloqiy hodisa, uning talabi so'zsiz va ixtiyoriy tarzda bajarilishi kerak; u ixtiyor erkinligi bilan zaruriyatning mutanosibligini ifoda etadi.

Ikkinchi xususiyat — axloqning me'yoriylik jihati bilan bog'liq. Me'yorlar, qonun-qoidalar, pand-o'gitlar v.b. shakllar vositasida axloq boshqarish vazifasini bajaradi. Ular orqali kishilar faoliyati yo'lga solinadi, fazilatlar asosida ijtimoiy munosabatlar amalga oshiriladi, individning axloqiy sifatleri jamiyat talabalariga moslashtiriladi, tashqi da'vat ichki yo'nalmaga, shaxs ma'naviy dunyosining bir qismiga aylanadi, odamzot avlodlarining axloqiy aloqalari davom ettiriladi. Axloqiy me'yorlarning ikki turi mavjud: xatta-harakatning yo'l qo'yib bo'lmaydigan shakllarini anglatuvchi taqiqlar (odamo'ldirma, yolg'ongapirma, o'g'irlik qilma v.h.) va o'zni tutishning eng yaxshi ko'rinishlariga da'vat (halol bo'l, rostgo'y bo'l, ezgu ishlar qil v.h.).

Axloqning o'ziga xos uchinchi xususiyati esa insonning o'z xatti-harakatlariga munosabatini ichiga oladigan ichki baholashdan va inson xatti-

harakatlarining boshqa kishilar hamda jamiyat tomonidan umum qabul qilingan axloqiy me'yorlar asosida baholaydigan tashqi baholashdan tashkil topadi. Shunga ko'ra, baholash ko'rinishlari ham ikki xil bo'ladi. Birinchisi — ijobiy: ma'qulash, rozilik, ikkinchisi — salbiy: tanbeh va norozilik. Bu xususiyatlar faqat axloqqa xos. Shu bilan birga uning yana boshqa ikki xususiyati borki, ular nafaqat axloqqa, balki ma'naviyatning barcha sohalari uchun umumiylik tabiatiga ega. Ularga alohida to'xtalib o'tamiz.

Biz shu o'ringacha, e'tibor qilsangiz, axloqni butun insoniyat uchun umumiy hodisa sifatida talqin etib keldik. Zotan, axloq eng avvalo, umuminsoniy an'anaviy hodisadir. Asosiy axloqiy qadriyatlar, mushtarak axloqiy tushunchalar, axloqiy tamoyil va me'yorlar barcha mintaqalar hamda millatlar uchun bir xil ma'no kasb etadi. Chunonchi, muhabbat, ezgulik va yovuzlik, yaxshilik va yomonlik, vijdon, BURCH, insonparvarlik, odamiylik, baxt, to'g'rilik, rostgo'ylik, saxiylik va baxillik singari fazilat hamda illatlar tom ma'noda umuminsoniy hodisalardir. Zero, o'zbekcha ezgulik yoki yovuzlik, inglizcha vijdon, frantsuzcha insonparvarlik, arabchayolg'on, deyish mumkinmi? Albatta, yo'q.

Lekin, ayni paytda, axloqda umuminsoniylik jihatlaridan tashqari, mintaqaviylik va milliylik xususiyatlari ham muhim ahamiyat kasb etadi. Mintaqaviylik va milliylik xususiyatlari axloqning nisbatan kichikroq qamrovga ega bo'lgan ko'rinishlarida — xulqiy xatti-harakatlar, odob va etiketda yaqqol ko'zga tashlanadi. Chunonchi, musulmon mintaqasida dasturxon ustida bosh kiyimsiz o'tirish beodoblik hisoblanadi. Buning odobdan tashqari gigienik-ozodalik nuqtai nazaridan ham ahamiyati bor: ovqatlanish paytida ro'molsiz ayol yoki do'ppisiz erkak boshidan soch tolasi, qazg'oq, chang-gard taomga yoki dasturxonga tushishi mumkin. Nasroniylar mintaqasida esa aksincha, dasturxon ustida bosh kiyimni echmaslik Xudo in'om etgan taom va dasturxonga hurmatsizlik sanaladi. Yoki amerikalik yigit o'zi kreslodada o'tirib, oyoqlarini kuldon va ichimlik ashyolari turgan stolchaga chalishtirib tashlab, orom oladi va uning uchun bu tabiiy hol hisoblanadi. O'zbek uchun esa stolga yoki xontaxtaga oyoq qo'yib o'tirish — o'ta odobsizlik.

G'arbu Sharq mintaqalari odobida yana bir kata farq borki, bu hozirgi paytda G'arbda huquqning axloqdan, Sharqda axloqning huquqdan ustuvorligi masalasi. G'arb yoshlari balog'atga etgach, ota-onaga teng

huquqli fuqarolar sifatida munosabat qiladi, o'zining qarshi fikrini to'ppa-to'g'ri, ota yo onasining yuziga tik qarab bayon qiladi va buni inson huquqlaridan, shaxs erkinligidan foydalanish deb biladi. Sharq yoshlari, masalan, yapon yoki o'zbek ota-onaga tik gapirishni, to'g'ridan-to'g'ri qarshi chiqishni an'anaviy axloqiy qoidalarning oyoq osti qilinishi deb tushunadi, padari yo volidasiga ko'zini erga tikib, muloyim, o'z fikrini tovush ko'tarmay aytishni, ba'zan esa sukut saqlashni afzal deb biladi, ularga bo'ysunishni BURCH sifatida olib qaraydi. Afsuski, ba'zi G'arb mamlakatlarida kekxa avlodni yoshlar huquqiy hayotiga, erkinligiga g'ov deb bilish hollari mavjud. Bunga keyingi paytlarda Angliyada bir qancha yoshlar guruhlarining ko'chada ketayotgan qariyalarni tutib do'pposlashlari oqibatida yuzaga kelgan o'nlab sud jarayonlari guvohlik beradi.

To'g'ri, sharqona etiket, odobiy qonun-qoidalarning an'anaviylik bilan bog'liq, zamonaviy nuqtai nazardan ba'zi nuqsli tomonlari bor. Lekin, shunga qaramay, ularda insoniylik va mehr-oqibat tuyg'ulari mustahkam ildizga ega. G'arbda esa hozirgi paytda bunday fazilatlarini uchratish tobora g'ayritabiiy holatga o'xshab qolayotir. Shu bois endilikda G'arbning huquqiylik tamoyilini Sharqning axloqiylik tamoyili bilan uyg'unlashtirish zamonaviy jamiyat taraqqiyotida muhim rol o'ynaydi.

Nazorat uchun savollar

1. Inson axloqiy hayotida axloqiy faoliyatning uch omil-asosi va uning ijtimoiy taraqqiyotdagi xal qiluvchi mavqei haqida fikringiz?

2. Axloq falsafasida qat'iy amrlilik, me'yoriylik va baholash xususiyatlarining falsafiy mohiyati haqida nimalarni bilasiz?

3. Axloqning xususiyatlari shaxs axloqiy kamolotidagi ahamiyati qanday?

4. Axloqning insonni qadriyatlariga yo'naltirish vazifasi hamda uning an'anaviy va zamonaviy qadriyatlar uyg'unligini ta'minlashdagi ahamiyati qanaqa?

5. Axloqning ijtimoiy aloqachilik vazifasi va uning ijtimoiy munosabatlar bilan bog'liqligi nimada?

6. Axloqning axloqiy bilim berish va insoniylashtirishning boshqa vazifalar bilan uzviy aloqasi borasida fikringiz?

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Abdulla Sher. Axloqshunoslik G' Darslik. — T.: O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti, 2010.
2. Kaxxarova M., Agzamova N. Etika. Uchebnoe posobie. Rizograf imeni Nizami. 2018 god.
3. Nurmatova M. Muhammadjonova L. Ma'naviyatning axloqiy asoslari. — T.: Universitet 2013.
4. Guseynov A.A., Apresyan R.G. Etika: Uchebnik. — M.: Gardariki, 2000. — 472 s.
5. Nurmatova M.A., Abdullayeva N.B. Axloqiy va estetik madaniyat G'O'quv-uslubiy qo'llanma. — T.: "Universitet", 2013
6. Agzamova N. Etika G' Uchebno-metodicheskaya posobie. — T.: "Universitet", 2013.
7. Muhammadjonova L. Amaliy etika. Uslubiy qo'llanma — T.: "Universitet", 2014.
8. www.ziyonet.uz
9. www.faylasuf.uz
10. www.ethics-estetics.ru.

AXLOQ FALSAFASIDA TUSHUNCHALAR TAVSIFI

1. *Axloq falsafasining tushunchalari haqida umumiy ma'lumot.*
2. *Muhabbat va nafrat.*
3. *Ezgulik va yovuzlik, yaxshilik va yomonlik, adolat.*
4. *BURCH, vijdon, nomus.*
5. *Ideal, hayotning ma'nosi, baxt.*

Tayanch tushunchalar

Muhabbat, nafrat, ezgulik va yovuzlik, yaxshilik va yomonlik, adolat, BURCH, vijdon, nomus, ideal, hayotning ma'nosi, baxt.

Axloqiylik — fazilatlarda, axloqsizlik esa illatlarda namoyon bo'ladi. Fazilat va illat shunday yirik hamda qamrovli atamalarki, ularning har biri o'z ichiga bir necha emas, o'nlab emas, balki yuzlab tushunchalarni oladi. Shujihatdan axloqshunoslik barcha falsafiy fanlar ichida tushunchalarining ko'pligi va xilma-xilligi bilan alohida ajralib turadi. Axloqshunoslik fanida qo'llaniladigan barcha tushunchalarni uch guruhga bo'lishni maqsadga muvofiq. Bularning birinchisi — axloqiy bilish bilan real hayot o'rtasidagi

eng muhim aloqa va munosabatlarni in'ikos ettiruvchi, axloq ilmining mezonini ifodalovchi tushunchalardir; ularni biz axloqshunoslikning mezoniy tushunchalari yoxud kategoriyalari sifatida olib qaraymiz. Nisbatan qamrovli ikkinchi guruh tushunchalarini — axloqiy tamoyillar, uchinchi guruhni esa axloqiy me'yorlar deb taqdim etamiz. Birinchi guruh tushunchalari umumlashtiruvchilik, mushtaraklik xususiyatiga ega, ular faqat nazariyaga taalluqli. Ikkinchi va uchinchi guruh tushunchalari esa amaliy axloqqa tegishli bo'lib, nisbatan muayyan, tor qamrovga ega; ular birinchi guruh uchun “moddiy asos” vazifasini o'taydilar.

Shu o'rinda “tushuncha” atamasining mohiyatiga nazar tashlashni joiz deb o'ylaymiz. Avvalroq biz axloqiy hissiyotlarning axloqiy ong uchun ma'lum ma'noda material ekani to'g'risida birrov to'xtalib o'tgan edik. Bu haqda mumtoz faylasuflar ham e'tiborga sazovor fikr bildirganlar. Chunonchi, buyuk ingliz mutafakkiri jon lokk, tushunchada nimaiki bor ekan, u bundan avval hissiyotda mavjud bo'lgan, deb ta'kidlaydi. “tabiat qonuni borasidagi tajribalar” asarida u shunday deb yozadi: “agar hissiyotdan aqlga narsalar qiyofasi etkazib berilmasa, u holda tafakkur uchun hech qanday material berilmagan bo'ladi va aql bilishni taraqqiy ettirishi borasida me'mor bino qurishda tosh, yog'och, qum va hokazo qurilish materiallarisiz qanchalik ish qila olsa, xuddi shuncha ish bajara biladi”.⁴²

Darhaqiqat, “yurak va aql”, “hissiyot va ong” bahsida G'arb, ayniqsa, XX asrda, so'zsiz, birinchilikni aqlga, ongga beradi. Lekin, axloqshunos falsafasi nuqtai nazaridan *muhabbat* haqida gap ketsa, uni hissiyot deb, yana buning ustiga, ta'riflash qiyin bo'lgan tuyg'u, deb ataydilar va uni tushuncha tarzida olib qarashdan cho'chiydilar. Vaholanki, muhabbat aynan axloqiy hissiyot va axloqshunoslikning bosh mezoniy tushunchasidir.

Muhabbat bosh mezoniy tushuncha sifatida deyarli barcha asosiy tushunchalarda va tamoyillarda o'z “hissa”siga ega. Ya'ni, muhabbatning ob'ekti doimo go'zallik. U — Allohmi, Vatanmi, yormi — muhabbat egasiga undan-da go'zalroq narsa yo'q. Ayni paytda bir ob'ektni sevgan kishi boshqa ob'ektlarni ham sevishi tabiiy. Chunonchi, tasavvuf axloqshunosligida muhim o'rin tutgan Hujjat ul-islom Imom G'azzoliy muhabbatni bilishning mahsuli deb ataydi. Zero, inson nimaniki bilsa,

⁴² Lokk J. Sochinieniya v 3 t. T.3 M., Mo'sl, 1988. S. 21.

o'shanigina sevishi mumkin. Masalan, toshda muhabbat bo'lmaydi, u bilishdan yiroq. Muhabbat faqat bilishning jonli sub'ektigagina xos sifatdir. Mutafakkirning fikriga ko'ra, muhabbatning besh turi mavjud: 1) insonning o'ziga, o'z kamoloti va sog'-omonligiga muhabbati; 2) insonning o'z hayotini davom ettirishini ta'minlovchi, uni asrovchi, undan turli muhlikotlarni(halok etuvchilarni) nari tutuvchi valine'matlariga muhabbati; 3) insonning, garchand shaxsan o'ziga yaxshilik qilmagan bo'lsa ham, boshqa insonlarga xizmat ko'rsatgan, yaxshilik qilgan zotlarga muhabbati; 4) insonning tashqi yoki ichki qiyofadagi barcha go'zallikka muhabbati;5) insonning o'zi bilan botiniy(ichki), yashirin o'xshashligi bor bo'lgan zotlarga muhabbatidir. Mazkur muhabbat turlari hammasining zamiridaAllohga bo'lgan muhabbat yotadi, ya'ni insonning o'ziga, o'zgalarga, atrof-muhitga munosabati muhabbat orqali amalga oshadi.

O'rta asrlar Ovro'pa axloqshunosligining yirik vakili Avreliy Avgustinning ta'limotini ma'lum ma'noda muhabbat axloqi ham deyish mumkin. U muhabbatni har bir narsani o'z tabiiy, qonuniy o'rnini egallash uchun intilishga majbur qiluvchi fazoviy qudrat sifatida talqin etadi. Muhabbat — tugallik, oromga intilish. Inson nafaqat sevadi, ayni paytda u muhabbatni o'z munosabatlarining ob'ekti ham deb biladi. Axloqiy vazifa mana shu muhabbatni inson tabiatiga o'xshash ob'ektga yo'naltirishdir. Shuningdek, muhabbatning sezgi a'zolariga hech qanday aloqasi yo'q, u ruhning sirli qa'ridan, ruh paydo bo'ladigan makondan iborat. Avgustinning bu ta'limoti keyingi davr mutafakkirlari qarashlariga katta ta'sir ko'rsatdi.

Shuni ta'kidlash joizki, muhabbat — oliy tuyg'u, shu ma'noda u oliy tushuncha. XX asr ikkinchi yarmida ijud qilgan Erix Fromm muhabbat muammosiga ham juda katta e'tibor beradi. Muhabbat, bu — har biri o'zligini saqlagan holatdagi ikki kishining birlashuvi. Muhabbat, bu — harakat, orom emas, faollik — kuzatish emas. Uni g'amxo'rlik, ma'suliyat, hurmat va ilm unsurlaridan iborat, deb biladi. Lekin uni tuban, quyi narsahodisalarga nisbatan ham qo'llash hollari uchrab turadi. Chumonchi, Fromm singari g'arblik mutafakkirlar, ba'zi rus faylasuflari muhabbat tushunchasini o'likka (nekrofil), mol-dunyoga, pulga nisbatan qo'llaydilar.

Qomusiy lug'at izohiga e'tibor qaratsak, muhabbat, sevgi — biror shaxsga yoki kishilar guruhiga, g'oyaga yoki amaliy faoliyatga nisbatan intim va kuchli tuyg'u. Nafratning aksi. Shaxs ichki dunyosining eng erkin

ifodasi sifatida yuzaga keladi. Muhabbat tuyg'usining ulug'vorligi va murakkabligi shundaki, unda biologik va ma'naviy, shaxsiy va ijtimoiy, intim va umumiy holatlar bamisoli bir nuqtaga to'planadi. Demak, muhabbat yuksak axloqiylik ifodasi tarzida insonga ulkan ma'suliyatni yuklaydi hamda yolg'izlikdan olib chiqadigan kuchdir.

Yuqorida ta'kidlangandek, muhabbat ham, axloqshunoslikdagi ko'pgina tushunchalardek, "juftlik" xususiyatiga ega, uning ziddi — nafrat. Nafrat tushunchasi, albatta, muhabbat singari keng qamrovli emas. U aksil muhabbat tarzida namoyon bo'ladi, ya'ni ob'ektdan chetlashishni, undan begonalashishni taqazo etadi.

Asosiy tushunchalar orasidagi yana bir juftlik — *ezgulik va yovuzlik*. Ezgulik axloq falsafasidagi eng muhim kategoriyalardan. U inson faoliyatining asl mohiyatini anglatadi. Tangri irodasining inson qalbidagi tajassumi sifatida namoyon bo'ladi. "Ezgu o'y, ezgu so'z, ezgu a'mol" uchligi "Avesto" dan tortib barcha muqaddas kitoblarda etakchi o'rinni egallashi ham shundan.

Ezgulik — insonga eng kuchli ma'naviy lazzat bag'ishlaydigan, uni ijtimoiy shaxsga aylantirib, haqiqiy baxtga olib boruvchi fazilat; shaxsni komillikka, jamiyatni esa yuksak taraqqiyotga etkazuvchi yuksak qadriyat. U insonning axloqiy faoliyati tufayli muayyanlashadi, yuzaga chiqadi. Uni sinfiylik yoxud partiyaviylik qobig'iga o'rash mumkin emas. Chunonchi, "sinfiy dushmani", ya'ni biror bir shaxsni yoki guruhni faqat boshqa sinfga mansub bo'lgani uchun jisman yo'qotish, qanchalik bo'yab-bejalmasin, ezgulik bo'lolmaydi. U tom ma'nodagi yovuzlikdir. Totalitar tuzumlar mafkurasida ezgulikni bunday talqin etishning noilmiyligi, soxtaligi hozirgi kunda hammaga ayon.

Ezgulik va uning ziddi yovuzlik odatiy, kundalik hayot mezonlari bilan o'lchanmaydi, ular ham muhabbat singari qamrovli va ijtimoiylik xususiyatiga ega. Ezgulikning axloqiy ideal bilan bog'liqligi shundan. Shu tufayli u amaliyotda qahramonlik, vatanparvarlik, insonparvarlik, jasurlik singari tamoyillarni o'z ichiga oladi.

Shuni ham aytish kerakki, muhabbat va nafrat juftlik tushunchasida nafrat muhabbatni inkor etmay, aksincha, uning barqarorligidan dalolat bersa, ezgulik va yovuzlik juftligida har ikki tushuncha bir-birini tamomila inkor etadi. Nafaqat inkor etadi, balki ular orasida hayot-mamot kurashi

ketadi va bu kurash abadiy kurash sifatida, olamni harakatga keltiruvchi kuch tarzida namoyon bo'ladi.

Ezgulik va yovuzlikning yana bir o'ziga xos tomoni shundaki, bu juftlik tushuncha inson faoliyatini baholash xususiyatiga ega. Uni odam bolasining ulug'ligi va tubanligini o'lchaydigan muqaddas tarozuga o'xshatish mumkin. Insonning komilligi, jamiyatning takomilga erishgan-erishmagani shu mezon bilan o'lchanadi. Chunonchi, Lenin, Stalin, Hitler, Pol Potlarni yovuz insonlar, sobiq sho'rolar ittifoqini esa jamiyat sifatida "Yovuzlik saltanati" deb baholanishi buning yorqin misolidir.

Ezgulik va yovuzlik haqida gap borganida, *yaxshilik* va *yomonlik nima*, bu ikki juftlik mazmunan bir emasmi, degan savol tug'iladi. Bu tabiiy. Chunki hozirgacha bizga ma'lum o'zbek tilidagi barcha Axloq falsafasika doir adabiyotlarda ezgulik va yovuzlik mezoniy tushunchalar sirasiga kiritilmagan, u bor-yo'g'i yaxshilik va yomonlikning sinonimi tarzida taqdim etib kelingan. To'g'ri, yaxshilik tushunchasining ko'pgina unsurlari ezgulikdan, ezgulikning ba'zi unsurlari yaxshilikdan joy olishini inkor qilish mumkin emas. Ularning ziddida ham shunday "singishib ketish" mavjud. Lekin bunday dalillar aslo mazkur ikki juftlikni aynanlashtirishga asos bo'la olmaydi.

Bu ikki juftlik tushunchalar orasida qat'iy farq mavjud: ezgulik, yuqorida aytganimizdek, ijtimoiylik xususiyatiga ega, yaxshilik esa unday emas. Yaxshilik asosan shaxsning odobiga, xulqiga bog'liq bo'lgan ijobiy hodisa. Zero, unda mardlik, ochiqko'ngillilik, halollik singari axloqiy me'yorlar tajassum topadi. Biroq unga asos bo'lgan amaliy xatti-harakatlar qahramonlik, jasorat, vatanparvarlik kabi tamoyillar darajasiga ko'tarila olmaydi. Misol tariqasida buyuk shoirimiz Alisher Navoiyning faoliyatini olaylik. U surunkasiga ijodiy mehnatga umrini bag'ishladi, xalqi uchun, xalqlar uchun "Xazoyin ul-maoniy"dek, "Xamsa"dek buyuk asarlar yaratdi. Bu — ezgulik, u ma'lum ma'noda abadiylik xususiyatiga ega, chunki Navoiy asarlari millionlab odamlarga yuzlab yillar mobaynida zavq-shavq ulashib, ularni komillikka chorlab kelmoqda. Ayni paytda, Navoiyning o'zi bevosita ko'plab yaxshiliklar qildi — muhtoj odamlarga qarz berdi, bergan qarzlardan kechib yubordi va h.k. Uning bu yaxshiliklari ajoyib ijobiy hodisa bo'lgani holda, o'tkinchilik tabiatiga ega, shuningdek, istisnoli hollarda namoyon bo'luvchi qahramonlik ham, buyuk jasorat ham emas.

Demak, ezgulik asosan bilvosita amalga oshiriladigan, uzoqni koʻzlovchi, kelajakka ham moʻljallangan, yaʼni strategik ahamiyatga molik axloqiy xatti-harakatlar majmui; yaxshilik esa, odatda, bevosita shu kun uchun dolzarblik xususiyatiga ega, yaʼni taktikaviy axloqiy faoliyatdir. Shunday qilib, yaxshilikni yirik ijtimoiy hodisa — ezgulik bilan aynanlashtirish toʻgʻri emas.

Bu ikki juftlikning yana bir farqli tomoni shundaki, voqe boʻlgan ezgulik hech qachon yovuzlikka aylanmaydi, yovuzlik esa har qanday zamonda, har qanday sharoitda ham yovuzlik boʻlib qolaveradi. Yaxshilik va yomonlikda esa bunday emas: biror obʼektga qilingan yaxshilik boshqa bir obʼekt uchun yoki yaxshilik qilgan subʼekt uchun yomonlikka aylanishi mumkin. Mashhur oʻzbek xalq ertaklaridan biridagi ovchilar quvib kelayotgan boʻrini qopga yashirib, qutqarib qolgan dehqonning holatini bunga misol sifatida keltirish mumkin: boʻri oʻziga yaxshilik qilib, oʻlimdan qutqargan odamni emoqchi boʻladi, xayriyatki, tulki dehqonning joniga oro kiradi.

Xullas, muayyan ijtimoiy cheklanganligiga qaramay, yaxshilik va yomonlik qamrovli mezoniy tushunchalardan.

Axloq falsafasining yana bir asosiy tushunchasi — *adolat*. Uning ezgulik va yovuzlik hamda yaxshilik va yomonlikdan asosiy farqi shundaki, adolatning oʻzi biror-bir qadriyatni anglatmaydi, lekin qadriyatlar orasidagi nisbatni belgilaydi, ularni baholash maqomiga ega. Shu bois unda jamiyatni tartibga soluvchilik xususiyati bor; unda ham axloqiy, ham huquqiy talablar mujassamlashgan. Uni maʼlum maʼnoda axloq sohasidagi miqdor oʻlchovchi ham deyish mumkin: u talab bilan taqdirlashni oʻlchab turadigan tarozidir. Adolat bor joyda ijtimoiy jabrga, beboshlikka yoʻl yoʻq.

Maʼlumki, axloqdagi eng oddiy, ibtidoiy fazilatlar, chunonchi, mehribonlik, shafqat, muruvvat hayvonlarda ham mavjud. Lekin hayvonlarda ular oʻz guruhiga, eng avvalo, oʻz zurriyotiga qaratilgan boʻladi. Odamzod esa oʻziga qondosh-qarindosh boʻlmagan oʻzgalarga — qavmdoshlariga ham ushbu hissiyotlarni namoyish etadi. Shunday qilib, axloqning baʼzi unsurlari hayvonlarda ham mavjud, faqat ular insondagidek aqlga emas, tabiiyyatga asoslangan. Buni adolat mezoniy tushunchasida yaqqol koʻrish mumkin. Albatta, hayvonlar uni tushuncha sifatida anglamaydilar, lekin u tabiiyyat tarzida hayvonlar xatti-harakatida

namoyon bo'ladi. Masalan, Afrika savannalarida yoki changalzorlarida qurg'oqchilik mavsumida hayvonlarning suvloqdagi xatti-harakatini olib ko'raylik. Unday paytda suvloq hududida vahshiy hayvonlar, qanchalik och bo'lmasin, o'z o'ljaloriga tashlanmaydilar: adolat yuzasidan ularning ham chan-qoqlarini qondirishlariga yo'l qo'yib beradilar — barcha hayvonlar bir-birlari tomonidan tashna jonzotlar sifatida qabul qilinadi. Biroq suvloqdan ma'lum masofa nariga o'tilgach, yana o'sha hayot — kushanda va o'ljaning yashash uchun kurashi boshlanadi. Demak, adolatning ibtidoiy ko'rinishini hayvonlarda ham uchratish mumkin ekan. Qizig'i shundaki, u yakka holda emas, ko'pchilik hayvonlar — tashna jonzotlar jamoasida ro'y beradi. Bu hodisa adolat tushunchasining ijtimoiylik xususiyatiga xos ba'zi holatlar insoniyat jamiyatidan ham ibtidoiyroq ekanini, uning tarixi yanada qadimiyroqligini ko'rsatadi.

Adolatning mezoniylik xususiyati, ayniqsa, huquqda darhol ko'zga tashlanadi. Huquq vazirligining hatto adliya vazirligi deb atalishi, jinoyatga yarasha jazoni belgilovchi, hukm chiqaruvchi idoralarning odil sud degan nomlar bilan yuritilishi buning dalilidir. Lekin adolatni faqat huquqiy tushuncha sifatida talqin etish to'g'ri emas. U, yuqorida aytganimizdek, keng qamrovli axloqiy tushuncha. U nafaqat fuqarolar orasidagi munosabatlarni, balki davlat bilan xalq, jamiyat bilan shaxs o'rtasidagi aloqalar mezonini ham o'z ichiga oladi. Xalq orasida ming yillar mobaynida odil podsho idealining yashab kelgani bejiz emas.

Yana bir muhim mezoniy tushuncha — *BURCH*. *BURCH*, mohiyatan, jamiyat, davlat va shaxslarga nisbatan muayyan individdagi munosabat, ular oldidagi majburiyat. U, yuqorida aytganimizdek, vijdon, e'tiqod, mas'uliyat kabi tushunchalar bilan mustahkam bog'liq. Umuman, hayotda insonning har bir xatti-harakati zamirida *BURCH* tushunchasi — *BURCH*ga sadoqat yoki xiyonat yotadi.

*BURCH*ning insonlik *BURCHI*, musulmonlik *BURCHI*, nasroniylik *BURCHI*, fuqarolik *BURCHI*, otalik *BURCHI*, onalik *BURCHI*, farzandlik *BURCHI* singari keng qamrovli, barcha davrlar uchun umumiy bo'lgan tushunchalari ham, jurnalistlik *BURCHI*, shifokorlik *BURCHI*, olimlik *BURCHI* kabi kasbiy odob doirasidagi tushunchalari ham mavjud.

BURCH tushunchasining o'zigaxos jihatlaridan yana biri — uning vaqt va jamiyatda muayyanlashish xususiyati. Chunonchi, bir tuzum yo jamiyatda

ijobiy hisoblangan BURCH talablari ikkinchi bir tuzum yoki jamiyat uchun salbiy ma'no kasb etishi mumkin. Sobiq sho'rolar fuqarosining o'sha davr-dagi mavjud tuzum oldidagi BURCHi hozirgi kunda o'ta salbiy hodisa sifatida baholanishi bunga yorqin misol bo'la oladi.

Harbiylashgan va o'ta mafkuraviylashgan, ya'ni yagona mafkura hukmronlik qilgan jamiyatlarda esa BURCH omma hamda shaxs hayotida fojeiy hodisaga aylanadi. O'ta ustalik bilan yo'lga qo'yilgan targ'ibot natijasida bunday jamiyatlar a'zolarining ko'pchiligi oqni — qora, qorani — oq deb qabul qiladilar. Buni umumbashariy va milliy qadriyatlarni oyoqosti qilgan beshafqat sho'rolar sotsializmi yoki fashistlarning milliy sotsializmi yaqqol isbotlab berdi. Yuz minglab, hatto millionlab odamlar aldandilar, keyinchalik, uzoq yillar mobaynida vijdon azobida yashadilar. Demak, jamiyat qurilishida totalitarchilikka yo'l qo'yilishi o'sha jamiyat a'zolari tomonidan BURCHning noto'g'ri tushunilishiga va buning oqibatida ba'zi hollarda beixtiyor, omilik tufayli, ba'zan esa ixtiyoriy-majburiy tarzda yuz beradigan ommaviy axloqsizlikka olib keladi.

Shunday holatlar ham bo'ladiki, unda BURCH shaxsning ko'pgina mayl-istaklariga qarshi hodisaga aylanadi: uni huzur-halovatdan, turmush lazzatlaridan mahrum etadi. Masalan, Furqat mustamlakachilar mafkurasiga xizmat qilganida, uning hayoti rohat-farog'atda kechishi mumkin edi. Lekin u Vatan oldidagi, millat oldidagi BURCHni deb muhojirlikning og'ir qismatiga duchor bo'ldi: uni mustamlakachilar, avval aytganimizdek, mamlakat hududidan chiqarib yuborib, qayta kiritmadilar. Furqat xorijda vafot etdi.

Ba'zan BURCH tufayli odamlar o'z sevgisidan, jon-dilidan sevgan kishisidan, hatto aka-ukasi, opa-singlisi yoki farzandidan kechishga ham majbur bo'ladilar. Xullas, BURCH Axloq falsafasi mezoniy tushunchalari ichidagi eng "qattiqqo'l", eng "shafqatsizi".

Axloq falsafasining nihoyatda ta'sir doirasi keng tushunchalaridan biri *vijdon*dir. Vijdon — Zigmund Froyd ta'biri bilan aytganda, alo **men**, **men** ustidan nazorat o'rnatib, uni boshqarib turuvchi ikkinchi bir, yuqori darajadagi **men**. Agar uyat hissi insonning tashqi, jamiyatga bog'liqligidan kelib chiqsa, vijdon uning ichki o'z-o'ziga bog'liqligini namoyon etadi. Bu ichki bog'liqlik tashqi bog'liqlikka nisbatan teran va doimiydir: uyat ma'lum bir vaqt ichida odamning o'z nojo'ya harakati tufayli yuzaga

kelgan o'ng'aysizligi bo'lsa, vijdon azobi, bu oddiy o'ng'aysizlik emas, balki qalb-dagi, odamdagi odamiylikka e'tiqodning faryodi, talabi; uni qondirmas ekansiz, hech qachon azob to'xtamaydi. Uyat bilan vijdonni, shu bois, dengizdagi muz tog'iga — aysbergga o'xshatish mumkin: yuzaga uyat tarzida chiqib turgan qismi teranlikdagi qismidan yuz, balki ming barobar kichik.

Vijdon ham Axloq falsafasining boshqa ba'zi asosiy tushunchalari kabi baholash xususiyatiga ega. Lekin bu baholash hech qachon ob'ektga qaratilmaydi, u sub'ektning xatti-harakatlarini baholaydi, ya'ni unda sub'ekt o'zi uchun ichki ob'ekt vazifasini o'taydi. Ba'zan jamiyat talablari bilan vijdon o'rtasida ixtiloflar chiqishi mumkin. Bunda vijdon emas, jamiyat talablarining o'tkinchilik xususiyati ma'lum ma'noda eskirganligi aybdordir. Zero, vijdon ko'zga ko'rinmas, lekin ulkan va mutlaq aybsiz axloqiy hodisadir.

Ko'pinchavijdon tushunchasi o'rnida imon iborasini uchratish mumkin. Imon aslida diniy tushuncha. Lekin hayotda vijdon tushunchasining sinonimi tarzida ishlatiladi. Masalan, kimnidir birov "imonli odam" deganida, uning musulmonlikka imon keltirgan-keltirmagani haqida o'ylab o'tirmaydi, buning ustiga, u odam musulmon emas, nasroniy bo'lishi ham mumkin. Chunki gap bu erda o'sha odamning dindorligi haqida emas, balki vijdonli, halol, rostgo'y ekanligi to'g'risida ketyapti. Shu ma'noda vijdon bilan imonni egizak tushunchalar deyish mumkin. Diniy e'tiqodlarga munosabatlarning rasmiy tilda "vijdon erkinligi" deb atalishi ham ular orasidagi chambarchas bog'liqlikdan dalolat beradi.

Afsuski, odatda, ko'pchilik adabiyotlarda vijdon mezoniy tushunchasiga "sub'ektiv" hodisa tarzida qarab, adolat, BURCH, nomus singari tushunchalarni unga qaraganda ijtimoiy ahamiyatliroq deb baholash, ularni "to'rga chiqarish" hollari tez-tez uchrab turadi. Vaholanki, vijdonsiz odamdan hech qachon adolatni ham, BURCHga sadoqatni ham, ornomusni ham kutish mumkin emas. Vijdonli odamlargina haqiqiy erkin, demokratik fuqarolik jamiyatini yarata oladilar. Zero, vijdon, eng avvalo, o'zgalarga nisbatan BURCH va mas'uliyatni taqozo etadi.

Asosiy tushunchalardan yana biri — *nomus*. Nomus tushunchasi bir tomondan, BURCH bilan bog'liq bo'lsa, ikkinchi jihatdan, qadr-qimmat tushunchasiga aloqador. Zero, nomus mohiyatan shaxsning o'z qadr-

qimmatini anglab etishi, shu qadr-qimmatning jamiyat tomonidan tan olinishi yoki olinmasligiga nisbatan bo'ladigan munosabati bilan belgilanadi.

Biroq, bu — nomus qadr-qimmat tushunchasi bilan bir xil ma'noga ega, degani emas. Chunki qadr-qimmat shaxsdan o'zining boshqa odamlarga nisbatan kamsitilmasligini, atrofdagilardan barcha insonning teng huquqliligi tamoyilini o'ziga nisbatan qo'llashlarini talab qiladi. Nomus esa o'z qadr-qimmatini bilishdan tashqari, har bir shaxsning jamiyatda alohida, o'ziga xos tarzda egallagan mavqei va shu mavqeni dog' tushirmay saqlash-saqlamasligi bilan bog'liq. Bu mavqe esa, shubhasiz, o'sha shaxsning ijtimoiy hayotdagi o'rni, kasbi, yoshi va unga nisbatan beriladigan axloqiy daraja bilan muayyanlashadi. Masalan, uyingizda bir kun kelib oddiy ishlarni bajarib ketadigan mardikor bilan nomi ketgan mashhur binokor-ustaning, bosh vazir bilan kotibaning, bobo bilan nabiraning nomusni tushunishi bir xil emas. Shu ma'noda qadr-qimmatni nomus tushunchasining dastlabki bosqichi, ibtidosi deb aytish mumkin.

Gohida nomusni or tushunchasi bilan chalkashtirish hollari ham uchrab turadi. Lekin, aslida, nomusga nisbatan or ancha tor qamrovdagi, nisbatan zalvarsiz tushuncha. Chunonchi, oriyatli odam deganda, o'z so'zining ustidan chiqadigan, sadaqa tarzida qilingan muruvvatlardan baland turadigan shaxs tushuniladi. Beor odam — o'z sha'niga aytilgan gaplarga parvo qilmay, ishini bajarib ketaveradigan, aytilgan-aytilmagan joylarga suqilib kiraveradigan surbetnamo kishi. Nomusning esa toshi og'ir — ijtimoiylik xususiyatiga ega, keng qamrovli. Nomus yo'lida inson hatto o'z hayotidan kechishi mumkin, odamlar o'z nomusi, oila nomusi, millat nomusi deb kurashadilar. Bu haqda ko'plab badiiy asarlar, pand-o'gitlar yaratilgan.

Mehnat, sport singari sohalarda jamoa nomusi ham alohida ahamiyatga ega; unda nomus obro' tushunchasi bilan bog'lanib ketadi. Bularning hammasi o'zini hurmat qilish, o'ziga nisbatan atrofdagilarning hurmat-izzatini yo'qotmaslik uchun o'z-o'zini nazorat qilish hissidan kelib chiqadi.

Biz yuqorida ko'rib o'tganlarimiz — asosiy mezoniy tushunchalarning barchasi baholash tabiatiga ega. Yana qator muhim axloqiy tushunchalar borki, ular o'z echimini talab qilishi bilan, ya'ni muammolik xususiyati bilan ajralib turadi. *Ideal, baxt, hayotning ma'nosi* singari tushunchalar shular jumlasidandir.

Bir qaraganda, idealda ham baholash xususiyati mavjuddek tuyuladi. Lekin aslida u qiyoslashga asoslanadi. Antiqa tomoni shundaki, idealda nomavjud, xayoldagi insonga voqelikdagi real, mavjud inson, hayotdagi hodisalar qiyoslanadi, ya'ni bor narsa yo'q narsa bilan o'lchanadi.

Zero, bugungi jamiyatimiz rivojida axloqiy idealni shakllantirish va uni jamiyat axloqiy muhitining asosiy negizi sifatida qabul qilishni taqozo etmoqda. Chunki millatning joni uning odob-axloqida bo'lib, jamiyataxloqining ildizi millat tarixi bilan uzviy bog'liq hodisa. Inson yoshlikdan azaliy an'analar, urf- odatlar og'ushida kamolga etadi, tarbiyalanadi. "Ideal" tushunchasi frantsuzcha "ideal", lotincha "idealus" so'zlaridan hosil bo'lgan bo'lib, "qiyofa", "mezon", "mukammallik" ma'nolarini anglatadi. Atama sifatida orzu-intilishlarning oliy masaqsadini ifodalaydi⁴³. U ijtimoiy ahamiyatga ega bo'lgan muhim axloqiy kategoriyahisoblanadi. Ideal — bu shaxs axloqiy ongini shakllantiruvchi, yo'naltiruvchi va harakatlantiruvchi namunalar majmuidir.

Shunday qilib, inson ideal sari intiladi, o'z hayotini unga qiyoslaydi, unga taqlid qiladi. U inson hayotidagi eng oliy axloqiy talabki, uning bajarilishi shaxsni komillikka etkazadi. Albatta, hayotda bunga to'la erishib bo'lmaydi, lekin inson ana shu komillikni o'ziga namuna bilib, idealga intilib yashashi jarayonida nisbiy-hayotiy komillikni qo'lga kiritadi.

Dunyoviy ideal bilan, to'g'rirog'i, ijtimoiy-axloqiy ideal bilan diniy ideal, bir qaraganda, o'xshashdek ko'rinsa-da, aslida keskin farq qiladi. Chunonchi, musulmonlar uchun — Muhammad alayhissalom, nasroniylar uchun — hazrati Iso, yahudo dinidagilar uchun — hazrati Muso ideal hisoblanadi. Ular ideal sifatida hech qachon o'zgarmaydi, boqiy. Ijtimoiy-axloqiy ideallar esa o'zgarishi mumkin va ko'p hollarda o'zgarib turadi. Masalan, sho'rolar davrida o'sha tuzum asoschisi Lenin — eng yuksak axloqiy ideal sifatida talqin etilardi va ko'pchilik tomonidan shunday qabul qilinardi. Hozir esa "Kuch — adolatda!" degan shiorni hayotining ma'nosi deb bilgan buyuk ajdodimiz Amir Temur ko'pchilik tomonidan ijtimoiy-axloqiy ideal, adolatli davlat rahbarining namunaviy timsoli tarzida qabul qilinadi. Demak, muayyan tuzum talablaridan kelib chiqqan holda, ijtimoiy-axloqiy ideallar o'zgarishi mumkin.

Biroq har bir tuzumning umri umumiy tarixiy jarayonda nisbatan qisqa vaqtni o'z ichiga oladi. Yolg'on, ko'zbo'yamachilik va zo'ravonlikka

⁴³ Falsafa: qomusiy lug'at. Tuzuvchi va ma'sul muharrir Q.Nazarov. T., "Sharq", -2004, 142-b.

asoslangan tuzum esa uzoq muddat yashay olmaydi. Chunki zimdan axloqiylikni inkor etgan siyosatning bir kunmas bir kun albatta asl basharasi ochiladi. Shu bois faoliyati niqoblangan axloqsizlikdan iborat bo‘lgan Lenin, Stalin, Hitler kabi ijtimoiy ideallarning umri uzoq bo‘lmadi — aldangan ko‘pchilik qisqa vaqt mobaynidagina ularni ideal deb bildi.

Bunday salbiy hodisalarga qaramay, ideal, umuman, jamiyatda, shaxs hayotida ijobiy hodisa. U insoniyat tarixida yorug‘ mayoq vazifasini o‘tab kelmoqda, bundan keyin ham uning asosiy vazifasi shunday bo‘lib qolajak. Chunki idealda har bir inson o‘z baxtining hissiyotli ifodasini ko‘radi, hayotining ma‘nosini unga qarab intilishda deb biladi.

Hayotning ma‘nosi. Mashhur alloma Majiddiddin Xavofiy, yashash uchun ovqatlanurlar, ovqatlanish uchun yashamaslar, degan hikmatni ko‘p takrorlar ekan. Xo‘sh, aslida inson nima uchun yashaydi? Yashashdan maqsad nima? Inson hayotining ma‘nosi nimada?

Har bir inson o‘z umri mobaynida ana shu savollarga javob topishga urinadi va hayotining ma‘nosini o‘ziga xos tarzda tushunadi. Shu bois u Axloq falsafasining ancha murakkab tushunchalaridan hisoblanadi.

Avvalo shuni aytish joizki, hayotning ma‘nosini yashashdan maqsad degan tushuncha bilan qorishtirib yuborish hollari ko‘p uchraydi. Vaholanki, ularni aynanlashtirish mumkin emas, chunki hayotning ma‘nosi maqsadga nisbatan juda qamrovli tushuncha, o‘z ichiga o‘nlab, balki yuzlab maqsadlarni oladi, aniqrog‘i, u muayyan maqsadlar tizimidan tashkil topadi. Shu bois kimningdir biror-bir ezgu maqsadi amalga oshmay qolsa, uning hayotini “ma‘nosiz” deb bo‘lmaydi.

Ba‘zan hayot “ma‘nosiz” kechishi ham mumkin. Bunda kishidagi maqsadlar o‘tkinchi, mayda, yuksak orzu-intilishlardan yiroq, hayvoniy, tuban, hatto yovuz bo‘lishi mumkin. Mazkur kishi — “hayot egasi”ning bunday tabiati jamiyat erishgan axloqiy daraja bilan baholanadi. Zero, kimdir o‘z hayoti ma‘nosini qanday yo‘l bilan bo‘lmasin boy-badavlat, to‘kin-sochin yashashda deb tushunadi: harom-xarishning farqiga borib o‘tirmaydi, bironing haqidan qo‘rqmaydi yoki qanday vositalar bilan bo‘lmasin, martabaga erishishni o‘z oldiga hayotiy maqsad qilib qo‘yadi, faqat “yulsam” deydi. Boshqa biron esa qonunni buzmaydi, lekin o‘zgalarga qayishishni xayoliga ham keltirmaydi, hech kim bilan ishi bo‘lmaydi, faqat “o‘z qobig‘ida” yashashni afzal ko‘radi.

Yana bir toifa odamlar borki, ular hayotining ma'nosini eng yuksak qadriyatlar bilan bog'laydilar va jamiyatda yuksak axloq egasi, go'zallik oshuftasi, e'tiqodi but kimsalar sifatida e'tibor qozonadilar. Ular oliy ideallarga intilib, fidoyilarcha umr kechiradilar. Hayotining ma'nosini o'zidan keyin qoldiradigan "ikkinchi umr"da ko'radilar. Har bir jamiyatning taraqqiy topishi yoki tanazzuli hayotning ma'nosini ana shu tarzda tushunuvchilarning ko'pligi yoki kamligi natijasida ro'y beradi, bir so'z bilan aytganda, bunday tom ma'noda "elim deb, yurtim deb yonib yashaydigan" odamlar yuksak axloqli, demokratik, erkin jamiyatning ustunlaridir.

Biz yuqorida ko'rib chiqqan toifalar ikki umumiy ijtimoiy-ma'naviy guruhning biriga, ta'bir joiz bo'lsa, shartli ravishda dunyoviy deb ataladigan qismiga mansub.

Ikkinchi guruhni esa e'tiqodiy-diniy deb nomlash mumkin. Bu guruh hayotning ma'nosini Xudoni topishda, Unga etishishda deb biladi. Bunda goho cherkov yoki shariat aqidalari orqali emas, balki muhabbat vositasida ham Xudoga murojaat qiladilar. Masalan, buyuk rus mutafakkiri va yozuvchisi, pravoslav cherkovidan ronda qilingan Lev Tolstoy hayotning ma'nosini quyidagicha tushunadi: "Men faqat Xudoga ishongan onlarimdagina haqiqiy yashaganimni esladim... Xudoni tanish va yashash degani bir xil gap, Xudo hayot demakdir", — deb yozadi u o'zining mashhur "Iqrornoma" asarida⁴⁴.

O'z hayotining ma'nosini Xudoga etishish uchun harakatda deb bilgan Tolstoy ayni paytda bu harakatni dunyoviy muammolarning hal qilinishi bilan bog'laydi. Xuddi shunday holatni biz avval ham bir necha bor misol qilib keltirganimiz buyuk mutasavvif bobokalonimiz Alisher Navoiy shaxsida ham ko'rish mumkin. Gap shundaki, har ikki alloma o'zlari tanlagan tariqatlar orqali Xudoga etishishga intiladilar, ulardagi Xudoga bo'lgan ilohiy ishq U yaratgan har bir jonzotga, har bir giyohga, eng avvalo, insonga muhabbat sifatida namoyon bo'ladi, ya'ni ular hayotida diniylik dunyoviylikni inkor etmaydi. Shu nuqtai nazardan qaraganda, ba'zi ekstremistchi guruhlar mafkurachilarining "dinni dunyoviylikdan tozalash" haqidagi safsatalari ulardagi hokimiyatni qo'lga olishga intilishdan boshqa narsa emas, mohiyatan dinga aloqasi yo'q, xudbinlikning niqoblangan ko'rinishi, xolos.

⁴⁴ Tolstoy L.N. Sobranie sochineniy v 22 t. T. 16. M., IXL, 1983. S. 151.

Zero, Alloh u dunyoda jannatiy bo'lish uchun o'z bandalariga bu dunyoda go'zal yashashni, chiroyli a'mollar qilishni buyuradi.

Ko'rib o'tganimizdan ma'lum bo'lyaptiki, hayotning ma'nosini tushunishda har ikki ijtimoiy-ma'naviy guruhda ham turli qarashlar mavjud. Lekin ular bir masalada yakdil: ular hayotning ma'nosi o'z manfaatlarini o'zgalari manfaati bilan bog'lab, oliy qadriyatlar va yuksak aqidalarni ichki shior qilib yashashdadir, degan axloqiy qoidaga binoan umr kechiradilar.

Hayotning ma'nosi ideal bilan bog'liq bo'lgani kabi baxt atamasini ham hayotning ma'nosi tushunchasidan ajratib olingan holda tahlil etish mumkin emas. Zero, baxt inson o'z hayoti ma'nosini qay darajada tushungani va shu ma'nodan umri mobaynida qoniqish hosil qilib borishidan iboratdir. Har bir insonda qoniqish hissi undagi maqsadlarning takomilga etganidagina ro'y beradi. Faqat bu takomilga etish jarayoni bir umr davom etadi. Shu ma'noda buyuk ajdodimiz Abu Nasr Forobiy: "Baxt — har bir inson intiladigan maqsad, zotan u muayyan komillikdir", — deganida ko'p jihatdan haq edi.⁴⁵

Faqat bu qoniqish ham davomiylilik tabiatiga ega ekanini unutmash lozim, uni lazzat bilan aynanlashtirish to'g'ri emas. Lazzat oniylik xususiyatiga ega, o'zini faqat jarayondagina namoyon etadigan hodisa va u moddiy hayotdagi real, ammo o'tkinchi ehtiyojlardan kelib chiqadi. Masalan, gastrologik yoki shahvoniy lazzatni olib ko'raylik: deylik, siz kabobni xush ko'rasiz va lazzatlanib eya boshlaysiz, lekin biroz muddat o'tgach, to'yasiz, boshqa egingiz kelmay qoladi; shahvoniy lazzat ham shunday. Baxt esa ma'naviy ehtiyoj bilan bog'liq, unda maqsadlarga birin-ketin erisha borish, qoniqish jarayoni, boya aytganimizdek, bir umr to'xtamaydi va doimo lazzat va zavqni o'z ichiga oladi.

Baxt garchand, orzu kabi idealning hissiy-ehtirosli shakli sifatida ko'zga tashlansada, aslida undan farqli o'laroq, shaxsning intilishini emas, shu intilishning ro'yobini anglatadi. Har bir intilishning ro'yobga chiqishi esa muayyan tayyorgarlikni va kurashni taqozo etadi. Buyuk shoirimiz o'afur o'ulomning:

Taqdirni qo'l bilan yaratur odam,

G'oyibdan kelajak baxt bir afsona,

– degan hikmatli satrlari shu jihatdan diqqatga sazovor⁴⁶.

⁴⁵ Al-Farabi. Sotsialno-eticheskie traktato'. Alma — Ata, Nauka, 1973. S. 3.

⁴⁶ G'ulom G'. Tanlangan asarlar. T., O'zdatnashr, 1953, 363-b.

Baxt haqida gap ketganda, albatta, omad to'g'risida to'xtalib o'tish lozim. Omad ham lazzatga o'xshash oniylik tabiatiga ega. Lekin bu oniylikda lazzatdagidek takrorlanish xususiyati yo'q: odamga omad hayoti mobaynida kamdan-kam kulib boqadi. Omadning ana shu jihati haqida qrim-tatarlarning qadimgi asotiri bor. Unga ko'ra, Omad ma'buda ekan, kunlardan birida uning o'g'li Erni tomosha qilaman deb osmondan tushibdi-yu, qaytib chiqmabdi. Shu-shu Omad Erga tushib, hanuz bolasini qidirarmish.

Ma'budaning yuzi yo'q, faqat qoq miyasi ustida bittagina ko'zi bor ekan. Shu bois u to'g'ri kelgan o'tkinchini tutib olib, o'g'limmikan deb, balandga ko'tarib, ko'ziga olib borib qararkan va o'g'li emasligiga ishonch hosil qilgach, osmonu falakdan pastga qaratib itqitib yuborarkan. Omad o'z qo'liga tushganlarning hammasiga shunday munosabatda bo'lar ekan.

Darhaqiqat, mazkur asotirda omadning o'tkinchilik mohiyati juda chiroyli va majoziy ochib berilgan; bir umr omadli odam yo'q, omad — tasodif, baxt — zaruriyat; omad — istisnoli, baxt — qonuniy hodisa. Omad — shaxsning bir zumlik holatini aks ettiradi, baxt esa inson nimaga erishmogi lozim, degan savolga bir umr mobaynidagi amaliy javobdir.

Baxtni tushunish har bir davrda, ma'lum tarixiy sharoitda millat, shaxs va jamiyatning taraqqiyot darajasiga qarab, turlicha muayyanlashish xususiyatiga ega. Ya'ni ideal kabi uning ham tabiati o'zgaruvchan. Axloq falsafasida baxt mezoniy tushunchasini alohida o'rganadigan an'anaviy evdeymonchilik deb ataladigan yunoncha "eudaimonja" (baxt) so'zidan olingan yo'nalish mavjud.

Shunday qilib, mezoniy tushunchalar axloq nazariyasining asosini tashkil etuvchi o'zagidir hamda barcha qolgan katta-kichik tushunchalar ular atrofida aylanib, axloq haqidagi ilmni vujudga keltiradi.

Nazorat uchun savollar

- 1. Muhabbat, nafrat va rashq tushunchalarining o'xshash va zid jihatlari nimalarda ko'rinadi?*
- 2. Ezgulik va yovuzlik bilan yaxshilik va yomonlik juft tushunchalarning axloqiy mohiyati va bir-biridan farqi nimada?*
- 3. Nomus va qadr-qimmat tushunchalarining shaxs hayotidagi o'rni haqida nimalar deya olasiz?*

4. *Hayotning ma'nosi bilan maqsadning farqi nimada?*
5. *O'lim va o'lmaslik nima uchun juft axloqiy tushuncha?*

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Abdulla Sher. Axloqshunoslik G' Darslik. — T.: O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti, 2010.
2. Kaxxarova M., Agzamova N. Etika. Uchebnoe posobie. Rizograf imeni Nizami. 2018 god.
3. Guseynov A.A., Apresyan R.G. Etika: Uchebnik. — M.: Gardariki, 2000. — 472 s.
4. Agzamova N. Etika G' Uchebno-metodicheskaya posobie. — T.: "Universitet", 2013.
5. Arastu. Poetika. Axloqi Kabir. Ritorika. -T.: "Yangi asr avlodi", 2004.
6. Muhammadjonova L. Amaliy etika. Uslubiy qo'llanma — T.: "Universitet", 2014.
7. Falsafa. Darslik. Ma'sul muharrir F.Musaev. — T.: "Complex print" nashriyoti, 2019.
8. Falsafa. Qomusiy lug'at. — T.: "Sharq", 2004.
9. www.faylasuf.uz
10. www.ethics-estetics.ru.
11. www.ziyonet.uz
12. www.filosof.ru

AXLOQIY TAMOYILLARNING AXLOQIY ANGLASH SIFATIDAGI MOHIYATI

1. *Insonparvarlik va erkparvarlik.*
2. *Vatanparvarlik va millatparvarlik.*
3. *Fidoyilik va ziyolilik.*
4. *Mehnatsevarlik, tinchlikparvarlik, jo'mardlik, o'zbekchilik.*

Tayanch tushunchalar

Insonparvarlik, erkparvarlik, vatanparvarlik, millatparvarlik, fidoyilik, ziyolilik, mehnatsevarlik, tinchlikparvarlik, jo'mardlik, o'zbekchilik

Asosiy mezoniy tushunchalar — kategoriyalar singari axloqiy tamoyillar ham axloqiy anglash shakllaridan hisoblanadi. Ularda axloqiy

talab nisbatan umumiy tarzda ko'zga tashlanadi. Ular jamiyat tomonidan shaxsga qo'yiladigan talab tarzida namoyon bo'lib, insonning axloqiy mohiyatini, uning hayoti mazmunini, odamlar bilan o'zaro aloqalaridagi asosiy jihatlarni belgilab beradi. Natijada tamoyillar, inson hatti-harakatining umumiy yo'nalishini ko'rsatgan holda, ko'pgina axloqiy me'yorlar uchun asos bo'lib xizmat qiladi.

Axloqiy tamoyillarning eng qadimiy va eng muhimlaridan biri — insonparvarlik. Dastlab, Sharqda o'rtaga tashlangan, insoniylik, insonparvarlik degan ma'noni bildiruvchi "namlulu" so'zi bundan 3-4 ming yillar avvalgi Qadimgi Somir mix xatlarida uchraydi. Ayniqsa, qadimgi xitoy donishmandi Konfutsiy ta'limotida asosiy qonun, asosiy axloqiy tushuncha bo'lmish — jen ya'ni insoniylik, ham jamiyat, ham oila a'zolari orasidagi munosabatlarni belgilaydigan tamoyil bo'lgan. U, insonparvarlik — kattalarni hurmat qilish va urf-odatlarini e'zozlash tushunchalari bilan mustahkam bog'liq, deb ta'kidlagan.

Demak, insonparvarlik — insonning yuksak ijtimoiy vazifasini belgilaydigan va barqaror etadigan g'oyalari, qarashlar va e'tiqodlar majmui, shaxs erki, qadr-qimmatini, uning baxtli bo'lish huquqini talab etish imkonining mavjudligiga engilmas ishonch.

Umumjahoniy dinlarning hammasida ham insonparvarlik g'oyalari ustuvor hisoblanadi. Chunonchi, musulmon manoblarida turli variantlarda uchraydigan mashhur rivoyat bor. Rivoyat qilinishicha, Xudoga etishgan odamning xonadoniga emak so'rab bir kofir kiradi. Mezbon, unga musulmon bo'lsang, qorningni to'ydiraman, bo'lmasa yo'q, deydi. Kofir ko'nmay chiqib ketadi. Shunda Xudodan, nega unga taom bermading, degan nido keladi. Mezbon, u kofirlikdan kechmagani uchun shunday qildim, deb javob beradi. Shunda Tangri mezbonga kofir bo'lsa ham, axir mening bandam-ku, inson-ku, deb tezda uni qaytarib kelib, qornini to'ydirishni buyuradi.

Demak, insonparvarlikning ibtidosi Tangridan va har bir inson bosh-qalarga mehr-muhabbat, muruvvat bilan munosabat qilmog'i lozim. Zero, Hadisi sharifda "Odamlarga rahimli bo'lmagan kishiga Allohning ham rahmi kelmaydi", deyiladi. Ushbu hadis so'zlariga mos misolni nasroniylikda ham uchratish mumkin. Buyuk rus faylasuf yozuvchisi F.Dostoevskiyning "Aka-uka Karamazovlar" romanida "Bir bosh piyoz" degan bob bor. Unda roman qahramonlaridan biri Grushenka tilidan shunday rivoyat keltiriladi:

Qadimda bir johil kampir bo'lgan ekan, o'libdi-yu, o'lganidan so'ng undan biror-bir yaxshilik qolmabdi; shaytonlar uni olovli ko'lga irg'itishibdi. O'ng farishta o'ylab qolibdi: qani endi kampirning biror-bir fazilatini topsa-yu, Xudoga etkazsa! Shunda kampirning tomorqadan bir bosh piyozni yulib olib, gadoy ayolga sadaqa qilganini eslabdi-da, uni Xudoga aytibdi. Xudo shunda farishtaga: bor, o'sha bir bosh ko'k piyozni olib, uzat, agar unga osilib ko'ldan chiqsa, kampir jannatga kirsin, mayli, agar piyoz uzilib ketsa, o'sha erda qoladi, debdi. Farishta kampirga piyozni uzatibdi va kampir osilib chiqa boshlabdi, endi qutulib chiqay deganda, qarasa, boshqa gunohkorlar ham uning ketidan chumoliday osilib ko'ldan chiqib boryapti. Badfe'l kampir ularni tepib pastga tushirishga urinib: "Senlarni emas, meni tortib chiqaryapti, piyoz senlarniki emas, meniki", debdi. Shu gaplarni aytib bo'lar-bo'lmas piyoz uzilib ketibdi va kampir hozirgacha o'sha olovli ko'lda azob chekar emish.⁴⁷

Misollardan ko'rinadiki, insonparvarlik — umuminsoniy qadriyatlar sirasiga kiradi. Shu sababli uni sho'rolar davrida sinfiylik nuqtai nazaridan soxtalashtirish muvaffaqiyatsizlikka uchradi, proletar diktaturasi va totalitar sotsialistik tuzum hamda ular ijodkorlarining insonparvarligi haqidagi afsonalar juda qisqa umr ko'rdi. Sotsializm mafkurachilarining bu boradagi sa'y-harakatlari o'sha davrlardayoq noilmiyligi, yolg'onga sug'orilganligi bilan kishilarning g'ashini keltirgan edi. Bunday insonparvarlikni xalq qabul qilmaydi. Chunki u aynan o'ta mavhum "xalq" tushunchasiga qaratilgan, vaholanki, insonparvarlik markazida muayyan shaxs turmog'i lozim. Har bir shaxs insoniy huquqlarini ta'minlash uchun kurashish — mana, insonparvarlikning asosiy vazifasi. Bu borada umumbashariy ma'naviy qadriyatlarni ustuvor deb bilgan bizning davlatimiz ham mamlakat ichkarisida, ham dunyo miqyosida ko'zga ko'rinarli ishlar qilmoqda. Zero, biz qurayotgan erkin fuqarolik jamiyati nafaqat insonga mehr-muhabbat va izzat-hurmat ko'rsatishni asosiy tamoyil qilib olgan, balki shaxsning har tomonlama kamol topishi uchun zarur bo'lgan haqiqiy insoniy shart-sharoitlarni yaratishni ham o'z oldiga oliy maqsad qilib qo'ygan.

Agar insonparvarlik tamoyili shaxsning barcha insoniy haq-huquqlari himoyasida tursa, ya'ni ancha keng qamrovli va umumiy intilish bo'lsa,

⁴⁷ Dostoevskiy F.M. Sobranie sochineniy v 15 t. T. 9, ch. I — III. A., Nauka, 1991. S. 394.

erkparvarlik tamoyili uning ma'lum ma'noda muayyanlashgan bir qismi hisoblanadi. Erkparvarlik insonning eng oliy huquqi — erkin, ozod yashash huquqini himoya qilishi bilan muhimdir. Zero, erksiz inson — asir, erksiz millat — qul, erksiz mamlakat — mustamlaka. Erkparvarlik, avvalo, o'z millati, o'z Vatani erki uchun, qolaversa, boshqa millatlar va vatanlar erki uchun kurashni hayotining maqsadi qilib qo'ygan insonlar tamoyilidir.

Erkparvar inson qullikning, mutelikning har qanday ko'rinishini inkor etishi barobarida inson huquqlarining tom ma'nodagi jangchisiga ham aylanadi. Bu jangchi bir tomondan, har bir shaxsning so'z erkinligi, o'z fikrini erkin bayon qilishi, saylash huquqi, vijdon erkinligi uchun kurashadi, ikkinchi tomondan, butun-butun millatlar erki masalasini o'rta tashlar ekan, ma'lum ma'noda milliy ozodlik harakatlari uchun ham turtki beradi.

Odatda, erkparvar shaxslar muayyan davrning qahramonlariga aylanadilar. Zero, ular o'z g'alalar erki uchun o'z erkini, o'z hayotini qurbon qilishdan ham cho'chimaydilar. Buning yorqin misoli buyuk ingliz mumtoz shoiri Jorj Bayron siymosidir. U ingliz bo'laturib, o'z vatani Angliyada Irlandiya ozodligi, irlandlar erki uchun kurashdi: hayrat va nafratga uchradi, Vatanni tark etishga majbur bo'ldi. O'z yurtida erk uchun kurashish baxtidan mahrum bo'lgan shoir o'zga vatanlar erki uchun kurashga otlandi va Italiyani Avstriya istibdodidan ozod qilish harakatining rahbarlaridan biriga aylandi. Bu haqda u shunday deb yozgan edi:

*Erk uchun Vatanda qilolmasang jang,
Sen qo'shni vatanlar erki deb kurash;
Tut Yunon, Rumoning tug'ini tarang,
Boshingni tika bil erk uchun sarkash!
Ezgulik yo'lida bo'lsang qahramon,
Sen inson erki deb kurashsang azot,
Bir kuni, sirtmoqdan gar qolsang omon,
Jo'mard deb alqagay seni odamzot!⁴⁸*

Italiyadagi ozodlik harakati mag'lubiyatga uchragach, Bayron Qadim Yunonistonni Turkiya zulmidan ozod qilish uchun kurashdi. U Yunonistonda, botqoqlik yonidagi Missolungi shahrida og'ir bezgakdan

⁴⁸ Byron. Selections. M., Progress publishers, 1979. P. 242.

vafot etdi. Uning o'limi ham istibdodga qarshi shiorga aylandi — qo'zg'olonchilar “Bayron uchun!” degan jangovar hayqiriq bilan jangga otildilar. Benazir shoir, Yunonistonning ozod qilingan qismi general-gubernatori, erksevar qo'mondon va ulug' inson xotirasiga yunon xalqi yigirma bir kun qora kiyib, motam tutdi. Hamma cherkovlarda Bayron haqqiga ibodat qilindi.

Darhaqiqat, erkparvarlik tamoyilini hayotining ma'nosi deb bilgan insonlarning ma'naviy umri boqiy, ular kelajak avlodlar uchun ideal bo'lib qoladilar.

Ayni paytda, bu tamoyil kengijitimoiy-siyosiy ma'noda ham qo'llaniladi. Buni erkparvar davlatlar faoliyatida ko'rish mumkin. Shuni ham aytish kerakki, erkparvarlik tamoyilidan bir oz bo'lsada, o'z manfaatlari yo'lida foydalanishga, shu orqali siyosiy obro' olishga intilish hollari, afsuski, uchrab turadi. Ba'zi davlatlar tomonidan o'zga mamlakatlar ichki ishlariga aralashish uchun erkparvarlikni niqob qilib ish ko'rishga urinishlar ham yo'q emas. Biroq bunday siyosiy qallobliklar jahon jamoatchiligi tomonidan darhol ilg'ab olinadi va fosh etiladi. Zero, erkparvarlik eng avvalo shaffoflik darajasidagi poklikni, halollikni talab qiladi, ozginagina dog'ni ham ko'tara olmaydi.

Eng ma'lum va mashhur tamoyil, bu — *vatanparvarlik*. U insonning o'z Vatani muhabbatini, uni asrab-avaylashga bo'lgan ishtiyoqini anglatuvchi axloqiy tushuncha. Uni ko'pincha Vatan dushmanlariga qarshi ma'naviy-mafkuraviy qurol sifatidagina talqin etadilar. Aslida esa bu tamoyilning qamrovi ancha keng — u insonparvarlikning nisbatan muayyanlashgan shakli. U, eng avvalo, o'z vatandoshlari erkini asrash uchun kurash, inson ozodligi yo'lidagi xatti-harakatlardir. Vatan himoyasi, bu — inson himoyasi, millat himoyasi. Lekin bu himoya, yuqorida aytganimizdek, faqat jang maydonida emas, balki barcha sohalarda ham namoyon bo'lishi mumkin. Har jabhada Vatan erishgan muvaffaqiyatlardan quvonch, muvaffaqiyatsizliklardan qayg'u hissini tuyush, Vatan bilan g'ururlanish, uning har bir qarich eriga, binosining har bir g'ishtiga, qadimiy obidalariga, ilm-fan va san'atdagi yutuqlariga mehr bilan qarash, ularni ko'z qorachig'idek asrab-avaylash bular hammasi vatanparvarlikdir.

Vatanparvarlik tamoyili Vatan tushunchasini fidoyilarcha idrok etish, muayyan hudud va xalqqa muhabbat hissi singari omillar bilan bog'liq.

Zotan, ma'lum bir mamlakat fuqarosi o'sha mamlakatdagi asosiy etnik guruh vakili bo'lmasligi ham mumkin. Turli shart-sharoit taqozosi bilan boshqa bir hududga, mamlakatga kelib qolib ketgan fuqarolar, o'z tarixiy vatanidan olisda tug'ilganlar kam emas. Ularning ko'pchiligida "tarixiy Vatan" tushunchasi xayoliy bir qo'msash, shirin g'ussa, o'tkinchi intilish tarzida ifoda topadi. Aslida esa bu — mazkur Vatanga muhabbat emas, balki o'z ajdodlariga, olis xotiraga hurmatdan, ekzotik hissiyotlardan kelib chiqadi; haqiqiy muhabbat esa, sharoit har ikki Vatandan birini tanlashni taqozo etganda, hozir yashab turgan Vatani va vatandoshlariga nisbatangina mavjud ekani aniq-ravshan ayon bo'ladi.

Mazkur holatni ajoyib gurji yozuvchisi Nodar Dumbadze o'zining "Hellados" hikoyasida g'oyatda jonli tasvirlab bergan: Suxumining Venetsian ko'chasida Yanguli ismli yunon bola otasi bilan birga yashaydi. Uning chap ko'ksida "Hellados" (Ellada) degan sanchma yozuv bor, u bu bilan faxr-lanib yuradi. Lekin, vaqt kelib, yunonlarga tarixiy vatanlariga qaytishga ruxsat berilganida, Yanguli ketishni istamaydi. Otasi qattiq kaltaklab, majbur qiladi. Do'sti Jamol undan nega otang bilan birga ketmoqchimassan, deb so'rganida Yanguli shunday javob beradi:

"Qandoq tushuntirsamikin... — deya gap boshladi u nihoyat. — Onam yo'q, hatto eslolmayman ham. Otam uzzukun tomorqada yoki tirikchilik tashvishida... Men ko'chada, Venetsian ko'chasida katta bo'ldim... Mening Vatanim, mening Elladam bu — Suxumi, ko'cha, Chalbash...

— Bu nima bo'lmasa? — Men Yangulining ko'kragini ochib baland ovozdada o'qidim: Hellados.

— Bu — naqsh, Jamol. Vatan — ichkariroqda, naqd yurakning o'zida! — Yanguli qo'lini ko'ksiga qo'ydi.

O'pkam to'lib, tomog'imga achchiq bir narsa qadaldi, unga yana bir nimalar demoqchi edim-u, ammo Yanguli eshagini no'xtasidan etaklab, hovlidan chiqib ketdi".

Otasi zo'rlab, kaltaklab kemada olib ketishiga qaramay, Yanguli o'z asl Vatanidan ketishni istamaydi, o'zini dengizga tashlab, Vatani bag'rida halok bo'ladi. Buni yozuvchi shunday tasvirlaydi:

"Oradan bir kun o'tib, Kelasuri daryosining quyilish joyida dengiz to'lqinlari bir bolaning jasadini sohilga chiqarib tashlabdi. To'g'rirog'i, uni keksa baliqchilar suvdan tortib olib, qumga yotqizishibdi. So'ng murdaning

kimligini aniqlash uchun shu atrofda o'ynab yurgan bolalarni chaqirishibdi. Marhumning basharasi shu qadar dabdala bo'lib ketgan ekanki, uni hech kim tanimabdi. Uni men tanidim. Chap to'shining ustidagi "Hellados" degan sehrli yozuvni ko'rgandan keyin tanidim. Nafasimni ichimga yutgancha sohildan, so'ng temir yo'l bo'ylab, keyin Venetsian ko'chasidan to'xtovsiz yugurib, telbalarcha uyga otilib kirdim.

— *Ha, nima bo'ldi?!! — Xolamning kapalagi uchib ketdi.*

— *Nina xola... Yanguli qaytib keldi...*

So'ng xolamning oldida cho'kkalab, oyoqlarini quchoqlab yig'lab yubordim..."⁴⁹.

Demak, vatanparvarlik tamoyili xayoliy tuyg'uga emas, balki muayyan zamonga, muayyan vatandosh-insonlarga bo'lgan muhabbatga asoslangan axloqiy xatti-harakatlar jamuljamidir. Shu jihatdan qaraganda, mamlakatimizdagi barcha millatlar tengligini e'tirof etuvchi, millatidan qat'i nazar, hammamiz bir Vatan farzandlari ekanimizni ta'kidlovchi Konstitutsiyamizning ana shunday demokratik tamoyillarga asoslanishi, yuksak axloqiy zaminga egaligi e'tibor va e'zozga loyiqdir.

Hozirgi paytda yoshlarimizda vatanparvarlik tuyg'usini tarbiyalash, ularni Vatan ma'nosini teran anglab etishga o'rgatish, vatanparvarlik — yuksak axloqiy tamoyil ekanini tushuntirish Axloq falsafasining dolzarb vazifasi hisoblanadi.

Yana bir muhim axloqiy tamoyil, bu — *millatparvarlik*. U, ma'lum ma'noda, vatanparvarlik tamoyilining yanada muayyanlashgan shakli. Zero, millatni sevish keng ma'noda Vatanni sevish degani. Vatanparvarlik millatning bo'lishi yoki rasmana erkin va baxtli yashashi mumkin emas.

Shu o'rinda millatparvarlikni millatchilik bilan qorishtirib yubormaslik lozim. Millatchilik o'z millatini ajratib olib, unga buyuklik maqomini berishga intilish bo'lsa, millatparvarlik, boshqalarni kamsitmagan holda, o'z millati ravnaqi uchun kurashish, bu yo'lda, lozim bo'lsa, o'z hayotini ham fido qilish demakdir. U insonparvarlik bilan ham chambarchas bog'liq. Chunki o'z millatini chin dildan sevmagan odam hech qachon boshqa millatlarni seva olmaydi.

Asl millatparvar — milliy o'zligini anglab etgan inson. U o'z millati bilan faxrlanadi, o'z millati bilan butun jahonning faxrlanishini istaydi.

⁴⁹ Dumbadze N. Hellados. Nizom Komil tarjimai. "Tafakkur" jurnali, 1995, 3 — 4-sonlar.

Chunonchi, Navoiy do'ppi bilan to'n kiygan o'zbekni har qanday shoh jamolidan afzal ko'radi:

*Shohu toju xil'atekim, men tomosho qilg'ali
O'zbekim boshida qalpoq, egnida shirdog'i bas.*⁵⁰

Lekin Navoiy shu faxrlanishi, g'ururlanishi barobarida o'zgalarga kibr bilan qaragan emas, aksincha, o'zga til vakili bo'lmish Jomiyga bag'oyat hurmat-izzat ko'rsatib, unga, pirim, deb qo'l bergan.

Millatparvarlik tamoyili asosida milliy g'oya yotadi, u millatni sevish amaliyotining — millatparvarlikning ilmiy-nazariy asosi sifatida maydonga chiqadi. Milliy g'oyaning zamonaviy, biz tanlagan ko'rinishini, uning mafkuraviy jihatlarini Respublikamiz Prezidenti Islom Karimov shunday ta'riflaydi: "Milliy mafkuramiz har qanday millatchilik va shunga o'xshash unsurlardan, boshqa elat va xalqlarni mensimaslik, ularni kamsitish kayfiyati va qarashlaridan mutlaqo xoli bo'lib, qo'shni davlat va xalqlar, umuman, jahon hamjamiyatida, xalqaro maydonda o'zimizga munosib hurmat va izzat qozonishda poydevor va rahnamo bo'lishi darkor".⁵¹

Uning ikkinchi jihati esa mana bunday talqin etiladi: "Milliy g'oya birinchi navbatda yosh avlodimizni vatanparvarlik, el-yurtga sadoqat yo'lida tarbiyalash, ularning qalbiga insonparvarlik va odamiylik fazilatlarini payvand qilishdek olijanob ishlarimizda madadkor bo'lishi zarur".⁵²

Asl millatparvar ana shunday bo'lishi kerak. Asl millatparvar insonlarning umri millatning umri kabi mangudir. Millat yo'lida o'z jonini tikkan Munavvar qori, Behbudiy, Fitrat, Abdulla Qodiriy, Cho'lpon singari minglab fidoyilarni xalqimiz hech qachon unutmaydi.

Ma'lumki, inson muayyan mamlakat va jamiyatdagi qoidalarni, huquqiy me'yorlarni buzmay yashashi mumkin. Rasmiy-huquqiy idoralar va tuzilmalar tomonidan bunday odam rasmona, jamiyat uchun xavf tug'dirmaydigan shaxs hisoblanadi. Lekin bunday odam axloqsiz bo'lishi, huquq bilan hisoblashgan holda axloqni tan olmasligi mumkin. Boshqacha qilib aytganda, u o'z mamlakatidagi jinoyat kodeksini tan olishi barobarida, qalbidagi vijdon qonunlari bilan hisoblashmaydi, jinoiy jazodan qo'rqadi-yu, vijdon azobini bilmaydi.

⁵⁰ Navoiy A. Mukammal asarlar to'plami. 20 tomlik, t. 3. T., Fan, 1988, 201 — b.

⁵¹ Barkamol avlod orzusi. T., Sharq, 1999. 38-b.

⁵² O'sha manba. T., Sharq, 1999. 38-b.

Shu fikrlarni endi misolda ko'raylik. Deylik, kuz kunlaridan birida O'rdadagi Anhor bo'ylab shoshib ketayotgan odam suvga cho'kayotgan, yordamga muhtoj kishini ko'rdi. Lekin darhol o'zini suvga otib, uni qutqarmadi. Chunki birinchidan, cho'kayotgan u emas, ikkinchidan, egnidagi kostyum-shim suvga tushsa rasvo bo'ladi, uchinchidan, uning vaqti yo'q, foydali bir ish yuzasidan uchrashuvga ketyapti, to'rtinchidan, suv sovuq, shamollab qolishi mumkin, beshinchidan, axir, bu odamning cho'kishiga u sababchi emas-ku! Shunday qilib, bir odam cho'kib ketdi, ikkinchi bir odam, buni ko'ra-bila turib, o'z yo'lida davom etaverdi. Buning uchun uni qamamaydilar ham, jarimaga tutmaydilar ham, u haqda faqat, qanday beshafqat, vijdotsiz odam ekan, deb fikr bildiriladi, xolos.

Endi boshqa bir o'tkinchini tasavvur qiling: u shu zahoti o'zini suvga otib, cho'kayotgan odamni qutqardi, dastlabki yordamni ko'rsatdi va taksiga xarajat qilib uyiga qaytdi: kiyim-bosh shalabbo, kattagina foydadan qoldi, besh-olti kun shamollab, dori-darmonga ham mablag' sarfladi. Lekin u bunga achinmaydi. Voqeani eslaganida afsuslanmaydi, balki o'z xatti-harakatidan qoniqish tuyib, jilmayib qo'yadi, hatto bu xotirlash unga ruh beradi.

Bu hodisada biz ikki xil tamoyil bilan harakat qilgan ikki kishini ko'rib turibmiz: birinchisi — xudbin, ikkinchisi — fidoyi inson. Garchand, qonun birinchi kishini xudbinligi uchun jazolamagani barobarida ikkinchi kishiga fidoyiligi uchun alohida imtiyoz bermasa-da, jamiyat, mahalla-ko'y, odamlar ularga ikki xil munosabatda bo'ladilar: xudbinlikdan ijirg'anib, nafratlanadilar, fidoyilikdan hayratlanib, minnatdorchilik bildiradilar.

Demak, fidoyi insonga boshqalar tomonidan bu qadar izzat-hurmat ko'rsatilishiga sabab shuki, u istisnoli holatlarda o'zining odatiy-kundalik hayotiy majburiyatlarini va munosabatlari darajasini ixtiyoriy ravishda oshira olish qudratiga ega bo'ladi. Fidoyi inson boshqalar manfaati yo'lida o'z qonuniy manfaatlarini, ba'zan esa hatto hayotini qurbon qilishga tayyor turadi va zarurat tug'ilganda qurbon qiladi ham; jamiyat uchun umumiy bo'lgan oliy maqsad va ideallarni deb o'zidan kechadi. Bunga Ikkinchi jahon urushi qahramoni mard o'zbek yigiti To'ychi Eryigitovning fidoyiligi yorqin misol bo'la oladi. U dushman pulemyotiga ko'ksini qalqon qilishi bilan o'nlab, balki yuzlab o'ziga o'xshash odamlar hayotini saqlab qoldi; bu odamlar esa o'z navbatida jahonda fashizm g'alabasining xavfini

kamaytira borib, oxir-oqibat yo'qqa chiqardilar; ularning zurriyotlari esa hozir ham dunyoning yangilanishi, o'zgarishi uchun, oliy maqsadlar uchun xizmat qilmoqdalar. To'ychi Eryigitovning nomi biz bilan birga, hech qachon xalq yodidan chiqmaydi.

Shuni ham aytish kerakki, fidoyilik tamoyilining mazmuni turli tarixiy davr va ijtimoiy jarayonlarda turlicha muayyanlashadi; u ma'lum bir davrlarda ommaviylashishi yoki kamayishi mumkin. Chunonchi, mustaqillikka erishganimizdan so'ng dastlabki paytlarda o'tish davriga xos bo'lgan — fidoyilikka nisbatan xudbinlik tamoyilining kuchayganini ko'rdik. Hozirga kelib esa, aksincha, asta-sekinlik bilan jamiyatimizda fidoyilik ustuvor tamoyil maqomini egallab bormoqda; Prezident Islom Karimovning fidoyilik tamoyili mohiyatini to'la anglatadigan "Elim deb, yurtim deb yonib yashash kerak!" degan so'zlarini axloqiy shior qilib olgan jamiyatimiz a'zolarining il-g'or qismi tobora ko'payib bormoqda. Ana shu ko'payib borish jarayoni qancha tezlashsa, biz qurayotgan davlatning shakli-shamoyili shuncha muayyanlik kasb etadi.

Ziyolilik tamoyili hozir biz angelaydigan tushuncha ma'nosida nisbatan uzoq tarixga ega emas. U jadidchilik harakati bilan birga yuzaga keldi desak, xato qilmagan bo'lamiz. Lekin bu tamoyilning inson faoliyatidagi dastlabki unsurlari O'rta asrlar va undan keyingi davrlardagi ma'rifatparvarlar hayotida shakllanganini e'tirof etmoq lozim. Ya'ni, u insoniyat jamiyatidagi madaniy va intellektual — aqliy taraqqiyot bilan bog'liq. Shu bois uni inson paydo bo'lganidan ancha keyin vujudga kelgan axloqiy hodisa deb talqin etish maqsadga muvofiq. XX asr allomalaridan biri, buyuk olmon faylasufi, "Frankfurt maktabi"ning namoyandasi Teodor Adarno Ikkinchi jahon urushidagi genotsiddan so'ng, ziyolilik — axloqiy kategoriya, degan fikrga kelganida mutlaqo haq edi.

Shuni alohida ta'kidlash joizki, ziyolilik axloqiy tushuncha — tamoyil sifatida murakkab va ko'pyoqlamalik tabiatiga ega. Ba'zilar ziyolilik deganda oliy ma'lumotli kishiga xos bo'lgan fazilatni tushunadilar. Vaholanki, ziyolilik tamoyili tabaqa yoki guruhga mansublik ma'nolarini anglatmaydi. Oddiy fermer — dehqon ham, haydovchi ham, farrosh ham ziyolilik tamoyili bilan ish ko'rishi va atrofdagilar tomonidan: "Ha, falonchimi, juda ajoyib, ziyoli odam-da", degan yuksak ijtimoiy bahoga loyiq bo'lishlari mumkin. Bunda u odamning kasbidan qat'i nazar, ham

bilim, ham fahm-farosat, ham oliy maqsadlar egasi ekani tushuniladi. Shunday qilib, ziyolilik asosida insonning ma'naviy-ma'rifiy yuksakligi, qalbidagi ichki nur, atrofni ham nurlantira oladigan ziyosi bilan belgilanadigan xatti-harakatlar yotadi.

Ziyolilik tamoyiliga hukmron-ma'muriy doiralar va xalq tomonidan o'ziga xos munosabatlar mavjud. Chunonchi, birinchi toifadagilar ko'p hollarda ziyolilikka umumiy tarzda ijobiy munosabatda bo'ladilar, lekin masala muayyan ziyoli shaxslarga borib taqalganda, manfaatlar to'qnashuvi ro'y beradi: ziyolilar hukmronlar toifasini ziyolilik tamoyili asosida yashashi va ish yuritishini talab qiladi, bu esa ularga, tabiiyki, yoqmaydi, buni hokimiyat ishlariga aralashish deb ijrg'anadilar, turli bahonalar topib, zimdan ziyolilarga qarshi kurashadilar. Bunga Lev Tolstoydek buyuk, pokiza insonning cherkov tomonidan la'natlanishi yoki norasmiy Turkiston Ligasining rahbari, istiqlol fidoyisi, mard sarkarda, haqiqiy ziyoli, chor armiyasi general-mayori Jo'rabek Qalandarqori o'g'liga suiqasd uyushtirilishi — Qo'yliqdagi o'z yozgi bog'ida sirli ravishda o'ldirilishi hodisalari yaqqol misol bo'la oladi. Mustamlakachilikka va totalitar tuzumlarga asoslangan mamlakatlarda ziyolilik tamo-yiliga sodiq kishilar to'g'ridan-to'g'ri, ochiq qatag'on qilinadilar. Bunga misol qilib, Fitrat, Qodiriy, Cho'lpon kabi jadidlarni va Stalin-Hitler kontslagerlarida halok bo'lgan minglab ziyolilarni keltirish mumkin.

Ziyolilik tamoyili oddiy fuqarolarning munosabatida esa ikki xil yondashuv ko'zga tashlanadi. Ularning faol va ilg'or qismi, millatning o'zagini tashkil etadigan ko'pchilik odamlar ziyolilarga havas bilan qaraydilar, ziyolilarning xatti-harakatlarini nafaqat ma'qullaydilar, balki o'z farzandlari va yaqinlariga namuna qilib ko'rsatadilar. Ammo oddiy aholilik majburiyatidan boshqa narsani bilmaydigan, tarixdan "omma" deb atalib kelinadigan ijtimoiy qatlam kishilari, ularning ma'lumotlari oliy yoki o'rtaligidan qat'i nazar, ziyolilarga istehzo bilan, "hokimiyat bilan o'ynashgan esi pastlar" deb qaraydilar. Ana shu xudbin va mahdud "omma" qaysi erda kamayib borsa, o'sha jamiyatda taraqqiyot yuksak darajaga ko'tariladi. Zero, ziyolilik keng ma'nodagi fidoyilikdir. Shu bois mus-taqilligimizning ilk kunlaridanoq bizda ziyolilik tamoyilini har bir fuqaroga singdirish uchun muntazam kurash olib borilmoqda. Uni singdirish esa ma'naviyatni yuksaltirish orqali ro'yobga chiqadi. Bu kurash

tepasida ma'naviyatni ustuvor soha deb e'lon qilgan Respublikamiz Prezidenti Islom Karimov turibdi.

Inson barcha mavjudotlar ichida xatti-harakatlarining, faoliyatlarining ko'pligi va xilma-xilligi bilan ajralib turadi. Mehnat ana shu xatti-harakatlarning aniq maqsadga yo'naltirilgan qismidir. To'g'ri, mehnatga o'xshash xatti-harakatlarni qaldirg'ochning in qurishida ham, polaponiga baliq tutib keltirayotgan chorloqda ham, er kavlayotgan yumronqoziqda ham ko'rishimiz mumkin. Lekin bu xatti-harakatlar savqi tabiiyya — tabiiyyatga (instinktga) asoslangan. Inson mehnati esa, aql vositasida amalga oshadi, u o'zi, yaqinlari, o'z jamiyati va kelajak avlodning yaxshi yashashi uchun mehnat qiladi. Shu sababli mehnatni sevgan odam ijtimoiy-iqtisodiy sharoit risoladagidek yo'lga qo'yilgan jamiyatda o'z ehtiyojlarini qondirib, farovon yashashga muyassar bo'la oladi, ishyoqmas odam esa aksincha, har qanday sharoitda ham hech qachon biri ikki bo'lmaydi. Bundan tashqari, mehnatsevar inson jamiyat a'zolari tomonidan e'zozlangani barobarida, dangasa odam ijobiy shaxs sifatida qabul qilinmaydi.

Mehnatsevarlik tamoyili mehnat jarayonida shaxsning o'z-o'zini namoyish etishiga, o'zligini ro'yobga chiqarishiga, o'zgalar bilan munosabatlar o'rnatishiga imkon yaratuvchi axloqiy fazilatdir. U insondan halollikni, intizomni, ishtiyoq va intilishni talab etadi, mehnatga nisbatan sub'ektiv tarzda ijobiy munosabatni taqozo qiladi.

Ma'lumki, mehnatdan maqsad — ehtiyojni qondirish. Lekin bu ehtiyojni qondirishning qay tarzda, qanday ma'naviy-ruhiy sharoitda amalga oshuvi muhim. Faqat tor manfaatparastlik nuqtai nazaridan mehnat qilish, tinimsiz tirishib-tirmashish, mehnatga pul topish vositasi sifatidagina munosabatda bo'lish, tabiiyki, kishiga ma'naviy qoniqish, huzur baxsh etmaydi: bunday "tinib-tinchimas" odamda xushomadgo'ylik, torlik, asabiylik, nolish singari holatlar ko'zga tashlanadi. O'z kasbini yoki mehnat sohasini sevib mehnat qilgan odam majburiylik emas, ixtiyoriylik asosida ish ko'radi, mehnatining natijasigina emas, balki mehnat jarayonining o'zi ham unga quvonch, qoniqish bag'ishlaydi. Zero, bunday hollarda mehnatsevarlik zahirida o'z manfaati bilan birgalikda Vatanga, xalqqa, yaqinlariga xizmat qilishdek olijanob maqsadlar yotadi; ana shunday maqsadlar insonni "chumolilik" doirasidan kenglikka va yuksaklikka olib chiqadi.

Mehnatsevarlikni tarbiyalab borishda, uni kuchaytirishda raqobat alohida ahamiyatga ega. Zero, raqobat faqat moddiy ustunlikni emas, balki ma'naviy ustunlikni ham taqozo etadi, ya'ni unda moddiylik va ma'naviylik teng ishtirok etadi. Biz o'tmishda boshdan kechirgan "sotsialistik" deb atalgan tuzum shaxs mehnatini qadrlamaslik, mehnatsevar bilan dangasani tenglashtirish — ularga bir xil umumiy haq to'lash, "hech kimni kamsitmaslik" shiori ostida ish ko'rish singari mohiyatan inson tabiatiga zid qoidalar va me'yorlarga asoslangan edi. "Sotsialistik musobaqa"ning soxtaligi, insoniyat jamiyatiga singib keta olmaganligiga sabab ana shunda. Zero, shaxs mehnatini qadr-lash — shaxsning mehnatsevarligini, uning o'zini qadrlash demakdir. Mustaqilligimiz sharofati bilan mehnat yana erkin shaxsning o'ziga va atrofdagilarga individual munosabatiga aylandi, mohiyatan "besh qo'l barobar bo'lsin" degan tenglashtirish siyosati barham topdi. Mehnatsevarlik esa yangi jamiyatimiz kishisining, jahoniy kenglikka chiqish huquqiga ega bo'lgan shaxsning sevimli va huzurbaxsh tamoyiliga aylandi.

Bu axloqiy tamoyil ham insoniyat hayotida muhim ahamiyatga ega. Chunonchi, tinchlikparvarlik urushning, qon to'kishning har qanday ko'rinishini inkor etadi, oddiy tinchliksevar shaxsning tinch-totuv yashashga bo'lgan ijobiy munosabati bilangina chegaralanib qolmaydi, balki dushmanlik va tajovuzkorlikka qarshi kurashni, zarba berishni taqozo etadi. Unda tinchlik haqida chiroyli gaplar aytish, yig'inlarda ma'ruzalar qilish emas, balki faol xatti-harakat, uyushtiruvchilik, tashkilotchilik birinchi darajali zaruriy faoliyat hisoblanadi.

Tinchlikparvarlar fidoyi insonlardir. Ularning ana shu fidoyilarcha xatti-harakatlari pirovard natijada har bir inson hayotiga takrorlanmas noyob qadriyat sifatida qarashga, har bir fuqaro qadriini, har bir davlat suverenitetini, har bir millatning o'z hayot tarziga monand yashash huquqini muqaddas deb tan olinishiga olib keladi, mamlakatlararo jamoat tartibini saqlashga, avlodlar ravnaqiga, tarixiy-madaniy hamkorlikka, millatlar va turli ijtimoiy guruhlar orasida o'zaro tushunishning qaror topishiga xizmat qiladi.

Shuni ham ta'kidlash joizki, ba'zi ulug'davlatchilik va buyukmillatchilik ruhi hukmron bo'lgan jamiyatlarda tinchlikparvarlar quvg'in qilinadilar, turmalarga tashlanadilar. Lekin ular o'z tamoyillaridan hech qachon

qaytmaydilar. Ular insoniyatni barcha bahsli masalalarni tinch yo'l bilan hal qilishga chaqiradilar, Er yuzida tinchlik o'rnatish uchun tinimsiz kurash olib boradilar. Shunday tinchlikparvar buyuk siymolardan biri sifatida zamondoshimiz, ulug' ingliz faylasufi, Nobel mukofoti sov-rindori Bertran Rassel (1812 — 1970) shaxsini misol qilib keltirishimiz mumkin. O'ttiz olti yoshida Qirollik Jamiyatiga a'zo bo'la olgan, har jihatdan jamiyatda obro'ga ega faylasuf tinchlikparvarlik faoliyati uchun ikki bora (dastlab Birinchi jahon urushi paytida, ikkinchi marta — AQShning Vetnamdagi bosqiniga qarshi kurash olib borganida) ingliz ma'muriyati tomonidan turmaga tashlandi. Lekin "insonparvarlik va hurfiylik havoriysi" (Rassel Nobel mukofoti bilan birga shunday faxrli nomni ham olgan edi) umrining so'ngigacha tinchlikparvarlik tamoyilidan chekinmadi.

Jo'mardlik tamoyili esa Sharqda qadimdan mavjud. Ovro'pada uni altruizm nomi bilan Ogyust Kont ilmiy muomalaga kiritganini aytib o'tgan edik. U — kishidagi o'z qavmdoshiga achinish hissidan, unga baxt va farovonlik tilash tuyg'usidan kelib chiqadi, mohiyatan beminnat xayriyaga asoslanadi. O'z manfaatidan o'zga manfaatini ustun qo'yib, "o'z og'zidagini o'zga og'ziga tutib" yashash jo'mard insonning hayot tarziga aylanadi. Bu — oddiy xayriya emas, balki muhtojlikning har qanday ko'rinishiga qarshi o'ziga xos kurashdir. Ammo bu kurash insonparvarlik, vatanparvarlikdagi singari qat'iy jamiyat yoki jamoaning axloqiy-me'yoriy talablaridan kelib chiqmaydi, u faqat va faqat xususiylik tabiatiga ega, har bir shaxsning erkin ixtiyori bilan bog'liq axloqiy tamoyil. Chunonchi, biror kishi tomonidan insonparvarlik yoki vatanparvarlik talablarini bajarmaslik boshqalarda unga nisbatan nafrat hissini uyg'otadi, jo'mardlik ko'rsatmagan odam esa bunday ma'naviy javobgarlikka tortilmaydi. Zero, jo'mardlik mohiyatan "oddiy odamlilik qobig'idan chiqqa bilish", ilohiylik sifatlariga ega bo'lib borish demakdir, bu esa hammaga ham nasib etavermaydi.

Bundan tashqari, bizning milliy axloqshunosligimizda *o'zbekchilik*, *mehmondo'stlik* kabi tamoyillar mavjud. Ular millatimizning eng yaxshi an'alariga sadoqat tuyg'usidan kelib chiqadi va o'zbek kishisiga xos bag'ri kenglik, do'stga, mehmonga borini bag'ishlashdek xususiyatlarni o'zida mujassamlashtiradi.

O'zbekchilik tamoyilini o'z hayot tarziga singdirib yuborgan kimsaning nomi el-yurt orasida "baraka topgur" iborasi bilan qo'shib aytiladi.

Qishloq yoki mahalladagi hasharlarda, ma'rakalarda "qamishdan bel bog'lab" xizmatda turish, bemor mahalladoshi yostig'i ustida dalda berishga doim vaqt topa olish, qo'ni-qo'shnilariga haqiqiy hamsoya bo'lib yashash o'zbekchilikning asosiy unsurlaridir. Yoki mehmondo'stlikni olaylik. Milliy-mintaqaviy an'analarga asoslangan bu tamoyil ma'lum ma'noda o'zbekchilik bilan singishib ketadi. Masalan, g'arb kishisi o'zi taklif qilmagan kishini eshikdan muloyim savol-javob bilan qaytarib yuboradi, axloqiy majburiyatdan o'zini ozod deb hisoblaydi, o'zining erkinlik huquqini ustuvor sanaydi. O'zbek esa, eshikdan kelgan kishini "bir piyola choyga" taklif etadi, kirsa, juda bo'lmaganda, oldiga non-choy qo'yadi, notanish bo'lsa, tanishadi, hol-ahvol so'raydi, millatidan qat'i nazar, unga hamdard, ko'makdosh bo'lishga intiladi va buni axloqiy majburiyat tarzida emas, bir an'anaviy odat deb izohlaydi.

Ayni paytda bu tamoyillarni suiiste'mol qilish, bunday fazilatlarining me'yori buzilishi natijasida illatga aylanayotganini ko'rishimiz mumkin.

Shunday qilib, biz ko'rib o'tgan axloqiy tamoyillar individni yuksak axloqiy shaxs darajasiga ko'taradigan, uning hayotiga ijtimoiy-ma'naviy mazmun bag'ishlaydigan fazilatlaridir.

Nazorat uchun savollar

1. Axloqiy tamoyillarning axloqiy anglash shakllari sifatidagi xususiyatlari nimalardan iborat?

2. Insonparvarlik tamoyilining axloqiy tushunchalar, tamoyillar va me'yorlar bilan uzviy aloqadorlik jihatlari haqida fikringiz?

Texnik taraqqiyot davrida insonparvarlik va erkparvarlikning dolzarb masalalariga sizning munosabatingiz qanaqa?

Vatanparvarlik tamoyilining hudud va xalqqa bo'lgan muhabbat bilan bog'liq hissiy omillari haqida fikringiz?

Fidoyilik, ziyolilik, mehnatsevarlik va tinchlikparvarlikning jamiyat ijtimoiy-ma'naviy taraqqiyotidagi ahamiyati nimadan iborat?

Jo'mardlik, o'zbekchilik va mehmondo'stlikning milliy-axloqiy xususiyatlari haqida sizning fikringiz?

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Abdulla Sher. Axloqshunoslik G' Darslik. — T.: O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti, 2010.
2. Kaxxarova M., Agzamova N. Etika. Uchebnoe posobie. Rizograf imeni Nizami. 2018 god.
3. Guseynov A.A., Apresyan R.G. Etika: Uchebnik. — M.: Gardariki, 2000. — 472 s.
4. Nurmatova M.A., Abdullayeva N.B. Axloqiy va estetik madaniyat G'O'quv-uslubiy qo'llanma. -T.: "Universitet", 2013
5. Muhammadjonova L. Amaliy etika. Uslubiy qo'llanma — T.: "Universitet", 2014.
6. Nazarov Q. Falsafa asoslari G' O'quv qo'llanma. -T.: "O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati", 2014.
7. Falsafa. Darslik. Ma'sul muharrir F.Musaev. — T.: "Complex print" nashriyoti, 2019.
8. Falsafa. Qomusiy lug'at. — T.: "Sharq", 2004.
9. www.ziyonet.uz
10. www.faylasuf.uz
11. www.ethics-estetics.ru.
12. www.filosof.ru

AXLOQ FALSAFASIDA ME'YORLAR TADQIQI

1. *Xalollik, rostgo'ylik va hayolilik*
2. *Xudbinlik va shuxratparastlik*

Tayanch tushunchalar

Xalollik, rostgo'ylik, xushfe'llik, xudbinlik, shuxratparastlik

Inson hayotida axloqiy me'yorlar ham katta ahamiyatga ega. Ular tamoyillarga nisbatan ancha sodda, umumlashmagan, tor qamrovli. Ularni kundalik hayotimizda ma'lum axloqshunoslik tushunchalarini va axloqiy tamoyillarning amalga oshish murvatlari ham deyish mumkin, ular axloqiy talablarning eng oddiy, lekin keng tarqalgan shakli sifatida ro'yobga chiqadi. Halollik, rostgo'ylik, hayolilik, insoflilik, xushmuomalalik, boodoblik, kamtarlik singari me'yorlar ayniqsa diqqatga sazovor.

Halollik vijdon, adolat va BURCH kabi axloqshunoslik mezoniy tushunchalari bilan bog'liq, insoning o'zgacha munosabati o'zicha munosabatidek sof, pokiza bo'lishini talab qilidigan axloqiy me'yordir. Uhbu tushuncha dastavval, diniy tushuncha sifatida vujudga kelib, u har bir insonning emak-ichmagi, jinsiy va iqtisodiy xatti-harakatlari sifatini belgilab beruvchi shar'iy me'yor bo'lib amal qilgan, uning ziddi — harom diniy nuqtai nazardan salbiy hisoblangan xatti-harakatlarga nisbatan qo'llanilgan.

Imom G'azzoliyning harom eyish haqidagi munosabatida qo'yidagi fikr bildirilgan: "Ollah Rasuli buyurdilarki: — kim, o'n dinorga bir libos sotib olsa, lekin bu o'n dinorning bir dinori harom pul bo'lsa, bu libos egnida bo'lgan muddat davomida Ollah uning namozini qabul qilmaydi"⁵³. Demak, "harom emoq" iborasining ma'nosi juda keng. U, foiz undirish, qimor, o'g'irlik, xiyonat, yolg'on guvohlik, haddan ortiq baho berib mol sotish kabilardir. Buning negizida haqsiz olingan har narsa, hoh u zulm yo'li bilan hoh zavq va o'yin yo'li bilan olinsin, hammasi harom eyishga kiradi. Shuningdek, "o'zaro rozilik" asosida vujudga kelgan molu davlat harom sanalmasligi e'tirof etilgan. Demak pokiza, insonlarga ziyoni etmagan, ikki tarafning roziligini inobatga oluvchi insonlarning xatti-harakati halollik nuqtai nazardan baholanadi.

Olmon faylasufi Artur Shopengaur halollik tushunchasining axloqiy mohiyatini o'ziga xos izohlagan. Halollikka nisbatan hurmatning ma'nosi shundaki, halollikning o'zi emas, balki uning uchun qilingan qurbonlik hurmatga sazovordir. Gap shundaki, to'g'ri va halol inson hayot bilan bog'liq bo'lgan azob-uqubatlarni hiyla yoki kuch vositasida birovning elkasiga tashlab qo'ymaydi, o'zining og'ir yukini o'zi ko'taradi, insoniy hayotdagi yovuzliklarning hammasiga birovning emas, o'zining ko'ksini qalqon qiladi. Shunday halol yashashning oqibati bo'lmish tengsiz iztiroblar o'ziga xos forig'lanishga, buddhachilik iborasi bilan aytganda nirvanaga olib keladi: bunday oliy ma'naviy maqomga ruhan erishgan inson hayotga ixtiyorini inkor etadi⁵⁴. Zero, halol, rostgo'y, insofli, fidoiy insonlardan iborat bo'lgan jamiyatni qurish nafaqat axloqiy muammo, balki ijtimoiy-siyosiy muammo ham.

⁵³ G'azzoliy Abu Homid. Mukoshafat ul-qulub. Toshkent. Minhoj, 2004. 136-b.

⁵⁴ *Qarang.* Shopengauer A. Idei etiki. G'G' Izbranno'e proizvedeniya. M., Prosvehenie, 1992. S. 152-153.

Rostgo'ylik yoki to'g'ri so'zlilik insonning haqiqatga intilishi bilan bog'liq haqiqat esa doimo sinfiylik, partiyaviylik-mafkuraviylik va tarixiylik-davriylikdan yuqori turadi. Haqiqatning ifodaviy shakllaridan biri rostgo'ylikdir. Demak, rostgo'ylik — insonning keyinchalik kasb etgan tabaqaviylik, — so'z ongiga, ruhiga singdirgan, ijtimoiy-hayotiy, davriy-tajribaviy xususiyat emas, balkining mohiyatida berilgan fazilat. M., yaqinda tili chiqqan yosh go'dakni olaylik. U nima desangiz ishonadi, o'zi nimaiki desa — rost gapiradi ("Aldagani bola yaxshi" degan maqolni eslang). Go'dakning soddaligidan, ishonuvchanligidan, to'g'risini aytishidan biz-kattalar kulamiz; lekin haqiqat ustidan, rostgo'ylik ustidan kulayotganimizni o'ylab ham ko'rmaymiz. Go'dak kattarib, "aqli kirib" borgani sari atrof-muhitda yolg'on mavjud ekanligini, rost gapirsa yo kulgi bo'lishi, yo jazo olishi mumkinligini anglab etadi va asta-sekin yolg'onga o'rgana boshlaydi, dastlabki maishiy yolg'on ijtimoiy bosqichga ko'tarildi. Endi xususiy yoki guruhiy manfaatdorlikni ta'minlovchi yolg'on atrofdagi voqelikning hamrohiga aylanadi. Insonning bu yo'ldan faqat yuksak ma'naviylik, birinchi galda axloqiy tarbiya qutqaradi. Ezgulik, nomus, or, qadr-qimmat, insonparvarlik, halollik, insof nima ekanini tushunib etgan kishigina rostgo'y bo'la oladi.

Rostgo'ylik oson emas. U insondan sabr-toqat, matonat va jasoratni talab qiladi, rostgo'y inson qo'rquvdan forig' bo'ladi, har qanday holatda ham vijdoniga qarshi bormaydi: kimlarningdir ko'ziga qarab, yaqinlarini yoki hamkasabalarini xafa qilishdan, o'z moddiy manfaatdorligiga zarar etkazishdan cho'chmaydi. To'g'ri, bunday munosabat tufayli rostgo'y inson aziyat chekishi, ta'na-dashnomlarga qolishi mumkin. Lekin bularning hammasi bir odamga yoki muayyan guruhga voqelikni asl holida etgazganligidan, ularni noto'g'ri yo'lga solib yubormaganligidan qalbda paydo bo'lgan qoniqish hissi, xotirjamlik va orom tufayli yuvilib ketadi, ichki bir quvonch unga baland ruh bag'ishlaydi.

Yolg'onga kelsak, uni ko'pchilik donishmandlar eng katta yovuzliklar sirasiga kiritishgan. Chunki yolg'onchi kishilar bo'lgan yoki bo'layotgan voqea-hodisalar haqida noto'g'ri axborot berib odamlarni adashtiradilar, o'zlari ham adashadilar. Kimningdir yoki kimlarningdir yolg'oni tufayli odamlar ishonchga loyiq narsalarga ishonish, ishonchsizlikka sozovor narsalarga ishonmaslik imkonidan mahrum bo'ldilar va turmushda hatto

hayot-mamot masalalarida noto‘g‘ri qarorlar qabul qiladilar, bu narsa esa fojeaga olib keladi. Yolg‘onchilik qilgan odam ham “quruq” qolmaydi, u ham o‘z “fojevaviy ulush” iga ega bo‘ladi, unga bundan buyon nomusiz, kazzob, ishonib bo‘lmaydigan odam sifatida munosabat qilinadi, bu bir tomondan, ikkinchi tomondan, o‘zi ham zarar ko‘radi. Bunga o‘zbek xalq ertaklaridan biridagi ikki marta yarim kechada “Uyim yonib ketdi!” deb yolg‘ondan faryod ko‘tarib, hammani — sog‘u kasalni, qariyu yoshni oyoqqa turg‘izib ovora qilgan, uchinchi marta haqiqatdan ham uyiga o‘t tushganida ko‘tarilgan dod — voyga hech kim e‘tibor qilmagan yolg‘onchining qismati misol bo‘la oladi. O‘z qishloqdoshlarining ishonchini yo‘qotgan ertak qahramoni faqat o‘zgalarnigina emas, o‘zini ham aldadi: uchinchi chorloviga hech kim yordamga kelmadi, uyi tag-tugi bilan yonib ketdi, boshpanasiz qoldi. Har qanday yolg‘onchining peshonasida ana shunday “boshpanasiz” panohsiz qolish qismati bor. Zero har bir inson uchun o‘zgalarning unga bo‘lgan ishonchi eng qoim panohdir; o‘zgalarning ishonchi insonning o‘ziga ishonchini shakllantiradi va mustahkamlaydi.

Hayolilik — bu me‘yor xulqiy go‘zallikning asosiy belgilaridan hisoblanadi. U, garchand, bir qarashda, uyat hissi bilan o‘xshash bo‘lsa-da, aslida o‘zini ko‘proq andisha va iboga yaqin fazilat tarzida namoyon qiladi, unda axloqiy mohiyat estetik xususiyat — nafosat bilan uyg‘unlashib ketadi. Hayodan odatda, inson qizaradi, bu qizarish, ayniqsa xotin-qizlarda ichki go‘zallikning yuzga tepchib chiqishiga sabab bo‘ladi va alohida bir nafislikni, mayinlikni vujudga keltiradi. Insonning o‘zi sodir etgan yoki boshqalar vositasida amalga oshirilgan axloqiylikka zid xatti-harakatlardan noqulay vaziyatga tushishi, o‘ng‘aysizlanishi, mulzam bo‘lishi uyat hissida ham mavjud. Lekin bu holatlar uyatda ijtimoiylik kasb etgan bo‘ladi, shu sababli ular xatti-harakat sodir qilingandan so‘ng ham davom etadi va ko‘p hollarda vijdon azobiga aylanadi. Hayotda esa mazkur holatlar sof ma‘naviy tabiatga ega va vaqt doirasida cheklangan bo‘lib, ular xatti-harakat sodir etilayotgan paytdagina yuzaga chiqadi.

Sharq donishmandlari, xususan, *Abu Lays as-Samarqandiy*, *G‘azzoliy*, *Navoiy* kabi allomalar, keyinroq esa *Avloniy*, *Fitrat* singari jadid mutafakkirlari, hayoni yuksak axloqiy qadriyat sifatida olib qaraganlar, uni ikkiga — odamlar oldidagi hayoga va Alloh oldidagi hayoga ajratganlar

hamda nomusning bir ko'rinishi deb ta'riflaganlar. Chunonchi, "Hayo, — deb yozadi Abdulla Avloniy "Turkiy guliston yohud axloq" asarida, — dilni ravshan qiladurgan bir nurdirki, inson har vaqt shul ma'naviy nurning ziyosiga muhtojdir... Iffatning pardasi, vijdonning niqobi hayodir"⁵⁵.

Darhaqiqat, hayolilik kishining ma'naviyatli, ma'rifatli, nomusli, ochiq ko'ngilli ekanini anglatadi, uning ziddi behayolik esa, aksincha, ma'naviyatsizlik, nopoklikka moyillik, qalban qattqlik kabi illatlar bilan xarakterlanadi.

Bugungi kunda hayolilik alohida ahamiyatga ega. Turli tsivilizatsiyalarning o'zaro aloqalari, ba'zan esa omuxtalashuvi, urbanizatsiya, modaparastlik singari zamonaviy hodisalar o'zbek oilasidagi an'anaviy hayolilikka ma'lum ma'noda salbiy ta'sir ko'rsatayotir, ayniqsa xotinqizlar va yoshlarning o'zini tutishida, muomalasida, kiyinishida bu ta'sirni yaqqol sezish mumkin. Shu sababli oiladagi va maktabdagi tarbiyada hayolilik xulqiy go'zallik, nazokat; behayolik esa xulqiy xunuklik va qo'pollik ekanini uqdirish shaxs erkinligining doimo o'zgalari oldida mas'uliyat bilan bog'liqligini izchil ravishda tushuntirib borish muhim vazifalardan biri.

Xushfe'llilik, shirinsuxanlilik, kamtarinlik, bosiqlik singari axloqiy xatti-harakatlar me'yoriylik nuqtai nazaridan g'oyat muhim. Chunki har bir jamiyat darajasi ma'lum ma'noda undagi fuqarolar muomala madaniyatiningyuksakligibilan hambelgilanadi. Zero, xushfe'l, shirinsuxan inson o'zining har bir muvaffaqiyatsizligiga fojia sifatida qaramaydi, alam yoki g'azab bilan yomon kayfiyatini boshqalarga o'tkazishga intilmaydi; atrofdagi axloqiy muhitni buzmaydi. Natijada o'ziga ham, o'zgalarga ham ko'tarinki kayfiyat, turli-tuman omadsizliklarning o'tkinchiligini anglatuvchi hayotbaxsh bir umid bag'ishlaydi. Jamiyat doimo o'shanday odamlarni hurmat qiladi va ulardan o'rnak olishga intiladi.

Xushfe'llilik, shirinsuxanlilik qay darajadadir ko'proq ixtiyor bilan, kishining ma'lum bir insoniy tabiatga intilishi bilan bog'liq bo'lsa, bosiqlik, kamtarinlik, kamsuqumlik aksincha, ko'proq iroda kuchi natijasida yuzaga keladi. Zotan insonning o'z g'azabini bosa bilishi, noroziligini barvaqt bildirmasligi; so'zlagisi, biror-bir gap bilan o'zini ko'rsatgisi kelib qolganda o'sha istakni to'xtata olishi kuchli irodani talab qiladi.

55 Avloniy A. O'son millat. T., Sharq, 1993, 98-b.

Shu bois muomalada bosiq, kamtarin, “etti o‘lchab bir kesish” tamoyili asosida ish ko‘rgan shaxslar oqil odamlar sanaladi va ular jamiyatda ham namunaviylik maqomiga noil bo‘ladilar.

Ayni paytda ba’zi bir odamlar guruhi uchun me’yorga aylanib qolgan illatlar ham borki, ular haqida to‘xtalib o‘tmaslikning iloji yo‘q. Ular ichidan eng keng yoyilgan, ma’lum ma’noda yuqumli ma’naviy kasallikka aylanib borayotgan ikkitasini — xudbinlik va shuxratparastlikni ko‘rib chiqaylik.

Xudbinlik — u o‘z individual ehtiyojlarini hamma narsadan yuqori qo‘yadigan axloqiysifat, illatni anglatuvchi tushuncha; biror — birinsonning moddiy — maishiy manfaatlarining boshqalarnikidan ustun qo‘yilishini bildiruvchi manfaatparastlikdan va o‘z shaxsini mutlaqlashtirishiga qaratilgan shaxsiyatparastlikning ba’zi unsurlaridan iborat salbiy xatti-harakatlar majmu‘idir.

U sharqona jo‘mardlik axloqiy tamoyili va insoflilik meyo‘rining aksi: agar jo‘mardlik, ko‘rib o‘tganimizdek, biror shaxs, jamoa yoki jamiyat baxti, farovonligi yo‘lida kishining hatto o‘ziga eng zarur bo‘lgan narsalardan ham voz kechishiga tayyor turishini anglatrsa, xudbinlik o‘z manfaatlari yo‘lida, hech kimni, hech bir jamoani, hech qanday jamiyatni tan olmaydigan salbiy me’yor egasining bo‘rtib ko‘zga tashlanadigan xususiyati.

Xudbinlikni inson shaxsining o‘ziga bo‘lgan muhabbati bilan chaplashtirmaslik lozim. Biz Imom G‘azzoliy muxabbatning besh turi haqida so‘z yuritib, insonning o‘ziga, o‘zining a‘zolariga, salomatligiga bo‘lgan muhabbatini birinchi o‘rniga qo‘yganini yaxshi bilamiz. Uningcha, bu muxabbat Alloh, ota-ona, qarindosh-urug‘, do‘st-birodar, muhtoj-ehtiyojmandlar xizmatida bo‘lishga imkon yaratuvchi vosita hisoblanadi. Xudbinlik esa muhabbat hissiga emas, nafsga, hirsga, rujuga asoslanadi, o‘zini adolatsizlik, insofsizlik va berahmlik xislatlarida namoyon etadi. To‘g‘ri, hammaning ham qo‘lidan jo‘mardlik kelavermaydi, lekin insonning o‘ziga bo‘lgan muhabbati, boshqalarning ham o‘ziga shunday muhabbati borligini inkor etmasligi kerak. Shu qoida buzilgan joydan xudbinlik boshlanadi.

Xudbinlik jinoyat emas, xudbin odam qonunni buzmaydi, aksincha doimo qonun oldida “toza”, “faqat qonuniy haqi”ni qanday sharoitda bo‘lmasin — birovlarning fojeasi ustidami, o‘limi, — qat’i nazar, undirib

oladi, xolos. Uning aqidasi: “Go‘zal bino qulasa-qulayversin, men o‘zimga tegishli yuzta g‘ishtni sug‘urib olishim kerak!”

Shuni afsus bilan qayd etish keraki, xudbinlik ustidami jamiyatda ko‘payib borsa-borayaptiki, kamaymayapti. Chunki qonunning mustahkamlanib borishi xudbin odamlar uchun qulaylik tug‘diradi: ular qonunning ruhini — mohiyatini bir chetga surib qo‘yib, uning jumllaridan — shaklidan foydalanadilar. Avvalgi, an‘anaviy urf-odatlar hukumron davrlarda xudbin odam jazolanishi — bir chetga chiqarib qo‘yilishi, jamoadan, mahalladan haydalanishi mumkin edi. Endilikda bunday munosabat erkin shaxs huquqlarini paymol qilish, noqonuniy yondashuv deb hisoblanadi. Demak, xudbinlikni yo‘qotishning faqat bir yo‘li bor, u ham bo‘lsa jamiyatda axloqiy tarbiyani zamonaviy tarzda keng joriy etish.

Shuhratparastlik — shon-shuhrat ketidan quvadigan va bu yo‘lda har qanday axloqsizlikdan qaytmaydigan insonlar toifasining xususiyati. Shuhratparast odam o‘z nomining doimo atrofdagilar va jamiyat diqqat markazida turishiga mashhurlikka, shov-shuvga, maqtovga ichki bir tiyiqsiz ehtiyoj sezadi. Bu ehtiyoj oxir-oqibat uni jamiyatning axloqiy — ijtimoiy talablari bilan ham, individ sifatidagi o‘z biologik va ma‘naviy-intelektual imkoniyatlari bilan ham mutlaqo hisoblashmaydigan ijtimoiy nafs bandasiga aylantirib qo‘yadi.

Shuhratparastlikning axloqiy illat sifatidagi xatarli tomoni shundaki, u ravnaq topib borish xususiyatiga ega: dastavval kishi o‘z “**men**”ining boshqa “**men**”lardan kam bo‘lmasligini talab qiladi, keyin asta-sekin o‘z “**men**”ining barcha “**men**”lardan baland turishini xohlab qoladi va nima qilib bo‘lsa ham shu xohishni amalga oshirishga intiladi. Natijada u mavjud veqelikni, atrofdagilarning o‘ziga bo‘lgan asl munosabatini real baholay olmaydi; qaerda uni “ko‘tar-ko‘tar” qilib maqtashsa, o‘sha erga o‘zini uradi, hayot asl insoniy vazifasini bajarishdan chalg‘iydi, tuzatib bo‘lmas xatolarga yo‘l qo‘yadi. Shuhratparastlikka yorqin misol, umumbashariy timsol sifatida, odatda salkam 2,5 ming yildan buyon Herostratning nomi keltiriladi: u abadiy shuhrat qozonish uchun olamning etti mu‘jzasidan biri — Efes shahridagi Artemida ibodatxonasida o‘t qo‘ygan. Uning nomi hozirgacha taajjub, hayrat, ayni paytda nafrat va la‘nat bilan tilga olinadi.

Shuhratparastlik ham xuddi xudbinlik kabi zamonaviy jamiyatda avj olgan illatlardan hisoblanadi. Agar xudbinlikning keng yoyilishiga ma‘lum

ma'noda shaxs erkinligining qonuniy muhofazasi, ba'zi, demokratik tamoyillar yo'l ochib bersa, shuhratparastlik uchun zamonaviy ommaviy axborot vositalari ko'kchiroq vazifasini o'taydi: Nittsshe aytganidek, hozirgi paytda har qanday kichkinagina **"men"**, yo'lini topib, sahnadan, sahifadan yoki ekrandan o'zi haqida jahonga jar solish huquqiga va imkoniga ega Matbuot va so'z erkinligidan "o'ziga xos" foydalanadigan, "mashhurlar" haqidagi shov-shuvlar bilan shug'ullanadigan o'nlab gazetalar, ko'rsatuv va eshittirishlar shuhratparastlarning yomg'irdan keyingi qo'ziqorinlardek paydo bo'lishini ta'minlamoqda. Misol tariqasida ko'pchilik ommaviy axborot vositalarida aslida horijiy mualliflar musiqalarini, qo'shiqlarini noqonuniy o'zlashtirgani- o'g'irlagani (plagiat) uchun jazolanishi kerak bo'lgan shuhratparast "san'atkorlar"ning ko'klarga ko'tarilishini keltirish mumkin. Shuhratparastlikning bunday keng yoyilishiga qarshi faqat axloqiy tarbiya vositasida kurashish qiyin, shu sababli ularga nisbatan axloqiy yo'l bilan birga ichki va xalqaro huquq me'yorlaridan ham unumli foydalangan holda maqsadga muvofiqdir.

Qisqacha xulosa shundan iboratki, yuqoridagi mavzularda axloq falsafasining asosiy tushunchalari, axloqiy tamoyillar va me'yorlarning shaxs hamda jamiyat hayotida naqadar muhim o'rin tutishini ko'rib chiqdik. Natjada, ushbu tushunchalar xulq va odob doirasidagi axloqiy amaliyotlardir.

Nazorat uchun savollar

1. *Halollik va rostgo'ylikning shaxs axloqiy hayoti va faoliyatidagi muhim tadqiqiy xususiyatlari nimalardan iborat?*

2. *Turli tsivilitsaziyalarning omuxtalashuvi, urbanizatsiya, modaparastlik kabi zamonaviy hodisalarning o'zbek oilasidagi an'anaviy hayolilikka salbiy ta'siri haqida fikringiz?*

3. *Xushfe'llilik, shirinsuxanlik, kamtarinlik va bosiqlik kabi axloqiy me'yorlarning ijtimoiy munosabatlardagi ahamiyati nimadan iborat?*

4. *Xudbinlik va shuxratparastlikning zamonaviy muammolari haqida sizning fikringiz?*

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Mirziyoev Sh.M. Tanqidiy tahlil, qat'iy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik — har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo'lishi kerak.

Toshkent. O‘zbekiston nashriyoti, 2017

2. Abdulla Sher. Axloqshunoslik G‘ Darslik. — T.: O‘zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti, 2010.

3. Kaxxarova M., Agzamova N. Etika. Uchebnoe posobie. Rizograf imeni Nizami. 2018 god.

4. Nurmatova M.A., Abdullayeva N.B. Axloqiy va estetik madaniyat G‘O‘quv-uslubiy qo‘llanma. –T.: “Universitet”, 2013

5. Agzamova N. Etika G‘ Uchebno-metodicheskaya posobie. — T.: “Universitet”, 2013.

6. Nurmatova M.A. Axloqiy va estetik madaniyat. G‘ O‘quv qo‘llanma. — T.: “Turon-Iqbol”, 2016.

7. Falsafa. Darslik. Ma’sul muharrir F.Musaev. — T.: “Complex print” nashriyoti, 2019.

8. Falsafa. Qomusiy lug‘at. — T.: “Sharq”, 2004.

9. Husanov B. G‘ulomov. Muomala madaniyati G‘ Darslik. –T.: “Iqtisod — moliya”, 2009.

10. www.ethics-estetics.ru.

11. www.filosof.ru

AXLOQIYLIK VA G‘AYRIAXLOQIYLIK

1. *Insonning botiniy axloqi: oqilonalik, adolat, matonat.*
2. *Insonning zohiriy axloqi: qonun, axloqiy me’yorlar.*
3. *San’atda axloqiylik va g‘ayriaxloqiy aloqadorligi. San’atning axloqiy normalar ustidan nazorati.*

Tayanch tushunchalar

Oqilonalik, adolat, matonat, iztirob, nafrat, hasad, qonun, axloqiy me’yorlar

Axloqiylik haqida gap borganda, albatta uni fazilatda ko‘ramiz. O‘zbekiston Qahramoni, xalq shoiri Abdulla Oripovning “Fazilat” borasida shunday deb yozgan edi:

*Ariza yozib yo iltimos qilib,
Hech kim bu dunyoga kelgan emasdir.
Har banda o‘tirsas o‘rnini bilib,
Nafsiga berilmay yashasa, basdir.*

*Mehnatu tafakkur, tajriba bois
Mukarram bo'lgaydir hamisha inson.
Kim bundan mosuvo — hurmat nojoiz,
Uning odamligi aslida gumon.
Oyoqsiz bo'lsa-da suv ham yurolgan,
Ibrat ol, hech qursa, sen unga qarab.
Oshyonu uyasini o'zi qurolgan
Chumoliga sharaf, qushlarga sharaf.
Qarayman, moziyning dovonlarida
Botirlar mash'ali to hanuz porlar.
Gard bo'lmish tarixning maydonlarida
Yasama polvonu soxta tulporlar.
Mansabu shon-shuhrat, boyligu dunyo
Halollik tufayli aziz, muborak.
Nainki zaminga, ko'kka ham hatto
Faqat fazilatli bandalar kerak.⁵⁶*

Xo'sh, fazilat egasi qanday bo'lishi kerak? Dastavval Konfutsiy ta'limotida fazilat egasi bo'lishning ikki xil yo'li ko'rsatib berilgan. Birinchisi, xalq uchun — urf-odatlariga so'zsiz, o'ylab o'tirmasdan bo'ysunish; ikkinchisi, himmatli jo'mard uchun esa o'zini axloqiy jihatdan takomillashtira borish va axloqiy BURCHini ongli ravishda bajarishdan iborat.

Konfutsiychilikning himmatli jo'mard tarbiyasi tizimidagi hikmatlari hozir ham o'z ahamiyatini yo'qotgan emas: “Ustoz debdi: Yu, sen olti illatning olti bosqichini bilasanmi?” Tszin-lu: “Yo'q” deb javob beribdi. Ustoz debdi: “Unday bo'lsa, o'tir, aytib beraman. Insonparvarlikni sevish-u, ilm olishni sevmaslik, illati shunda-ki, bu — befarosatlikka olib keladi, donishmandlikni sevish-u, ilm olishni sevmaslik, illati shunda-ki, bunda inson o'z umrini mayda ishlarga sarflaydi, haqiqatgo'ylikni sevish-u, ilm olishni sevmaslik, illati shunda-ki, bu — o'ziga zarar etkazishga olib keladi, to'g'rilikni sevish-u, ilm olishni sevmaslik, illati shunda-ki, bu — qo'pollikka olib keladi, mardlikni sevish-u, ilm olishni sevmaslik, illati shunda-ki, bu — isyonkorlikka olib keladi, qat'iylikni sevish-u, ilm olishni sevmaslik, illati shunda-ki, bu — boshboshdoqlikka olib keladi”⁵⁷.

⁵⁶ @shiddat_uz

⁵⁷ Konfutsiy. Pand-o'g'itlar. S. Ahmad tarjimai. “Sog'lom avlod uchun” jurnali, 1997, 5-6-sonlar.

Qadimgi yunon faylasufi Aflotun donishmandlikni eng oliy fazilat — ya’ni, ruhdagi aqliy qismning namoyon bo’lishi deb bilsa, unga qarama-qarshi Arastu axloqiy fazilatni, ruhning tug’ma xususiyati emas, balki hosil qilinadigan sifat ekanini aytadi. Jumladan, u barcha fazilatlarni ikkiga bo’lib, birinchisi, ruhning donishmandlik, tajribakorlik, topqirlik singari ma’naviy soha bilan bog’liq aqliy qismiga oid fazilatlar, ikkinchisi esa, ruhning intiluvchan(ixtiyoriy) qismiga oid sof axloq bilan bog’liq fazilatlardir, deb ta’kidlaydi. Xullas, fazilat — bu ma’lum ma’noda o’rtalik bo’lib, fazilat egasi doimo o’rtalikka intilish kerak.

Buyuk vatandoshimiz Abu Nasr al-Forobiy fikriga ko’ra, fazilatli kishi o’lim tufayli baxtni orttiruvchi hatti-harakatlarni ko’proq amalga oshirish imkoniyatlaridan mahrum bo’ladi, deb ta’kidlaydi. Uning fikricha, kishi o’lim tufayli ulkan bir yovuzlik qurboni bo’layotganidan emas, balki yaxshilikni kamroq qilishga mahkum ekanidan cho’chish kerak⁵⁸.

Shuningdek, XV asr O’rta Osiyo mashhur faylasufi Jaloliddin Davoniy Arastu, Forobiy va Tusiylarning fikriga qo’shib, o’zining “Axloqi Jaloliy” falsafiy-axloqiy asarida kishilarning xislatlarini — tug’ma(tabiiy) va yashash davomida kasb qilinadigan xislatlarga bo’ladi. U, tug’ma xususiyatlarga kishilarning ba’zi bir aqliq va axloqiy malakalari: o’ta zehn o’tkirligi, faraz qilish qobiliyati, hamfikirlik va boshqalarni kiritib, tan olsa ham, lekin yashash davomida qo’lga kiritiladigan malakalarni inson uchun muhim, deb hisoblaydi⁵⁹.

Demak, avvalo inson baxt-saodatga erishish uchun qaysi yo’ldan borishini anglashi va yaxshi fazilat egasi bo’lish uchun oqilona xatti-harakat, tarbiya, o’z vazifasiga bo’lgan munosabatni belgilab olishi lozim. Chunki, harakat doimo xususiy hisoblanib, u umumiy holatlar bilan keladi. Natijada, inson turli hayot sinovlaridan o’tib, me’yorida va oqilona harakatni amalga oshirishi kerak. Shu jihatdan, o’tmishdan hozirgi kungacha faylasuflar axloqiy fazilatlarga oid bo’lgan tushunchalarni tasniflab, izohlab kelmoqda.

Xullas, ba’zilar axloqiylik insonning tabiatidan deyishsa, ba’zilar ta’lim-tarbiyadan, deb biladilar. Inson yaxshi fazilat egasi bo’lishi uchun yoshligidanoq kerakli odat va tajriba to’plashi lozim. Shuningdek, axloqiy fazilatlar ruhning

⁵⁸ Al-Farabi. Sotsialno-eticheskie traktato’. Alma-ata, Nauk. 1973.

⁵⁹ H. Aliqulov. Jaloliddin Davoniy. Toshkent, O’zbekiston.1992. 47-b.

hirsiy-ehirosiy qismiga taalluqli bo'lib, inson fe'lining sifati sanaladi. Biroq, axloqiy fazilatlar oqilonalikdan tashqarida mavjud bo'lmaydi.

G'ayriaxloqiylik — ma'naviy buzilish oqibatida shakllanadigan, rasman tan olingan yoki amalda mavjud bo'lgan axloq me'yorlari, baholar, an'analar, xulq-atvor namunalari mos kelmaydigan kishilarning xatti-harakati, xulqini anglatuvchi tushuncha hisoblanadi. Ma'lumki, yovuzlikni yo'qotish, to'g'rirog'i, kamaytirish, zaiflashtirish barcha davrlarda ham asosiy axloqiy muammo bo'lib kelgan. Qadimgi dunyodagi va O'rta asrlardagi Sharq mutafakkirlari yovuzlikni kuchsizlashtirishning yo'li — unga qarshi yovuzlik bilan javob bermaslik, deb bilganlar. Bunday yondashuvni qadimgi hindlar va xitoylarda (yo'ga, jaynchilik, buddhachilik, daochilik), nasroniylikdagi Iso alayhissalom da'vatlarida, musulmonlikdagi tasavvuf namoyandalarida ko'rish mumkin. Lekin bu davrlarda yovuzlikka yovuzlik bilan javob bermaslikni faqat sabr-toqat, Xudoga tashlab qo'yish orqali amalga oshirish mumkin deb bilganlar. Agar hazrati Iso o'z ummatlariga “O'ng yuzingga ursa, chap yuzingni tut”, deganlar.

Lekin avvalgi davrlardagi bu qarashlarning mohiyati chidam va bardosh bilan cheklangan bo'lsa, XIX asrning ikkinchi yarmida boshlangan hamda hozirgi paytda muvaffaqiyatli davom etayotgan yovuzlikka qarshi zo'ravonlik ko'rsatmaslik ana shu sabr-bardosh, chidam orqali bo'ysunishni emas, balki kurashishni taqozo etadi. Ana shu yangilangan, mohiyati o'zgargan axloqiy yo'nalishning ibtidosida XIX asr mutafakkiri amerikalik faylasuf-axloqshunos Henri Deyvid Toro(1817 — 1862) turadi. Bu yo'nalish doirasida keyinchalik, XX asr boshlarida Lev Tolstoy (1828 — 1910), keyinroq buyuk hind mutafakkiri va jamoat arbobi Mohandis Karamchand Gandi (1869 — 1948), amerikalik ruhoniy, faylasuf, jamoat arbobi Martin Lyuter King (1929 — 1968) singari mutafakkirlar izlanish olib bordilar. Shuningdek, AQShdagi Albert Aynshtayn instituti direktori professor Jin Sharp, Polsha Fanlar akademiyasi Falsafa instituti professori Anjey Gjedorchik, Rossiya Fanlar akademiyasi Falsafa instituti professori Abdusalom Guseynov singari zamondosh olimlarimiz ham mazkur yo'nalishda tadqiqotlar olib bormoqdalar.

Axloq bilan san'atning o'zaro aloqalari haqida gap ketganda, eng avvalo, ularning et bilan tirnoq tarzidagi yaqinlikka ega ekanini ta'kidlamq lozim. Chunki har bir haqiqiy san'at asarida asosiy ziddiyat

sifatida ezgulik bilan yovuzlikning kurashi in'ikos etadi, insonparvarlik, haqiqatgo'ylik, to'g'rilik, adolat, muhabbat, sadoqat singari fazilatlar tarannum etiladi, taqdir, o'lim va o'lmaslik, hayotning mazmuni, baxtga erishish singari muammolar o'rtaga tashlanadi. Axloqiy ideal muammosi esa har bir badiiy asarning shohtomiri hisoblanadi. Masalan, Alisher Navoiy ning farhodi, shirini, shekspirning romeosi, julettasi, oybekning Navoiy si mazkur mualliflar asarlaridagi axloqiy ideallardir. Ularsiz Navoiy, shekspir va oybek asarlarini tasavvur qilish mumkin emas.

Shunisi ham borki, ba'zi san'at asarlarida axloqiy idealga duch kelmaydi kishi, hatto biror-bir ijobiy qahramonni ham uchratmaydi — asar boshdan-oyoq salbiy badiiy qiyofalar turish-turmushini aks ettirishga bag'ishlanadi yani barcha obrazlar g'ayriaxloqdan iborat. Bundan tashqari, so'z san'atida, ta'bir joiz bo'lsa, o'ziga xos "axloqiy janrlar" mavjud. Ularni xalq og'zaki ijodida ham, yozma adabiyotda ham uchratish mumkin: maqol, matal, hikmatlar, hikoyatlar, rivoyat, masal, pandnoma va h.k. Shular jumlasidandir. Umuman olganda, axloqsiz badiiy asarning bo'lishi mumkin emas, barcha san'at asarlari uchun axloqiylik umumiy zamin ahamiyatiga ega.

Ayni paytda san'at axloqshunoslik targ'ibotchisi, axloqiy tarbiya-ning eng qulay vositasi sifatida ham namoyon bo'ladi. Chunonchi, badiiy adabiyotning, kino san'ati, tasviriy san'at va teatr san'atining, ayniqsa, bu borada ahamiyati beqiyos. Bu san'at turlari yoshlarda axloqiy idealning shakllanishida katta xizmat qiladi. Chunonchi, "urush-urush" o'yinlarida bolalarning mard, jasoratli, matonatli, vatanparvar va halol amerikalik hindular sardoriga, Alpomishga, Go'ro'g'liga va boshqa xalq qahramonlariga taqlidi fikrimizning dalilidir.

Xulosa o'rnida shuni aytish joizki, axloq ma'naviyat tizimida eng salmoqli o'rinni egallaydi. Shuningdek, u boshqa sohalar bilan mustahkam aloqada ish ko'rar ekan, ularning ichida aynan san'at turlari orqali ifoda etilgan ideal qiyofa, kishining o'z hayotini ma'nosini unga qarab intilishi natijasida o'z baxtining hissiyotli ifodasini ko'radi.

Nazorat uchun savollar

1. *Botiniy va zohiriy axloqiylik va g'ayriaxloqiylik o'rtasidagi ziddiyat nimadan iborat?*

2. *Hayolilikning uyat, or va nomusdan farqli jihatlari xaqida fikringiz?*

3. *Insonni axloqiylikka yoki g'ayriaxloqiylikka undovchi omillar –halollik, shuxratparastlik va rostgo'ylik muammosiga sizning munosabatingiz?*

4. *Milliy axloqiy fazilatlarining uzviylik xususiyatlari — kamtarinlik, bosiqlik, shirinsuxanlik kabi tushunchalarga sizning izohingiz?*

5. *San'atda axloqiylik va g'ayriaxloqiy aloqadorligi borasida sizning fikringiz?*

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Mirziyoev Sh.M. Qonun ustuvorligi va manfaatlarini ta'minlash — yurt taraqqiyoti va xalq farovonligining garovi. Toshkent. O'zbekiston nashriyoti, 2017

2. Sebastian Gardner José Luis Bermúdez. Art and Morality. Routledge; 1-edition, 2014

3. Abdulla Sher. Axloqshunoslik G' Darslik. — T.: O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti, 2010.

4. Kaxxarova M., Agzamova N. Etika. Uchebnoe posobie. Rizograf imeni Nizami. 2018 god.

5. Nurmatova M. Muhammadjonova L. Ma'naviyatning axloqiyasoslari. — T.: Universitet 2013.

6. Guseynov A.A., Apresyan R.G. Etika: Uchebnik. — M.: Gardariki, 2000. — 472 s.

7. Nurmatova M.A., Abdullayeva N.B. Axloqiy va estetik madaniyat G'O'quv-uslubiy qo'llanma. –T.: “Universitet”, 2013

8. Agzamova N. Etika G' Uchebno-metodicheskaya posobie. — T.: “Universitet”, 2013.

9. Muhammadjonova L. Amaliy etika. Uslubiy qo'llanma — T.: “Universitet”, 2014.

10. Nurmatova M.A. Axloqiy va estetik madaniyat. G' O'quv qo'llanma. — T.: “Turon-Iqbol”, 2016.

11. Falsafa. Darslik. Ma'sul muharrir F.Musaev. — T.: “Complex print” nashriyoti, 2019.

12. Falsafa. Qomusiy lug'at. — T.: “Sharq”, 2004.

13. Husanov B. G'ulomov. Muomala madaniyati G' Darslik. –T.: “Iqtisod — moliya”, 2009.

14. www.faylasuf.uz

OILANING AXLOQIY XUSUSIYATLARI

1. *Nikoh va muhabbat.*
2. *Oilaviy mulk va farzand tarbiyasi.*
3. *Oila buzilishi va uning turlari.*

Tayanch tushunchalar

Oila, nikoh, muhabbat, oilaviy muhit, oilaviy mulk, farzand tarbiyasi

Oila kishilik jamiyatining ijtimoiy poydevoridir. Shunga ko'ra, jismonan sog'lom, ma'nan barkamol, axloqan pok va yuksak madaniyatli yosh avlodni voyaga etkazishda oilaning o'rnini beqiyos. O'zbekistonning taraqqiyot istiqboli jilaviy tarbiya muammolarini oqilona echilishga ham bog'liq. Buning uchun shu borada zarur chora-tadbirlar o'zini ishlab chiqish, jilaviy tarbiyaga tahdid soluvchi muayyan kuch larga qarshi kurashib, bo'lajak ota-onalarning ma'naviy, axloqiy, madaniy va tarbiyaviy bilimlarini oshirish bilan bog'liq masalalarni hal etish bugungi kunning yung dolzarb muammolaridan biridir. Davlatimizda sog'lom oilani shakllantirish va oilada yuksak ma'naviy-axloqiy muhitni qaror toptirish uchun zarur shart-sharoit yaratish, yoshlarni oila qurishga tayyorlash, oilalar mustahkamligini va manfaatlarini ta'minlash, sog'lom farzand o'stirish, tarbiyalash va voyaga etkazish masalasi davlat siyosati darajasiga ko'tarilgan. Bunda, avvalambor, oilaning muqaddasligi hamda nikoh mas'uliyati bo'yicha kelajakda oila quradigan yigit va qizlarimiz tafakkurini, ongini o'zgartirishga alohida e'tibor qaratilmoqda.

Bosh qomusimizda oilani mustahkamlash, undagi munosabatlarni o'zaro muhabbat, ishonch va hurmat, hamjihatlik, bir-biriga yordam berish hamda barcha a'zolarining mas'ulligi hissi asosida oila qurish, biror-bir shaxsning oila masalalariga o'zboshimchalik bilan aralashishiga yo'l qo'yilmasligi hamda bu huquqlarning himoya qilinishini ta'minlash kabi asosiy tamoyillar o'z ifodasini topgan. Oila va nikoh munosabatlari, sog'lom ona — sog'lom bola masalasiga e'tibor, oila institutini har tomonlama qo'llab-quvvatlash davlat siyosati darajasiga ko'tarildi. Konstitutsiyamizning 63-moddasida "Oila jamiyatning asosiy bo'g'inidir hamda jamiyat va davlat muhofazasida bo'lish huquqiga ega" deb belgilab qo'yilganligi oilaning qanchalik yuksak asos ekanini ko'rsatadi. Qolaversa, mamlakatimizda olib borilayotgan kuchli ijtimoiy himoya

siyosati mohiyatida ham davlat va jamiyatning oilaga bo'lgan doimiy g'amxo'rliги o'z ifodasini topgan.

Nikoh — erkak va ayolning teng huquqli, erkin va ixtiyoriy ittifoqi bo'lib, u fuqarolik holati dalolatnomalarini yozish organlarida tuziladi va oila tuzish maqsadiga xizmat qiladi. Nikoh oilaning vujudga kelishida birdan bir asos bo'lgani bois u faqat axloq normalari bilan emas, balki maxsus qonun hujjatlari bilan tartibga solinadi.

Oila nikohdan boshlanadi. Nikoh rasmiy, qonunlar asosida o'tkazilgan-dagina haqiqiy hisoblanadi. O'zbekiston Respublikasi Oila kodeksining birinchi moddasida nikoh fuqarolik holati dalolatnomalarini qayd etish organlarida tuzilishi lozimligi ko'rsatilgan. Nikohdan o'tivchilar FHDYoga ariza berganlaridan keyin bir oy o'tgach, shaxsan ularning ishtirokida amalga oshiriladi. Uzrli sabablarga ko'ra FHDYO bir oy sinov muddati o'tgunga qadar nikoh tuzishga ruxsat berishi mumkin.

Balog'atga etmaganlarning nikohga kirishining oldini olish, ularning sog'ligini himoya qilish maqsadida hamda oilani qurish uchun ma'lum hayotiy tajriba, jismoniy va ma'naviy etuklik talab qilinishini e'tiborga olgan holda, qonun nikoh yoshini erkaklar uchun o'n sakkiz yosh, ayollar uchun o'n etti yosh etib belgilangan.

Uzrli sabablar bo'lgan, alohida hollarda nikoh yoshi erkak va ayollarga bir yoshga kamaytilishi mumkin. Bu sabablarga, masalan: nikohga kiruvchi ayol homilador bo'lib qolishi, bir taraf og'ir kasal bo'lgan yoki harakatdagi armiyaga ketayotgani va boshqa shunga o'xshash hollar kiradi. Bunda nikoh davlat ro'yxatidan o'tkaziladigan joydagi tuman, shahar hokimi nikoh yoshini ko'pi bilan bir yilga kamaytirishi mumkin.

Nikoh, nikohga kiruvchilarning ixtiyoriyligi, erkin roziligi asosida tuziladi. Nikohni tuzish uchun bo'lajak er-xotin o'z roziligini erkin ifoda etish qobiliyatiga ega bo'lishi kerak. Agar shaxs o'z xatti-harakatlari oqibatni tushunmaydigan holda (qattiq mastlik, ruhiy holatining vaqtincha buzilishi) yoki aldov oqibatda nikohdan o'tgan bo'lsa, bunday nikoh qonunda belgilangan tartibda haqiqiy emas deb topiladi.

Nikoh tuzishga majbur qilish qonun bilan ta'qiqlanadi. Ayolni o'z erkiga xilof ravishda erga tegishga majbur qilish O'zbekiston Respublikasi Jinoyat Kodeksining 136-moddasiga ko'ra jazolanadi.

Nikoh tuzish haqidagi arizani berishda shaxsni aniqlovchi hujjatlar: pasport, harbiy bilet, ofitser, praporshikning shaxsiy guvohnomasi, nikohlanuvchila-

rning bir ilgari nikohda bo'lgan bo'lsa, nikohdan ajralganlikni tasdiqlovchi hujjat (guvohnoma yoki sud qarori), nikohni haqiqiy emas deb topilganligi to'g'risidagi sud qarori, er-xotindan birining o'limi to'g'risidagi guvohnoma ko'rsatilishi kerak. Bu oila tuzilishi va yaratilishining huquqiy jihatlari.

Axloq nuqtai nazaridan oilaning asosi bo'lmish nikoh — ezgu maqsadga yo'naltirilgan, zimmasiga zurriyot qoldirishdek yuksak mas'uliyat yuklangan sevgi, sevishning ijtimoiylashgan ko'rinishi. Sevgi-muhabbat faqat erkinlikda namoyon bo'lishini hisobga olinadigan bo'lsa, nikohni ma'lum ma'noda, an'analar, urf-odatlar va e'tiqodlarga moslashtirilgan sevgining yashash sharti deyish mumkin.⁶⁰ O'zbek oilasining dunyodagi boshqa oilalarga o'xshash tomoni ko'p, shu bilan birga o'ziga xos jihatlari bor. Xalqimizning: “Nikoh eng avvalo Arshi a'loda o'qiladi, keyin er sayyorada” degan naqli behuda aytilmagan. Ota-bobolarimizning azaliy tushunchalari bo'yicha nikoh ilohiy ahd, oila muqaddasdir. Oila qurishdan asosiy maqsad farzand ko'rishdir.

Ma'lumki, oila munosabatlari taraqqiyotida er va xotinning o'zaro munosabatlari, bu munosabatlarning ijobiyligi, er-xotinning bir-birini tushunishi, bir-birlariga nisbatan hissiy intilishlari, o'zaro hurmati, farzandlar tarbiyasidagi teng huquqliligi va qator shu kabilar oila mustahkamligini ta'minlovchi muhim psixologik omillar hisoblanadi. Shuning uchun ham jahonning barcha rivojlangan mamlakatlarida oila muammolarini hal etish, tadqiq etish masalalariga oid ishlarda bevosita oiladagi shaxslararo munosabatlar tizimining asosiy bo'g'ini bo'lgan er-xotin va farzandlar munosabatlari xususiyatlarini, holatini o'rganishga alohida e'tibor beriladi.

Oila — tarixan tarkib topgan o'ziga xos va mos ijtimoiy guruh bo'lib, uning a'zolari bir-birlari bilan nikoh, qon-qarindoshlik, umumiy turmush va o'zaro huquqiy, axloqiy va boshqa munosabatlar bilan bog'langandir. Oila nikoh zaminida vujudga keladi. Nikoh esa erkak va ayol orasidagi munosabatlarning jamiyat tomonidan tan olingan, ma'qullangan ifodasi hisoblanadi.

“Oila uch jihatni: o'zining bevosita ko'rinishi bo'lmish nikohni; oilaviy mulk va anjomlar hamda ular haqidagi g'amxo'rlikni; bolalar tarbiyasini o'z ichiga oladi”⁶¹

⁶⁰ Abdulla Sher. Axloqshunoslik. O'zbekiston milliy faylasuflari jamiyati. — Toshket, 2010. 294-b.

⁶¹ Abdulla Sher. Axloqshunoslik. O'zbekiston milliy faylasuflari jamiyati. — Toshket, 2010. 293-b.

Nikoh tuzishga oid munosabatlar O'zbekiston Respublikasi Oila kodeksi, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1999 yil 12 apreldagi 171-sonli qarori bilan tasdiqlangan "Fuqarolik holati dalolatnomalarini qayd etish qoidalarini" to'g'risidagi yo'riqnoma, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2003 yil 25 avgustdagi 365-son qarori bilan tasdiqlangan "Nikohlanuvchi shaxslarni tibbiy ko'rikdan o'tkazish to'g'risida"gi nizom va boshqa qonun hujjatlarga muvofiq amalga oshiriladi. Nikohni rasmiylashtiruvchi yagona idora bu Fuqarolik holati dalolatnomalarini qayd etish organlaridir, o'tmishda diniy rasm-rusumlarga binoan nikoh tuzilib kelingan, hozirgi kunda diniy rasm-rusumlarga binoan nikoh tuzilishi huquqiy ahamiyatga ega hisoblanmaydi. Nikoh tuzish ixtiyoriy amalga oshirilishi va nikohni tuzish uchun bo'lajak er-xotin o'z roziligini erkin ifoda etish qobiliyatiga ega bo'lishi lozim. Oila kodeksining 16-moddasiga asosan nikoh tuzishga monelik qiladigan holatlar alohida belgilanib qo'yilgan. Unga muvofiq birinchi holatda tomonlardan loaqal bittasi ro'yxatga olingan boshqa nikohda turgan shaxs bo'lsa, ikkinchi holatda nasl-nasab shajarasi bo'yicha to'g'ri tutashgan qarindoshlar o'rtasida bo'lsa, uchinchi holatda tug'ishgan va o'gay aka-ukalar bilan opa-singillar o'rtasida, shuningdek farzandlikka oluvchilar bilan farzandlikka olinganlar o'rtasida, to'rtinchi holatda tomonlarning loaqal bittasi ruhiyat buzilishi (ruhiy kasalligi yoki aqli zaifligi) sababli sud tomonidan muomalaga layoqasiz deb topilgan shaxslar o'rtasida, beshinchi holatda tomonlarning loaqal bittasi nikoh qurish yoshidan kichik bo'lsagina nikoh tuzishga monelik qiluvchi holatlar mavjud hisoblanib, nikoh tuzish qonunanman etiladi.

Nikoh — erkak va ayolning teng huquqli, erkin va ixtiyoriy ittifoqi bo'lib, u fuqarolik holati dalolatnomalarini yozish organlarida tuziladi va oila tuzish maqsadiga xizmat qiladi.

Nikoh o'z mohiyatiga ko'ra ahloqiy hodisa. Unda ehtiroslar axloqqa bo'yusundiriladi.

Shariat bo'yicha nikoh:

– Er-xotinning huquq va majburiyatlari shariat bo'yicha belgilangan bo'lib, ular o'rtasidagi huquqiy munosabatlar nikoh ahdi tuzilib, kelishilgan qalin va ajratilgan mahr berilgandan keyin boshlanadi.

– Oilaning tinchligi, uning farog'atli turmushi shu oilaning boshida turgan er bilan xotin orasidagi do'stona munosabatlarga bog'liq.

– Shariat bo‘yicha nikoh shartnomaga o‘xshab ketadi, undan farq qiladigan jihati, u umurbod tuzilishida. Shariat muddatli shartlarga yo‘l qo‘ymagan. Agar nikoh ahdida muddatli shartlarga ma‘lum hafta, oy yoki yilga yo‘l qo‘yilgan bo‘lsa, bunday nikoh haqiqiy emas deb sanalgan.

Shariat bo‘yicha nikohdan o‘tish uchun nikohdan o‘tuvchilardan bir qator shartlarga rioya qilish talab etilgan.

Ular:

- Birinchidan-nikohdan o‘tuvchilarning o‘zaro roziligi;
- Ikkinchidan-nikoh yoshiga to‘lish;
- Uchinchidan-nikohni guvohlar ishtirokida tuzish;
- To‘rtinchidan-kelin uchun qalin va mahr to‘lash;
- Beshinchidan-diniy e‘tiqod birligi;
- Oltinchidan-nikohdan o‘tadiganlar yaqin qon-qarindosh bo‘lmasligi;

- Ettinchidan-tabaqa bo‘yicha tenglik;
- Sakkizinchidan-nikohdan o‘tuvchilarning ruhiy jihatdan sog‘lom bo‘lishi lozim.

– Shariat bo‘yicha nikoh ahdini tuzish vaqtida albatta ikki kishi guvohlikka o‘tishi lozim. Guvohlikka o‘tishga qo‘yilgan shaxslar nikoh ahdini tuzuvchilarning o‘zaro roziligini o‘zlari bir vaqtning o‘zida eshitgan bo‘lishlari lozim edi.

– Shariat bo‘yicha nikoh ahdini tuzishning navbatdagi sharti qalinni to‘lash va ajratilgan mahrnı berishdan iborat bo‘lgan. Busiz nikoh haqiqiy emas, deb sanalgan. Mahr kuyov tomonidan kelinga berilib, uy-joy va sepdan iborat bo‘lgan. Har bir hududda mahr, qalin hajmlari har-xil bo‘lgan.

– Shariat bo‘yicha, faqat islom diniga mansub bo‘lgan shaxslargina o‘zaro nikoh tuza olgan. Agar ayol boshqa dindan islomdiniga o‘tsa, u bilan nikoh qurish mumkin edi.

Nikoh tuzishga monelik qiladigan holatlar:

- Quyidagi holatlarda nikoh tuzishga yo‘l qo‘yilmaydi:
- Nikohga kiruvchilarning loaqal bittasi ro‘yxatga olingan boshqa nikohda bo‘lsa;

- Nasl-nasab shajarasi bo‘yicha to‘g‘ri tutashgan qarindoshlar (bobo, buvi, ota-ona, farzandlar, nevaravachevaralar) o‘rtasida, tug‘ishgan

va o'gay aka-ukalar bilan opa-singillar o'rtasida, shuningdek farzandlikka oluvchilar bilan farzandlikka olinganlar o'rtasida;

- Nikohga kiruvchilarning loaqal bittasi ruhiyati buzilishi (ruhiy kasalligi yoki aqli zaifligi) sababli sud tomonidan muomalaga layoqatsiz deb topilgan bo'lsa,

- O'zbekiston Respublikasi qonunchiligi qo'shxotinlikni taqiqlaydi.

- Respublikamizning Jinoyat Kodeksi 126-moddasida ko'pxotinlilik, ya'ni ikki yoki undan ortiq xotin bilan er-xotin bo'lib yashash jinoyat hisoblanadi.

- Ma'lumki, qarindoshlar o'rtasidagi nikoh oqibatida ko'pchilik bolalar nogiron bo'lib tug'ilishadi. Shifokor fikricha, yaqin qarindoshlar: amaki, xola, tog'a va ammavachalarning farzandlari o'rtasidagi nikohiy munosabatlar ham salbiy oqibatlarga olib keladi.

- Ruhiy kasalligi bo'lgan shaxsning kasalligini bekitib, balki nikohiy munosabat natijasida tuzalib ketadi deb ayrim ota-onalar qonun buzilishga ham yo'l qo'yadilar. Natijada nikohning bekor qilinishi, oilada nogiron farzand tug'ilishi kabi fojialar ham sud amaliyotida uchrab turadi.

Otalikni belgilash:

- Bolaning onasi bilan nikohda bo'lmagan shaxsning otaligi o'zini bolaning otasi deb tan olgan shaxs va onaning fuqarolik holati dalolatnomalarini qayd qilish organiga birgalikda topshirgan arizasiga binoan belgilanadi.

- Otalikni belgilash faktini mustahkamlash uchun bolaning (bolalarining) aynan shu otadan tug'ilganligini tasdiqlaydigan dalillar bo'lishi shart.

- Bundan tashqari ota va bola o'rtasida nasl-nasab bilan bog'liq bo'lgan o'zaro huquq va majburiyatlarni ifodalovchi huquqiy munosabatlar ham o'rnatiladi.

- Otalik, shuningdek, otaning qarindoshlari qatoriga kirganligi ham anglatadi va bolaning ota qarindoshlari, ya'ni buva, buvi, aka-ukalar va opa-singillar bilan qarindoshligini aks ettiradi.

- O'zaro nikohdan bo'lmagan ota-onadan tug'ilgan bolaning otasini aniqlash masalasi, agar ota yoki ona fuqarolik holati dalolatnomalarini qayd qilish organiga birgalikda ariza berishdan bosh tortsa yoxud otaning o'zi vasiylik va homiylik organining roziligi bilan (sudqarori bilan) ariza bersa, sud tartibida yoritadi.

Oila muqaddas urf — odatlarimizni saqlaydigan tarbiya o'chog'idir. Yoshlarning ma'naviy qiyofasi, ularning xatti-harakatlari, xulq-atvorlari dastlab oilaviy munosabat madaniyatida ifodalanadi. Oilaviy munosabat madaniyati nima? Bu — oilada insonga xos va mos sharoitlarni yaratish, oilaning vazifalarini to'la bajarish, oilaviy turmush tarzini to'g'ri shakllantirish, oila a'zolarining xulq — odobi, dunyoqarashi, mafkurasini, oilaviy hayotning davomiyligini ta'minlashdir. Mustahkam oila mustahkam jamiyatning asosidir. Shunday ekan jamiyat oilalarni mustahkamlash, oilaviy munosabatlar madaniyatini takomillashtirishga alohida e'tibor berib kelmoqda.

Oila, jamiyat va davlat bilan o'zaro bog'liq bo'ladi va ular bilan bir vaqtda rivojlanib boradi. Oila nafaqat axloqiy balki, demografik, iqtisodiy, ijtimoiy, madaniy va boshqa muhim funksiyalarni bajaradi. Shuning uchun jamiyat va davlat oilaning farovon bo'lishidan manfaatdor bo'ladi.

Shuningdek, sotsiologik so'rovnamalar asosida, O'zbekistonda oila quyidagi holatlarda quriladi:

1. sevgi — muhabbat bilan;
2. hisob — kitob bilan;
3. urf — odat, an'anaga ko'ra;
4. majbur bo'lib qolgan holatlarda;

Bundan asosiy maqsad, oilaa'zolari bir — birlari bilan umumiy turmush, o'zaro iqtisodiy-mulkiy, huquqiy, axloqiy, ruhiy aloqalar bilan bog'lanishdan iborat. Avvalo, oilaning birinchi vazifasi o'z nasl-nasabini davom ettirishdan, tarbiyali farzandlarni o'stirishdan, oila a'zolarining tirikchiligini, bo'sh vaqtini ko'ngilli o'tkazishni ta'minlashdan iboratdir.

Yana shuni e'tiborga olish kerakki, insonning ijobiy va salbiy sifatlarni shakllanishi aksariyat hollarda oilada beriladigan tarbiyaga bog'liq bo'ladi. Hamda, sog'lom avlodlarni tarbiyalash hozirgi kunning muhim masalalaridan hisoblanadi. Buning uchun avvalo oilalardagi psixologik muhitni sog'lomlashtirish dolzarbdir.

Oilaning psixologik muhit — bu oila a'zolarining oilaviy munosabatlarida, ijtimoiy muhit va kasbiy munosabatlaridagi ijtimoiy-psixologik faolligini umumiy ko'rsatkichlari majmui hisoblanadi. Psixologik muhit — bu oilaning asosiy ko'rsatkichi bo'lib, ijtimoiy jarayonlarda, ayniqsa, oilaning ijtimoiy muhitdagi salbiy ta'sirlarga qarshi tura olish qobiliyatida aks etadi. Oilaning psixologik muhiti uning a'zolarini hayot faoliyati

davomidagi o'ta keskin holatlarda ham, muammoli vaziyatlarni hal qilishda yuzaga keluvchi bosliqlarni tavsiflaydi.

Xalqimizda "Teng — tengi bilan" degan maqol bejizga aytilmagan. Chunki yoshlarni oilaviy munosabatga kirishganda ular qiynalib qolmasliklari uchun: oilaviy qadriyatlarining bir-biriga mos kelishi, oilalardagi rollarni er-xotinning funksional roli o'zaro muvofiqlik bo'lishi, ijtimoiy munosabatlarga moslashuvchan bo'lishi, oilaviy munosabatlarni umrini oxirigacha davom etishiga intilish kabilar asosiy mezon hisoblanadi.

Oilaning psixologik muhitini ta'minlashda ota-ona va farzandlarning bir-birlariga bo'lgan samimiylik munosabatlari hamda shaxslararo munosabatlarga ham bog'liq bo'ladi. Shu bilan bir qatorda, ota-onalarda oila haqidagi tasavvurlarning kengligi, ayniqsa bola tarbiyasiga doir bilim, ko'nikma, malakalariga ega bo'lishi bilan belgilanadi.

Jamiyatimizda sog'lom oilalar bilan bir qatorda nosog'lom oilalar ham mavjud. Nosog'lom oila muhitini sog'lomlashtirish uchun avvalo quyidagilarga e'tibor qaratish maqsadga muvofiqdir. Birinchidan, oilada ota-ona bolalarning istak va qiziqishlarini o'zlarining istak va qiziqishlariga mos ravishda boshqara bilishi lozim bo'lsa, ikkinchidan, oilada har bir bolaga ularning individual-psixologik xususiyatlaridan kelib chiqib muomala munosabatda bo'lishlari talab etiladi. Kattalarning xatosi tufayli yoshlar noto'g'ri yo'ldan yurishi — yolg'onchi, g'iybatchi, noshukur hamda hiylakor bo'lib qolishi mumkin. O'zi tarbiyaga muhtoj ota-onalarni bolalar tarbiyasiga salbiy ta'sir ko'rsatishlari hammaga ayon. Shundan kelib chiqib bunday oilalarni jamoatchilik qattiq nazoratga olishi, u oiladagi farzandlar tarbiyasiga e'tiborli bo'lishi maqsadga muvofiq.

"Bolalarni kattalarning aytadigan so'zlari emas, ularning qilgan amallari tarbiyalaydi"⁶². Bola kichikligida kattalarga taqlidchan va itoatkor bo'ladi. Kattalar nimani buyursa shuni bajaradi, aytganlaridan chiqmaydi. Katta bo'lgan sari aqli ko'p narsaga etadigan bo'lib boradi. Endi u ba'zi masalalarda kattalar bilan kelisha olmaydi, o'z fikrida turib oladi. Buni kattalar odobsizlik, o'jarlik, o'zboshimchalik deb tushinib, uni jazolashga harakat qiladilar, lekin bunday nohaklik bilan bola qalbi jarohatlanadi. Natijada ota-ona obro'iga putur etadi. Oqibatda ota-ona va bola o'rtasidagi mehr-muhabbat ishonchining yo'qolishi kabi oqibatlarga olib keladi.

⁶² K. Yung. K.Kereni. Dusha i mif. Kiev-Moskva, Port-Royal-Sovershenstvo.1997.-114b.

Ota-ona va bolalar o'rtasidagi ijobiy muomala munosabatlarini yuzaga keltirish ko'p jihatdan ota-onalarning o'z bolalarini, ularning fe'l-atvori, xarakter xislatlari, qiziqishlari kabilarni bilishlariga bog'liqdir. Shu jihatdan ham, har bir ota-ona eng avvalo, o'z farzandlarini yaxshi bilishlari, xohish-istaklari, psixologik holatlarini bilishlari va shu asosda muomala munosabatda bo'lishlari lozimdir.

Oila va oilaviy munosabatlarning, shu jumladan ota-onaning ta'sir doirasi kuchliligini hisobga olib, eng avvalo mahalla oqsoqollari va keng jamoatchilik nosog'lom oila muhitini sog'lomlashtirishga ota-ona xulqidagi salbiy illatlarni tuzatishga harakat qilishlari lozim bo'ladi.

Oilaning mustahkamligi oila a'zolarining axloqiy tarbiyasiga bog'liq. Xalqimizda bejiz "Sog'lom turmush tarzi mustahkam oilaning garovidir" deb aytilmagan. Sog'lom turmush tarzi deganda biz nafaqat oiladagi er va xotinning bir — biriga bo'lgan munosabati balki, ulardagi axloqiy fazilatlar, imonlilik, poklik, halollik, rostgo'ylik, shirinsozlik, kabi axloqiy me'yorlarga amal qilgan holda urf-odatlariga asoslangan, zamonaviy oilani tushunamiz.

Oilada eng asosiy narsa — bir-birini tushunish, qadrlash va e'zozlashdir. Er-xotindan birining kamchiligini ikkinchisining fazilati bilan yopilib yurmog'i lozim. Oilada ikki yosh bir butun bo'ladi, muhabbat — nikoh iplarini mustahkamlaydigan, axloqiy mas'uliyatni yanada oshiradigan hissiyotdir. Ikki yosh hissiy holatlarini o'zaro tushunib borishi natijasida oilada mo'tadil kayfiyat qaror topadi, qarashlar uyg'unligi tug'iladi. Zero muhabbat faqat o'zaro hissiy qoniqishgina bo'lib qolmasdan, munosabatlar go'zalligiga aylanadi.

Oila — bu kichik jamoadir. Unda o'zaro muomalaning barcha qoidalariga amal qilinishi kerak. Kattalarga hurmat, kichiklarga izzat; bir — biriga mehribon bo'lish, ayniqsa ayollarni izzat qilish kabi qoidalar kundalik odatga aylanib borishi kerak. Ota-ona bolalariga namuna. Shuning uchun ular oilada axloq madaniyatiga to'la rioya qilishlari shart.

Oilaviy munosabatlar nisbatan mustaqil hodisa bo'lib, oilaning ichki ishlariga hech kim aralashishga haqqi yo'q. Shu sababli ham oila muqaddas va daxlsiz hisoblanadi. Oilaviy munosabatlar jamiyatdagi mavjud ijtimoiy, iqtisodiy, mafkuraviy va ma'naviy munosabatlar bilan belgilanadi va ular ta'sirida o'zgarib boraveradi.

Oilalarda nafaqat oilaviy munosabat, balki qon-qarindoshlik munosabatlari madaniyati ham yuksak darajada rivojlangan bo'ladi. Bunday oilada bobo, buvi, ota-ona, amaki, aka-uka, opa-singil, jiyan, kuyov, kelin, quda-anda, qaynota-qaynona kabi o'nlab qarindoshchilik darajalarini bildiruvchi mezonlarga amal qilinadi. Bu munosabatlarda milliylikning asl o'zagi namoyon bo'ladi. Bu munosabatlarning afzalliligi shundaki, bunda qarindosh-urug'lar bilan oqibatli bo'lib yashash, farzandlarni milliy udum, qadriyatlar ruhida tarbiyalash uchun imkoniyat tug'iladi hamda ular qarindoshlar orasida ham moddiy va ma'naviy tayanch-suyanch bo'lib yashashga odatlanadilar.

Bunday oilalarda tarbiyalangan farzandlar ham barcha bilan munosabatda tezda kirishib keta oladigan, munosabat madaniyatiga rioya etadigan inson bo'lib shakllanadilar, chunki bu bolalarni bitta oila emas, bir necha oila tarbiyalaydi. Oilaviy sharoit u yoki bu oila a'zolarining kelajakda hayotiga bevosita ta'sir qiladi.

Oilaviy ajrimlar har bir oila a'zolariga qattiq ta'sir qiladi. Axloq falsafasida oilaviy ajrimlarning uch turi ko'rsatiladi. Birinchisi, nikohni bekor qilinishi bilan ajralish — bunda oilaviy mulk, va farzandlar tarbiyasi qonun asosida taqsimlanadi. Bunday sabab o'zaro kelishmovchilik hamda tushunmovchilik, o'zaro muhabbatning yo'qligi natijasida paydo bo'ladi. Ikkinchisi, tabiiy ajralish bo'lib — oila a'zolarining biri falokat yoki kassallik tufayli vafot etgan oila mulkining meros sifatida taqsimlanishiga sabab bo'luvchi ajralishdir. Uchinchisi — axloqiy ajralish bo'lib, bunda bolalar balog'atga etib, oila qurilishlari — ota-onalar ular uchun oilaviy mulkdan uy-joy, turli maishiy jihozlar ajratib berishlari belgilanadi. Shunga ko'ra, oilada har bir a'zoning o'ziga yarasha majburiyatlari mavjud. Ayniqsa, o'z odatiy turmush tarzini o'zgartirib, o'zga oilaga kelin bo'lib kelgan qizlarimizning yangi oilaa'zolari bilan bo'lgan o'zaro munosabatlari juda muhim hisoblanadi.

Oilaviy ajrimlarning kelib chiqishiga oiladagi nizolar sabab bo'ladi. Oilaviy nizolar — bu ijtimoiy keskinlashgan vaziyat hisoblanadi. Nizolar er-xotinlar, ota-onalar va bolalar, er-xotinlar va ularning ota-onalari o'rtasida va boshqa yaqinlar o'rtasida yuzaga keladi. Oiladagi turli yoshdagi kishilarni yashashi nizo chiqish ehtimolini paydo qiladi. Keskinlashayotgan ziddiyatga er-xotinlar o'rtasidagi munosabatlar, bir-birini tushunmaslik

yoki hatgo tushunishga harakat qilmaslik ham sabab bo'layotganligiga guvoh bo'lmoqdamiz.

Oilaviy ajrimlarning kelib chiqish sabablari:

- Oila va oilaviy munosabatlar haqida bilimning etishmasligi.
- Aroqxo'rlik va giyohvandlik.
- Yosh oilaga ota-onalarning aralashuvi.
- Befarزندlik
- Hiyonat

Oiladagi sog'lom muhit — sog'lom mafkurani shakllantirishga xizmat qiladi. Insoniy fazilatlar — ezgulik, yaxshilik, fidoyilik, sadoqat, mardlik, insof, rahm-shafqat kabi hislatlar dastlab oilada shakllanadi. Oila yoshlarni axloqli, odobli, rostgo'y, halol va samimiy bo'lib voyaga etishlari uchun zamin tayyorlaydi.

O'zbekistonning Birinchi Prezidenti I.A.Karimov bu haqda shunday degan: "Har qaysi millatning o'ziga xos ma'naviyatini shakllantirish va yuksaltirishda, hech shubhasiz, oilaning o'rni va ta'siri beqiyosdir. Chunki insonning eng sof va pokiza tuyg'ulari, ilk hayotiy tushuncha va tasavvurlari birinchi galda oila bag'rida shakllanadi. Bolani xarakterini, tabiati va dunyoqarashini belgilaydigan ma'naviy mezon va qarashlar — yaxshilik va ezgulik, olijanoblik va mehr-oqibat, or-nomus va andisha kabi muqaddas tushunchalarning poydevori oila sharoitida qaror topishi tabiiydir."⁶³

Oila tarbiyasi bolaning kelajakda kim bo'lib etishishida muhim rol o'ynaydi. Demak, bola oilada jamiyatning timsolini ko'radi, bo'lajak fuqaroning tabiati, dunyoqarashi va axloqiy qiyofasi oilada shakllanadi hamda shunga ko'ra kamol topib boradi. Oila tarbiyasining mohiyati kishini hayotga tayyorlashdan iborat. Oila — bu kichik jamoadir. Unda o'zaro muomalaning barcha qoidalariga amal qilinishi kerak. Kattalarga hurmat, kichiklarga izzat; bir-biriga mehribon bo'lish, ayniqsa ayollarni e'zozlash kabi qoidalar kundalik odatga aylanib borishi kerak. Ota-ona bolalariga namuna. Shuning uchun ular oilada axloq madaniyatiga to'la rioya qilishlari shart.

Oilaviy axloq o'z juftini ishonch halqalari bilan bog'lanishini taqozo etadi. Shu bois o'z yaqiningizni yolg'onchilikda ayblash yoki biron

⁶³ Karimov I. A. Yuksak ma'naviyat- engilmaskuch. T., Ma'naviyat, 2008. 52- b.

narsada “ushlashga” harakat qilish vaziyatni og‘irlashtiradi xolos. Bu ishonchsizligingiz sizga nisbatan ichki dushman sifatida qarashga olib kelish mumkin. Albatta me‘yorida, siz uchun aziz bo‘lgan odam sifatida chiroyli rashk qilish mumkin. Bu hatto aloqani mustahkamlaydi. Ammo yarim haqorat shaklidagi rashklar, juftingizni qilmagan ishini qilishga undashi mumkin. Yaqiningiz bilan bo‘lgan munosabatda “tilga suyak qo‘yib qo‘ygan” yaxshi. “Jinni bo‘libsiz!” degan so‘z albatta ajrashishga sabab bo‘lmasligi mumkin, ammo sizni chiroyli ko‘rsatmaydi. Undan ko‘ra: “Adashyapsiz azizim!” deb aytgan durustroq.

Hattoki, xazilomuz murojaatlarda ham o‘tkir iboralardan hayiqmoq lozim. Bizning so‘zlarimiz biz istagan darajada doimo natija bermasligi mumkin, o‘zimiz bilmagan holda boshqalarni qalbini yaralashdan uzoqroq bo‘lganimiz ma‘quldir. Yomon ma‘noda so‘z aytgan bo‘lsangiz, unda uni ifodalashdan nema‘ni bor?! Gap bilan “chaqilgan” kishi sizni kechirishi mumkin. Ammo qalbiga otilgan bu “nayzaning” izi o‘chishi qiyin. Bundan siz ham foyda ko‘rmaysiz. Va eng asosiysi, erkaklar uchun: rafiqasi bilan bo‘lgan har mojaroda ayolni o‘ziga qaratadigan “Azizam” degan murojaati masalani ijobiy tus oldirishi mumkin. Ammo erkaklarning bunday so‘zlarni ishlatishlari nihoyatda kam uchraydi.

Oilada farzandlar ko‘proq onadan tarbiya oladilar. Onadagi aksariyat axloqiy fazilatlar farzandlarga ham o‘tadi. Bu esa sharq xotin-qizlariga xos yuksak axloq fazilatlarida ko‘rinadi. Jumladan, Sa‘diy Sheroziy ham:

*Xotin bo‘lsa qobilu aqli raso,
Erni shoh etar, gar bo‘lsa gado,-
Deya ayollarni madh etgan edilar.*

Ma‘naviyatsiz moddiy farovonlikka ham, umum taraqqiyotga ham erishib bo‘lmaydi. Ma‘naviy qashshoqlik milliy tanazzulga olib boradi. Xalqimiz o‘zining ko‘p mingyillik tarixi jarayonida oila xususida milliy-mafkuraviy tarbiyani shakllantirgan. Oilada otaning shaxsiy ibrati, onaning mehri orqali turmush zaxmatlarini engishda, farzandlarini tarbiyali bo‘lishida mustahkam tayanch bo‘la olishgan. Oilada erkak kishining muhim vazifasi xotin va oila a‘zolarining huquqlarini himoya qilish, ularning nomuslarini saqlashdir.

Oilaning jamiyatda tutgan o‘rni, oila tarbiyasi, ota-ona va farzandlar o‘rtasidagi munosabatlar, shuningdek, oilaning pokligi va mustahkam bo‘lishiga oid qimmatli fikrlar hadislarida muhim o‘rin egallaydi:

“Kimgaki Alloh taolo soliha xotin nasib etgan bo’lsa, dinining yarmiga yordam qilibdi, qolgan yarmiga o’zi taqvo qilsin”. “Xotinlarning barakatlirog’i uylanish xarajatlari engilidir”; “Xotin kishi qovurg’adan yaratilgan. Agar sen qovurg’ani to’g’rilayman desang sindirasan, murosa qilu u bilan yasha”; “Xotin kishiga eng haqqi ko’p kishi eridir, erkak kishiga eng haqqi ko’p kishi onasidir”; “Agar bir shaharda loaqal bir ayol bir marta buzuqlik ko’chasiga kirib haromi orttirsas, bu shahardan qirq yil fayzu barakat ko’tarilib ketadi”; “Ayollarni faqat ulug’ odamlar hurmat qiladi. Ularni faqat pastkash odam xo’rlaydi”.⁶⁴

Ushbu hadislarda islom diniga xos insonparvarlik va adolat mezonlari namoyon bo’ladi, nikohning ilohiyligi, oilaning muqaddasligi ta’kidlanadi, er va xotin o’rtasidagi BURCH, poklik, iffat, o’zaro bir-birini hurmat qilish tuyg’ulari ulug’lanadi.

Shuni alohida qayd etish o’rinliki, mustahkam oila sog’lom turmush tarzi asosida shakllanadi. Oila baxti, farzandlarning tarbiyasi, etuk inson bo’lib etishida ota-onaning sa’y-harakati, tarbiya mahoratigabog’liq. Oiladagi axloqiy tarbiya asosan ota-onalar va oilaning yoshi katta a’zolari tomonidan amalga oshiriladi. Oila tarbiyasida muvaffaqiyatga erishish ko’p jihatdan oiladagi ota va onaning birga bo’lishi, ularning baxtli yashashiga bog’liqdir. Bugungi kunda ijtimoiy-iqtisodiy hayotimizda yuz berayotgan jadal o’zgarishlar, yutuqlar bilan bir qatorda oilaviy munosabatlar tizimida ajralishlar, yoshlar orasida axloqsizlikning ko’payganligi, ota-onalar va farzandlar o’rtasida ziddiyatlarning paydo bo’lishi, tirik etimlar sonining oshishi kuzatilmoqda. Oilaning jamiyatdagi mavqeini saqlab qolish, uning mustahkamligini saqlash va kuchaytirish, uning muqaddasligini kelajak avlodlar ongiga singdirish hozirda dolzarb muammolardan hisoblanadi. Oilada jipslik, ahillikning yo’qligi uni tashqi salbiy omillarga ta’sirchan qilib qo’yadi. Shuning uchun, o’tish davrida oila-nikoh munosabatlarida barqarorlikni saqlash muhim ahamiyat kasb etadi. Shu nuqtai-nazardan O’zbekiston Respublikasining Birinchi Prezidenti I.A.Karimov “Oilaviy tarbiya masalasida xatoga yo’l qo’ymaslik uchun avvalo har qaysi xonadondagi ma’naviy iqlimni o’zaro hurmat, axloq-odob, insoniy munosabatlar asosiga qurish ayni muddao

⁶⁴ Al-Buxoriy, Abu Abdulloh Muhammad Ibn Ismoil. Sahihi Buxoriy: Al-jomi’ as-sahih: (Ishonarli to’plam): 2 kitob G’ Abu Abdulloh Muhammad Ibn Ismoil al-Buxoriy. — Toshkent.: O’zbekiston milliy entsiklopediyasi Davlat ilmiy nashriyoti, 2008. 231-287.

bo'lr edi. Bu haqda gapirganda, men mumtoz yozuvchimiz Abdulla Qodiriyning "O'tgan kunlar" asaridagi qahramonlarning o'zaro muomala va muloqotlari, ularning hatto kichik farzandlarini ham "siz"lab gapirishi misolida ota-bobolarimizning oila ma'naviyatiga qanchalik katta e'tibor berganiga ishonch hosil qilaman"⁶⁵ deb yozgan edi.

Oilani mustahkamlashda reproduktiv salomatlikni o'rni ham beqiyos. Mustaqillikning ilkyillaridan boshlab mamlakatimizda ona va bolasog'ligini muhofaza qilish, millat sog'ligi to'g'risida qayg'urish eng dolzarb vazifalar sirasiga kiritildi va bu borada davlat dasturlari amalga oshirilmoqda. O'zbekiston Respublikasining Birinchi Prezidenti I.A.Karimov tomonidan qabul qilingan 2014 yil 1 avgustdagi "O'zbekistonda aholi reproduktiv salomatligini yanada mustahkamlash, onalar, bolalar va o'smirlar salomatligini muhofaza qilish bo'yicha 2014-2018 yillarga mo'ljallangan Davlat dasturi to'g'risida"gi PQ-2221 sonli qaroridan kelib chiqqan talab va vazifalarni amalga tatbiq etish uchun, sog'lom avlodni voyaga etkazish masalalari bo'yicha keng qamrovli targ'ibot ishlari olib borilmoqda. Ushbu ishlar zamirida inson manfaatlari ko'zda tutilgan desak, mubolag'a bo'lmaydi.

Oilalarni rivojlanishida oilaviy juftliklar hamda yigit qizlar sog'lig'ini yaxshilashda reproduktiv salomatlikka doir bilimlar amaliy ahamiyati bilan o'ziga xosdir. Ayniqsa xotin-qizlarning sog'lom turmush tarzi, reproduktiv madaniyatini shakllantirish, ularni sog'lom onalikka tayyorlash, ijtimoiy-siyosiy statusini mustahkamlash kabi masalalarni amalga oshirishda oila, mahalla va nodavlat tashkilotlar o'zaro kelishilgan hamkorligda faoliyat olib borish bugungi kunning dolzarb vazifalaridandir. Har bir millat va jamiyatning eng qimmatli xazinasini sog'lom, axloqiy barkamol oiladir. Oilaning asosiy negizida esa ona tarbiyasi alohida o'rin tutadi. Hozirgi sharoitda oilalarda umuminsoniy va milliy qadriyatlar ildiziga tayangan, sharqona axloqiy tarbiyadan bahramand bo'lgan ma'naviy — axloqiy munosabatlar qaror topmoqda. Oilada axloqiy asoslar sog'lom bo'lmasa, o'sib — unayotgan "umr daraxti" sinadi va hosil bermaydi.

Oilaning mustahkamligi esa har tomonlama sog'lom turmush tarziga, shuningdek, tom ma'noda aytadigan bo'lsak, oilaning tibbiy madaniyatiga bog'liqdir. Oilada tibbiy madaniyatni, sog'lom turmush

⁶⁵ Karimov I.A. Yuksak ma'naviyat — engilmas kuch. — Toshkent, Ma'naviyat, 2008. 55 — bet.

tarzini shakllantirish — jismoniy barkamollik va salomatlikka erishishning muhim omilidir.

Yurtimizda barkamol avlodni tarbiyalash, sogʻlom turmush tarziga amal qilib yashash uchun barcha shart-sharoitlar yaratilgan. Jumladan, 2017 yilni “Xalq bilan muloqot va inson manfaatlari yili” deb atalishida ham respublikamizdagi har bir oilaning bekamu — koʻst, baxtli, har tomonlama sogʻlom va farovon hayoti asosiy maqsad qilib olingan. Ushbu maqsad yoʻlida “Oʻzbekiston fuqarosiman” degan har bir yoshu keksa hayotining yanada farovonlashuvi yoʻlida tibbiy madaniyatga intilishi maqsadga muvofiqdir. Zero, sogʻliq tufayligina har qanday orzu maqsadlarga erishishlik muqarrardir.

Nikoh shartnomasi–oila mustahkamligi omilidir. Oila kodeksining 29-moddasiga binoan, nikoh shartnomasi-nikohlanuvchi shaxslarning yoki er va xotinning nikohda boʻlgan davrda yoxud er va xotin nikohdan ajralgan taqdirda, ularning mulkiy huquq hamda majburiyatlarini belgilovchi kelishuvdir. Oila huquqiy asoslarining uzviy bir qismi nikoh shartnomasi, nikohning rasmiy qayd etilishi, unda ishtirok etayotgan yigit va qizning shaxsiy hamda mulkiy huquqlarini yuzaga keltiradi. Oila qurayotgan yoshlar ichida bu jarayongacha, tadbirkorlik qobiliyati yoki intellektual salohiyati bilan moddiy-moliyaviy jihatdan ancha narsaga erishganlari koʻpchilikni tashkil etadi. Er va xotinning nikohgacha oʻziga tegishli boʻlgan mol-mulki, shuningdek, ulardan har birining nikoh davomida hadya, meros tariqasida yoki boshqa bitimlar asosida olgan mol-mulki faqat oʻzining mulki hisoblanadi. Shu maʼnoda er-xotinning birgalikdagi umumiy mulki esa ularning nikoh davomida orttirgan, shuningdek, nikoh qayd etilgunga qadar umumiy mablagʻlari hisobiga olingan buyum yoki boshqa narsalari boʻlishi mumkin. Nikoh shartnomasi nikoh davlat roʻyxatiga olingunga qadar yoki nikoh davrida tuzilishi mumkin. Nikoh davlat roʻyxatiga olinguniga qadar tuzilgan shartnoma u davlat roʻyxatiga olingan kundan boshlab kuchga kiradi. Shartnoma yozma shaklda tuziladi va albatta notarial idora orqali tasdiqlanishi shart. Nikoh shartnomasi er-xotin oʻrtasida vujudga kelishi mumkin boʻlgan nizolarni sud jarayonida toʻgʻri va adolatli hal qilinishida yordam beradi, yaʼni, er-xotin nikohdan ajralgan taqdirda ularning har biriga tegishli mulkni hajmi va miqdorini aniqlab olish imkoni ortadi.

Muhimi, Fuqarolik kodeksining 354-moddasiga muvofiq nikoh shartnomasini tuzish ixtiyoriydir. Ya'ni bunday shakldagi shartnomani tuzish yoki tuzmaslik er va xotinning o'ziga bog'liq. Nikoh shartnomasining yana bir afzalligi shundaki, u o'zida nafaqat er-xotinning mol-mulkini vujudga keltirish yoki uning huquqiy tartibini o'zgartirish, shu bilan birga, er-xotinning bir-biriga moddiy ta'minot berishini tartibga solishini ham aks ettiradi. Shu bois, nikoh shartnomasini faqat mulkiy nizolarni hal qilishga yordam beruvchigina emas, balki nikohni mustahkamlovchi omil deb qarash ham mumkin.

Darhaqiqat, insonni hayoti davomida har tomonlama to'kis, osoyishta, xotirjam va baxtli yashashi uchun, huquqiy tartib-qoidalarga og'ishmay amal qilishsa, qurilgan oilaning poydevori mustahkam, kelajagi porloq bo'lishi, shubhasiz.

Davlatning oila tinchligi va barqarorligini ta'minlashdagi o'rni beqiyosdir shu bugungi kungacha oila institutini mustahkamlash maqsadida bir necha qarorlar va farmonlar qabul qilingan. Jumladan: Oilaviy munosabatning qonun bilan himoyalaniishi Respublikamiz Konstitutsiyasida, Oila Kodeksida va boshqa qonun-hujjatlarda o'z ifodasini topdi. O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining 1998 yil 30 apreldagi qarori bilan Respublikamizning yangi Oila kodeksi qabul qilindi va 1998 yil 1 sentyabrdan e'tiboran amalga kiritildi.

O'zbekistonda oila munosabatlariga doir qonunchilikning rivojlantirishiga tarixiy nuqtainazardan qaralsa, masalan, ittifoq davrida qabul qilingan 1978 yilgi Konstitutsiyada oila masalasiga faqat bitta, 51-modda ajratilgan edi. Bugungi Konstitutsiyamiz alohida "Oila" deb nomlangan XIV bobda to'rtta modda oilaviy munosabatga bag'ishlangan. O'zbekiston Konstitutsiyasining 63 — moddasida "Oila — jamiyatning asosiy bo'g'inidir hamda jamiyat va davlat muhofazasida bo'lish huquqiga ega"⁶⁶, — deb belgilab qo'yilgan. Jamiyat taraqqiyotida ma'naviy omillarning ahamiyati nihoyatda ortib borayotgan hozirgi davrda oilani mustahkamlash har bir millatning bu boradagi qadriyatlarini va an'analarni o'zlashtirish va uyg'unlashtirish birinchi darajali vazifasi bo'lib qolmoqda. "Inson huquqlari umumjahon Deklaratsiyasi"da oilaviy munosabatlar davlatlar

⁶⁶ O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi. — Toshkent, O'zbekiston, 2012. 63-modda.

zimmasiga yuklatilgan muhim vazifalardan biri bo'lib, u keng ma'noga ega. Bu xalqaro hujjatda oilani jamiyatning tabiiy va asosiy quyi hujayrasi sifatida, uning daxilsizligini yaxshilash, bolalarga ta'lim va tarbiya berish, onalar va ishga yaroqsiz oila a'zolari uchun zarur bo'lgan moddiy imtiyozlar tug'dirish va oilani mustahkamlash borasida shunga o'xshash yo'lga qo'yish lozim bo'lgan muhim masalalar nazarda tutiladi.

O'zbekiston Respublikasi Oila kodeksi va boshqa shu munosabatlarni tartibga soluvchi qonunlarning asosiy maqsadi:

- Nikohdagilarning huquqiy holatlarini belgilash;
- Mulkiy va shaxsiy huquqlarini ko'rsatish;
- Nikoh shartnomasini tuzish yo'llarini belgilash;
- qon- qarindoshlik va bolalarning nasl-nasabini belgilash;
- alimentlar va boshqa moddiy-ma'naviy yordamlarni amalga oshirish masalasini hal qilish;
- bolalarning oiladagi huquqlari va ota-onalarni moddiy ta'minlash to'g'risidagi majburiyatlar;
- ota-ona qaramog'idan mahrum bo'lgan bolalarning huquq va majburiyatlarini himoya qilish va boshqa muhim qoidalardan iborat.

Oilaviy munosabatlarni huquqiy tartibga solishdan asosiy maqsad oilaning mustahkam bo'lishidan, oilaviy munosabatlarni o'zaro muhabbat, ishonch, hurmat va hamjihatlik zamirida, barcha a'zolarining mas'ulligi hissi asosida qurishdan iborat. Ushbu maqsad Oila kodeksining va boshqa qonun hujjatlarining asosiy g'oyasi bo'lib hisoblanadi.

Oila qonunlarining muhim vazifalaridan va maqsadlaridan biri — fuqarolarning oila oldidagi o'z mas'uliyatlarini his qilishdan iborat.⁶⁷

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, oila tarbiyasining manbalari muayyan xalqning asrlar davomida to'plagan milliy-madaniy qadriyatlariga asoslangan bo'lib, o'zbek oilalarida o'z shaxsiy farovonligidan ko'ra oila sha'ning baland tutilishi, qarindosh-urug'lari va yaqin odamlariga, qo'ni-qo'shnilariga g'amxo'rlik qilishni oldingi o'ringa qo'yilishi — oliy darajadagi maqsad bo'lib, oilani tashqi muhit bilan bog'lashga va mustahkamligini ta'minlashga xizmat qiladi.

Nazorat uchun savollar

1. Oilaning axloqiy asoslari nimalardan iborat?

⁶⁷ O'zbekiston Respublikasining Oila Kodeksiga sharhlar. — Toshkent: Adolat, 2000, 11-b.

2. *Nikohda diniy, huquqiy, axloqiy asoslarning o'zaro mutanosibligi va farqli jihatlari xiqida fikringiz?*

3. *Oilaning axloqiy voqelik sifatidagi xususiyatlari to'g'risida fikringiz?*

4. *Yosh avlod tarbiyasida oilaviy muhit muammosi ta'siri nimadan iborat?*

5. *Oila tarqalishi turlari to'g'risida sizning fikringiz?*

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Abdulla Sher. Axloqshunoslik G' Darslik. — T.: O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti, 2010.

2. Kaxxarova M., Agzamova N. Etika. Uchebnoe posobie. Rizograf imeni Nizami. 2018 god.

3. Nurmatova M. Muhammadjonova L. Ma'naviyatning axloqiyasoslari. — T.: Universitet 2013.

4. Guseynov A.A., Apresyan R.G. Etika: Uchebnik. — M.: Gardariki, 2000. — 472 s.

5. Nurmatova M.A., Abdullayeva N.B. Axloqiy va estetik madaniyat G'O'quv-uslubiy qo'llanma. — T.: "Universitet", 2013

6. Agzamova N. Etika G' Uchebno-metodicheskaya posobie. — T.: "Universitet", 2013.

7. Falsafa. Darslik. Ma'sul muharrir F.Musaev. — T.: "Complex print" nashriyoti, 2019.

8. www.ziyonet.uz

9. www.faylasuf.uz

FUQAROLIK JAMIYATINI SHAKLLANTIRISH VA DAVLAT TARAQQIYOTINING AXLOQIY ASOSLARI

1. *Fuqarolik jamiyatining taraqqiyotida axloqning o'rnini*

2. *Fuqarolik jamiyatida mahalla tizimi*

3. *Davlat tizimida axloq masalalari*

Tayanich tushunchalar

Fuqarolik jamiyati, erkinlik, mahalla, davlat, baxt, qadr-qimmat

Dastlabki axloq maskani bo'lmish oilalar yig'indisi fuqarolik jamiyatini, millatni tashkil etadi. Fuqarolik jamiyati mohiyatan oila bilan davlat

o'rtasidagi daraja. Garchand, uning taraqqiyoti davlat taraqqiyotidan keyinroq ro'y bersa ham, u albatta davlatni taqozo etadi, ya'ni fuqarolik jamiyatining yashashi uchun uning oldida mustaqil nimadir — rasmiy, tizimli boshqaruv bo'lishi kerak.

Fuqarolik jamiyati zamonaviy dunyomizda vujudga keladi, zero, hozirgi paytdagina fuqarolar huquqi haqiqatan ham inobatga olinadi. Fuqarolik jamiyatida har bir odam o'zi uchun maqsad. Biroq, u boshqalar bilan munosabatga kirishmasdan turib, o'z maqsadiga to'la erisha olmaydi: boshqalar uning maqsadga etishishi yo'lidagi vositadir. Natijada har bir alohida maqsad boshqalar bilan o'zaro munosabatlar vositasida, ularning farovonlikka intilishini qanoatlantirgani holda, o'zi ham qanoatlanadi. Boshqacharoq qilib aytganda, fuqarolik jamiyatida yaxshi, badavlat, baxtli, huquqiy yashash uchun bo'lgan har bir fuqaroning intilishi pirovard natijada butun jamiyatning o'shanday yashashiga olib keladi.

Fuqarolik jamiyati, shunday qilib, bir kishining ehtiyojini uning mehnati vositasida qondirishi barobarida, shu mehnat vositasida barcha qolganlarning ham ehtiyojini qondiradi. U o'z a'zolarining shaxsiy erkinliklari va huquqlarini himoya qiladi, odil sud vositasida ular mulkiga daxl qilinishiga yo'l qo'ymaydi. Fuqarolik jamiyati turli tabaqalardan tashkil topadi. Ular orasida tabaqaviy yoki sinfiy ziddiyat singari hodisalar ro'y berishi mumkin emas. Chunki bunda shaxs — davlat fuqarosi, muayyan inson manfaatlari birinchi o'rinda turadi va bu manfaatlar, aytganimizdek, ham axloqiy, ham qonuniy jihatdan himoya qilinadi. Zotan, “biz uchun fuqarolik jamiyati-ijtimoiy makon. Bu makonda qonun ustuvor bo'lib, u insonning o'z-o'zini kamol toptirishiga monelik qilmaydi, aksincha, yordam beradi. Shaxs manfaatlari, uning huquq va erkinliklari to'la darajada ro'yobga chiqishiga ko'maklashadi”⁶⁸.

O'zbekistonda fuqarolik jamiyati barpo etilayotgan hozirgi vaqtda har bir fuqaro o'zligini chuqur anglashi, boy milliy ma'naviy merosini egallashi, boyishini umuminsoniy ma'naviyat bilan uyg'unlashuvi negizida amalga oshirish muhim ahamiyat kasb etadi. Fuqarolik jamiyatini barpo etish bevosita har bir shaxsning ma'naviy jihatdan etuk kamol topgan bo'lishini hayot taqozo etadi.

⁶⁸ Karimov I.A. Xavfsizlik va barqaror taraqqiyot yo'lida. 6-tom, T., “O'zbekiston”, 1998, 127-b.

Ongli, ijtimoiy sub'ekt –inson ijtimoiy-siyosiy hayotda ozod, erkin yashashga intilar ekan, jamiyat Vatan, xalq, millat oldidagi fuqarolik BURCHini his qilishi lozim. Bu birinchidan, har bir kishi o'zining kundalik ongli — amaliy faoliyati ustidan doimiy nazorat qilib borishi; ikkinchidan, jamiyat, Vatan va xalqqa foyda keltiradigan umuminsoniy ma'naviy-axloqiy qadriyatlarga rioya qilishdan iborat. Ma'naviy-axloqiy qadriyatlarni kamol toptirish maqsadida qabul qilingan “kadrlar tayyorlash milliy dasturi” bu borada olg'a tashlangan qadam bo'ldi. Maktab, gimnaziya, litsey, kollej, milliy hunar olish, hunar o'rganish uchun barcha sharoitlarni yaratib bu davlat dasturida o'z aksini topganligini fuqarolik jamiyatining ma'naviy dunyosini shakllantirish yo'lida tashlangan qadamlar bo'lib hisoblanadi.

Inson erkin, ozod yashashga intilishi jarayonida moddiy noz-ne'matlarga bo'lgan ehtiyojini qondirganidan keyin ma'naviy dunyosini kengaytirishga intilishi hayotiy zaruriyatdir. Chunki fuqaro to'q bo'lganidan keyin birovi kitob o'qigisi, boshqasi kino, teatr ko'rgisi keladi, yana birovi ilm olgisi, teleko'rsatuvni tomosha qilgisi, badiiy havoskorlikka qatnashgisi, sport bilan shug'ullangisi keladi. Demak, har bir fuqaroni yoshligidan boshlab aqliy-intellektual qobiliyatlarini, o'ziga xos xususiyatlarini e'tiborga olgan holda, ularning ma'naviy-axloqiy va ma'rifiy saviyalarini shakllantirib borish zarur.

Fuqarolik jamiyatining yashash sharti — erkinlik. Shaxsning qonun doirasidagi so'z erkinligi, fikr erkinligi va faoliyat erkinligiga to'la yo'l qo'yilmas ekan, fuqarolik jamiyati amalda mavjud bo'la olmaydi. Bu jamiyatning yana bir muhim tomoni shundaki, unda qarindoshlik, urug'doshlik, elatdoshlik singari hissiyotlardan kasbdoshlik, mahalla-doshlik hissiyotlari ustun maqomga ega bo'ladi; yonma-yon ishlayotgan va yashayotgan jamiyat a'zolari, “begonalar” — umumiy maqsad uchun kurashayotgan hamma elkadoshlar o'zlarining uzoq qarindoshlaridan ko'ra bir-birlariga yaqinroq ekanliklarini anglab etadilar. Undagi boshqaruv esa erkin tanlov va erkin saylov asosida, hokimiyat idoralari tazyiqidan qonun bilan himoyalangan ixtiyoriy tuzilmalar ko'magida ish olib boradi. Shu bois yurtimiz Birinchi prezident Islom Karimov fuqarolik jamiyatini mamlakatimiz siyosiy va davlat qurilishining asosiy xususiyatlaridan biri sifatida ta'kidlaydi va bu xususiyatning mohiyatini “mahalliy hokimiyat va fuqarolarning o'zini-o'zi boshqarish organlari vazifalarini kengaytirish,

ularga davlat vakolatlarining bir qismini bosqichma-bosqich o'tkazib borish, nodavlat va jamoat tuzilmalari huquqi va mavqeini oshirishni ko'zda tutadigan "kuchli davlatdan — kuchli jamiyat sari" kontseptsiyasini amalga oshirish"dan iborat deb ta'riflaydi.

Mamlakatimizda hozir erkin, demokratik fuqarolik jamiyatini tuzishga kirishganmiz. Bu jamiyat, ma'lum ma'noda, g'arbliklar tasavvuridagi fuqarolik jamiyatlaridan farq qiladi. G'arbda bu borada e'tibor asosan huquqiy yo'nalishning ustuvorligiga qaratilsa, bizda axloqiy-ma'naviy yo'nalishning ustuvorligini ko'rish mumkin. Shu nuqtai nazardan olib qaraganda, biz qurayotgan fuqarolik jamiyati g'arb dunyosi uchun o'rnak bo'lishi mumkin. Bu faxrlanish hissidan kelib chiqqan balandparvoz gap emas. Masala shundaki, g'arb jamiyatlari hozirgi paytda axloqiylikni huquqiylikning yuqori bosqichi sifatida qabul qilmoqdalar. Lekin ular uchun "axloqiy o'rin bo'shatishdan" ko'ra "huquqiy o'rinni egallab turish" nafaqat qonuniy, balki zavqliroq tuyuladi. Bizning mentalitetimizda esa buning aksi — har bir "axloqiy o'rin bo'shatish" o'zbek qalbiga quvonch, o'z insonlik BURCHini bajarganlik hissini to'ldiradi.

Bundan tashqari, bizda fuqarolik jamiyati qurishni ma'lum ma'noda tezlashtiradigan, g'arb mentalitetiga xos bo'lmagan mahallalar bor. O'zbek mahallalari tom ma'noda axloqiy tarbiyaning maskani; oila kattalari bolaga qanchalik tarbiya bera olsa, o'sha oila yashayotgan mahallaning tarbiya borasidagi hissasi ham shuncha bo'ladi, desak xato qilmaymiz. Buning ustiga, mahallada xalqimizning qadimiy demokratik an'analari hozir ham o'z kuchini yo'qotgan emas. Mahallada yashayotgan hukumat a'zosi ham, millioner tijoratchi ham, farrosh ham, oddiy o'qituvchi ham bir xildagi mahalladoshlik huquqiga ega. Chunonchi, mahallaning oqsoqoli oddiy o'qituvchi bo'lishi mumkin va ko'p hollarda shunday ham. Hukumat a'zosi yoki millioner esa, mahallada faqat mahalladoshlik "lavozimi" da bo'ladi. Ularning farqlanishi faqat axloqiy jihatlari bilangina belgilanadi. Ana shu xususiyatlari bilan mahalla o'z-o'zini boshqarish tuzilmasi sifatida oiladan fuqarolik jamiyatiga o'tish uchun axloqiy ko'pri bo'lib xizmat qiladi. Bunday oraliq bog'lovchi tuzilma, yuqorida aytganimizdek, g'arb olamida yo'q. Demak, shunga ko'ra ham, bizda fuqarolik jamiyatiga o'tish nisbatan osonroq kechadi, degan fikrni bildirish mumkin. Bu borada yurtimiz Birinchi Prezidenti Islom Karimovning: "shu ma'noda mahallani

o‘z-o‘zini boshqarish maktabi, ta‘bir joiz bo‘lsa, demokratiya darsxonasi, deb atash mumkin”, — degan so‘zlari ayni haqiqatdir.⁶⁹

Buyuk olmon faylasufi Hegel davlatni axloqiy g‘oyaning voqe bo‘lishi deb ta‘riflaydi va tabiiy munosabatlarni ma‘naviy munosabatlar bilan muqoyasa qilib, oilani — hissiyotga, fuqarolik jamiyatini — asabning ta‘sirlanish qobiliyatiga, davlatni esa o‘zi uchun asab tizimiga o‘xshatadi; u o‘z ichida botinan tashkil topgan, biroq uning yashashi o‘zida ikki holatning taraqqiy topishiga bog‘liq, bular — oila va fuqarolik jamiyati. Davlat aqlning ro‘yobga chiqishi sifatida har bir shaxs ixtiyoriga mosdir. Odatda, davlatning maqsadi o‘z fuqarolarini baxtli qilish deb hisoblanadi. Agar fuqarolar qiynalsa, ularning sub‘ektiv ehtiyoj-maqsadlari qondirilmasa, davlatning mustahkamligi shubha ostida qoladi. Davlatning asosi — siyosiy tuzum. Uning taqdiri ham ana shu siyosiy tuzumga bog‘liq.⁷⁰

Ko‘pdan-ko‘p turli-tuman boshqaruv va tashkiliy institutlardan iborat bo‘lgan davlatning eng muhim axloqiy vazifalaridan biri — tarbiya. Davlat tomonidan maktabgacha bo‘lgan tashkilotlarda, maktablarda va oliy o‘quv yurtlarida ta‘lim bilan qo‘shib olib boriladigan tarbiya alohida ahamiyatga ega. Agar mazkur tarbiyada ommabop usullarning toshi bosib ketsa, u hol maqtarli emas; yoshlarning o‘zligini anglagan shaxs bo‘lib etishuvi mushkullashadi. Shu bois, imkon boricha, tarbiyada individual yondashuvga intilish maqsadga muvofiq.

Demokratik tamoyillarni amalga oshirish jarayonlarida davlat, hamma fuqaro baravariga teng, degan usulda ish ko‘rmasligi lozim, hammaning huquqiy tengligini tan olgan holda, ijtimoiy tenglashtirish tamoyiliga yo‘l qo‘ymaslik kerak.

Davlatning mavjud bo‘lish sharti, eng avvalo, uning suverenitetida. Bunda xalq tashqi olamga nisbatan mustaqil bo‘ladi va o‘z davlatini shu mustaqillik asosida tuzadi.

Shunday qilib, suveren davlat inson xuquqlarini, shaxs nomusi va qadr-qimmatini himoya qilishni o‘zining asosiy vazifasi, deb biladi, uning yuksak axloqiy mohiyati ham ana shunda.

⁶⁹ Karimov I.A. Xavfsizlik va barqaror taraqqiyot yo‘lida. 6-tom, T., “O‘zbekiston”, 1998, 127-b.

⁷⁰ Qarang: Gegel G. Filosofiya prava. M., Mo‘sl, 1990. S. 290.

Nazorat uchun savollar

1. *Fuqarolik jamiyatining taraqqiyotida axloqning o'rnini qanday?*
2. *Fuqarolik jamiyatidagi o'z-o'zini boshqarish tizimida axloqiy faoliyatning o'rnini haqida fikringiz.*
3. *Mahallatizimida jamiyat nazorati va undagi shaxs, oila va jamiyat axloqiy munosabatlariga sizning munosabatingiz.*
4. *Davlatning axloqiy institut sifatidagi faoliyati nimalardan iborat?*
5. *Boshqaruv tizimining axloqiy unsurlari haqida fikringiz.*
6. *Davlat tizimida siyosat va axloq masalalarini yoritib bering?*

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Mirziyoev Sh.M. Buyuk kelajagimizni mard va oliyanob xalqimiz bilan birga quramiz. Toshkent. O'zbekiston nashriyoti, 2017
2. Mirziyoev Sh.M. Qonun ustuvorligi va manfaatlarini ta'minlash — yurt taraqqiyoti va xalq farovonligining garovi. Toshkent. O'zbekiston nashriyoti, 2017
3. Mirziyoev Sh.M. Erkin va farovon demokratik O'zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz. Toshkent. O'zbekiston nashriyoti, 2017
4. Mirziyoev Sh.M. Tanqidiy tahlil, qat'iy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik — har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo'lishi kerak. Toshkent. O'zbekiston nashriyoti, 2017
5. Abdulla Sher. Axloqshunoslik G' Darslik. — T.: O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti, 2010.
6. Kaxxarova M., Agzamova N. Etika. Uchebnoe posobie. Rizograf imeni Nizami. 2018 god.
7. Nurmatova M. Muhammadjonova L. Ma'naviyatning axloqiy asoslari. -T.: Universitet 2013.
8. Guseynov A.A., Apresyan R.G. Etika: Uchebnik. — M.: Gardariki, 2000. -472 s.
9. Falsafa. Darslik. Ma'sul muharrir F.Musaev. — T.: "Complex print" nashriyoti, 2019.
10. www.ethics-estetics.ru.

XIX ASR O'ZBEK AXLOQ FALSAFASI

1. *Turkiston ma'rifatchiligining o'ziga xos xususiyatlari.*

2. *Atoqli jadid mutafakkirlarining axloqiy qarashlari.*

3. *Jadid matbuotida axloqiy tarbiya muammolari.*

Tayanch tushunchalar

Fazilat, illat, axloqiy muammolar, axloqiy namunalari

Turkiston XIX asrning ikkinchi yarmida Rossiya tomonidan bosib olindi va mustamlakaga aylantirildi. Bu mustamlakachilik mohiyatini Turkiston o'lkasi general-gubernatorlaridan biri A.N.Kuropatkinning o'z kundaliklaridagi qaydlari, biz Turkiston xalqlarini yarim asr mobaynida jahon madaniyati va tsivilizatsiyasidan chetda tutib turdik, qabilidagi so'zlari yaqqol anglatadi. Lekin, ayni paytda, rus taraqqiyparvar ziyolilari orqali rus va jahon ilm-fani va madaniyati chor ma'muriyati to'siqlari orasidan Turkistonga sizib kirar edi. Shu ijobiy ta'sir asta-sekinlik bilan mazlum Turkistonda yangi Uyg'onish davrini boshlab berdi. Mahalliy ziyolilar orasida o'z xalqini ozod ko'rishga va jahonning boshqa millatlari bilan tenglasha oladigan darajaga olib chiqishga intilish natijasida bu Uyg'onish Ovro'pa ma'rifatchiligiga nisbatan juda shiddatkor hamda miqyosli bo'ldi. Shuningdek, O'rta asrlar o'rtaga tashlagan ma'rifatparvarlik g'oyalari uchun ham endilikda amaliy shakllarda yangicha — ma'rifatchilik tarzida namoyon bo'lish imkoniyati yaratildi. Zero, o'sha g'oyalarni yangilangan shakllarda amalga oshira oladigan faoliyatli ziyolilar vujudga kelgan edi. Ularni keyinchalik jadidlar deb atay boshladilar.

Ma'rifatchilik asosan uch soha orqali tezkor tarzda taraqqiy topib bordi. Bular — maorif (yangicha maktablar ochish, ta'lim usulini yangilash), san'at (badiiy adabiyot, teatr) va matbuot. Pirovard maqsad millatni, bir tomondan, ilmli-ma'rifatli qilish bo'lsa, ikkinchi tomondan, uning axloqiy darajasini yuksaltirish va ana shu ikki jihatning uyg'unlashuvi natijasida o'zligini, o'z qadrini anglagan bilimli shaxsni voyaga etkazish edi. Turkiston ma'rifatchilari tomonidan ana shu maqsadni amalga oshirish yo'lida katta ishlar qilindi.

Turkiston ma'rifatchiligining dastlabki bosqichlarida axloqiy g'oyalar asosan badiiy va didaktik shakllarda o'z aksini topdi. Shu jihatdan o'zbek va tojik xalqlarining mutafakkiri Ahmad Donishning (1827 — 1897) "Navodir ul-vaqoe" asari diqqatga sazovor. Ahmad Donish o'z asarlarida Buxoro

amirligi davlat tuzumini Rossiya davlat tuzumi bilan solishtirib, uni isloh qilish lozimligini ta'kidlaydi. Ayni paytda, an'anaviy axloqiy tushunchalar bilan fikr yuritar ekan, u adolatni ham podsho-hukmdor shaxsiga, ham davlat tizimiga xos fazilat sifatida olib qaraydi. Agar hukmdor adolatli siyosat yurgizsa, mamlakat hayotining hamma sohasi uchun adolatni mezon qilib olsa, san'atning gullab-yashnashiga yo'l ochib bersa — xalq hayoti farovon bo'ladi, fazilatlar kuchayib, illatlar zaiflashadi. U, hukmdor donishmandlik fazilatiga albatta ega bo'lishi lozim, davlatning mohiyatini aql belgilaydi, degan xulosaga keladi: oqilona boshqarilgan mamlakat aholisigina ma'rifatli va yuksak axloq egalari bo'la oladi.

Shuningdek, Ahmad Donish o'z davridagi johillik, riyokorlik, poraxo'rlik singari illatlar jamiyatni tanazzulga olib borishini ta'kidlar ekan, din peshvolarining noto'g'ri yo'lga kirib ketganini, shayxlarning yolg'onchiligini, ulamolarning poraxo'rlikini fosh qiladi.

Qoraqalpoq xalqining buyuk mumtoz shoiri Berdaq (1827 — 1900) she'rlarida ham o'sha davr axloqiy muhiti o'z aksini topadi; u ham din peshvolarining o'zlari oxiratga ishonmasliklarini, tovlamachilik, ochko'zlik, tekinxo'rlik illatlariga muhtalo bo'lganliklarini va bu bilan islom ildiziga bolta urayotganliklarini qattiq tanqid ostiga oladi.

Buyuk o'zbek mumtoz shoirlari Furqat (1858–1909), Muqimiy (1859–1903), Dilshod (1800–1906) asarlaridagi axloqiy muammolar taraqqiyparvarlik g'oyalari bilan chambarchas bog'lanib ketadi. Chunonchi, Furqat “Ilm xosiyati”, “Gimnaziya”, “Tarjimai hol” kabi asarlarida ma'rifatli bo'lish yuksak axloq egasiga xos xislat ekanini, lekin, afsuski, nodonlik oxir-oqibat turli xulqiy notavonliklarga olib kelishini ta'kidlaydi.

Muqimiyning hajviy asarlarida esa o'sha davrda avj olgan firibgarliklar, amaldorlarning noinsofliqi, adolatsizligi qattiq tanqid qilinadi. Shoirning “Voqeai Viktor”, “Voqeai ko'r Ashurboy hoji”, “Tanobchilar”, “To'y” singari asarlari Turkiston xalqlari oyog'idan tobora tubanlikka tortayotgai illatlarni ayovsiz fosh etadi. O'sha davrdagi boylarning nafsdan boshqa narsani bilmasliklarini, fahshu maishatga yuztuban ketganliklarini, chor atrofda adolatsizlik hukmronlik qilayotganini alam bilan yozadi.

Abay. Turkiston xalqlarini axloqiy yuksaklik va ma'rifat vositasida milliy o'zligini anglash darajasiga ko'tarishda qozoq xalqining buyuk farzandi Abay (1845–1908) axloqiy qarashlarining ahamiyati katta.

Abay she'rlarida, shuningdek, "Iskandar", "Mas'ud" dostonlarida ezgulik, adolat, mardlik, shijoat singari fazilatlar o'rnini illatlar egallab borayotganidan, xalqning yaxshilik bilan yomonlikni farqlay olmaydigan darajaga tushib qolganidan faryod chekadi:

*Otalarga o'xshamay qoldi turqing,
Yopiray muncha ketdi, elim, xulqing!
Birlik yo'q, baraka yo'q, buzildi fe'l,
Qani yiqqan davlating, boqqan yilqing?*⁷¹

"Xulqi ketgan", "fe'li buzilgan", "aldamchi", "suq", "ochko'z" singari, sirtidan qaraganda o'z xalqiga nisbatan beshafqatlarcha, hatto haqorat darajasiga ko'tarilgan bu so'z va iboralar aslini olganda, millatni jondan ortiq sevgan buyuk shoir qalbining alamli yig'isidir.

Shunisi qiziqarlilik, Abayning axloqiy qarashlari ma'lum jihatlari bilan g'arblilik mashhur zamondoshi, buyuk olmon faylasufi, adibi Fridrix Nittssening ba'zi qarashlariga yaqin. Ammo, ta'kidlash kerakki, Nittsshedagi o'ta keskinlik, o'ta beqarorlik Abayga yot. Shunga qaramasdan, hayotbaxsh nigilizm, qadriyatlarni qayta baholash, lozim bo'lsa, butun millatni qayta tarbiyalash kabi g'oyalar Abayga ham xos. Xususan, u xalqni o'z fe'lini o'zgartirishga, bu yo'lda, zarurat tug'ilsa, an'anaviy hayot tarzidan, ota-bobolardan qolgan o'git-maqollardan, hatto asrlar mobaynida mentalitetga singib ketgan chorvachilikdan ke-chishga da'vat etadi. Chunonchi, Abay o'zining mashhur "Nasihatlar" deb atalgan Axloq falsafasika va amaliy axloqqa doir kitobida shunday deb yozadi: "Qozoqlarning bir-biriga dushman bo'lishining, birining tilagini ikkinchisi tilamasligining, rost so'zi kam, mansabparast, yalqov bo'lishliklarining sababi nimada? Bunga dunyoda o'tgan barcha donishmandlar shunday javob qiladi: har qanday yalqov kishi — qo'rqoq va g'ayratsiz bo'ladi; har qanday maqtanchoq qo'rqoq kishi — aqlsiz, nodon bo'ladi; har qanday aqlsiz nodon kishi — orsiz bo'ladi; har qanday orsiz kishi — yalqov, kishi oldida tilamchi, ochko'z, suq bo'ladi; bunday hunarsiz kishilar hech qachon birovga do'st bo'lmaydi. Bu illatlarning hammasi to'rt oyoqli molni ko'paytirishdan boshqa narsa xayoliga kelmaydigan kishilardan chiqadi. Agar inson ekin-tikin, ilm-hunar, savdo ishlari bilan shug'ullansa, bunday yomon fazilatlar (ya'ni illatlar — A.Sh.) unga dorimagan bo'lur edi".⁷²

⁷¹ Abay. Tanlangan asarlar. T., G'.G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1995, 15-b.

⁷² Abay. Tanlangan asarlar. T., G'.G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1995, 52—b.

“Nasihatlar” risolasining boshqa bir o‘rnida Abay maqollarni tahlil etish orqali, yuqorida aytganimizdek, ma’lum ma’noda an’anaviy qadriyatlarni qayta baholashga intiladi: “Bizning qozoqlarni aytib yurgan maqollari ichida, — deydi Abay,- ishga yaroqlisi ham, yaroqsizi ham bor. Ba’zilari yaroqsiz bo‘lishi u yoqda tursin, hatto na musulmonchilikka va na odamgarchilikka to‘g‘ri keladi. Avvalo: “Faqir bo‘lsang — orsiz bo‘l!” deyishadi. Ordan ayrilib tirik yurgandan ko‘ra, o‘lgan afzal... “Oltinni ko‘rsa farishta ham yo‘ldan ozadi”, deyishadi. Sadqai farishta ketgurlar-ey! Bu shunchaki ularning o‘z shum niyatlarini ma’qullamoqchi bo‘lib aytganlari emasmi?... Boshqa bir o‘rinda mana bunday deydi: “Yarim kunlik umring qolsa ham, bir kunlik moliyig’”, “O‘zingda yo‘q bo‘lsa, otang ham dushman”, “Mol — odamning jigar go‘shiti”, “Moli ko‘pning — yuzi yorug‘, moli yo‘qning yuzi — choriq”, “Egan og‘iz uyalar”, “Olag‘on ko‘zim berag‘on”... Bundan ma’lum bo‘ldiki, qozoqlar tinchlik uchun g‘am emas ekan, balki aksincha mol-dunyo uchun g‘am chekar ekan... Agar moli bor bo‘lsa, o‘z otasi bilan ham yovlashishdan uyalishmas ekan... Ishqilib, o‘g‘rilik, shumlik, tilanchilik, qo‘ying-chi, shunga o‘xshash yaramas fazilatlar (ya’ni illatlar) bilan mol topsa ham buni ayb sanamasligimiz kerak ekan”.¹

Yana bir joyda esa buyuk mutafakkir imon haqida so‘z yuritib, ba’zi maqollar to‘g‘risida tag‘in shunday deydi: “Imonga shak keltirgan bandalarni Alloh taolo afu etmaydi va payg‘ambarimiz ham shafqat qilmaydi, bu mumkin ham emas. “Qilich ustida shart yo‘q”, “Xudoy taoloning kechmas gunohi yo‘q”, degan qalbaki maqollarga suyanganning basharasi qursin!”⁷³

Abay o‘z millatini nihoyatda sevgan inson. U hech kimni haqorat qilmoqchi yoki kamsitmoqchi emas: bu achchiq gaplar xalq dardida o‘rtangan mutafakkirning alamli fikrlaridir. Abay odamlarning torlashib, maydalashib ketayotganidan, erdagi o‘z insoniy vazifasi va mas’uliyatini bajarmayotganidan g‘azablanadi: “Suqrotga og‘u bergan, Ionna Arkni olovga tashlagan, Isoni dorga osib, Payg‘ambarimiz salallohu alayhi vassallamni tuyaning o‘limtigiga ko‘mgan kim? Xalq! Shunday bo‘lgach, xalqda aql yo‘q. Yo‘lini top-da, xalqqa rahnamolik qil”⁷⁴

Ko‘rinib turibdiki, buyuk qozoq mutafakkirining axloqiy ideali —

⁷³ Abay. Tanlangan asarlar. T., G‘.G‘ulom nomidagi Adabiyot va san‘at nashriyoti, 1995, 82 — 83-b.

⁷⁴ Abay. Tanlangan asarlar. T., G‘.G‘ulom nomidagi Adabiyot va san‘at nashriyoti, 1995, 91-b.

xalqqa rahnamolik qila biladigan odam. Albatta, u alo odam emas, lekin alo odam vazifasini ma'lum ma'noda bajara oladigan inson. Bunday insonni tarbiyalab voyaga etkazish, lozim bo'lsa, yaratish (ma'naviy jihatdan) mumkin: "Odam onadan aqlli bo'lib tug'ilmaydi, — deydi. Abay, — balki tug'ilganidan keyin, dunyoda nima yaxshi, nima yomon ekanligini eshitib, ko'rib, ushlab, topib, zehn qo'yib aqlli bo'ladi". Boshqa bir o'rinda esa, mutafakkir, mana bunday deydi: "Agar davlat mening qo'limda bo'lganida, inson farzandini tuzatib bo'lmaydi, degan odamning tilini kesib tashlardim..."⁷⁵ Bu fikrlar Abay axloqiy qarashlarining insonga ishonch va hayotbaxsh nigilizmga asoslanganini ta'kidlab turadi.

Shunday qilib, Abay tug'ma axloqiylilikni butunlay inkor etmasada, insonning axloqiy darajasi tarbiya bilan bog'liqligini qat'iy uqtiradi. Ayni paytda tarbiyaga va ax-loqiy darajaga muayyan ijtimoiy muhitning, zamonning ta'sirini asosiy sababchi deb biladi: "Inson bolasini zamona parvarish qiladi, kimda-kim yomon bo'lsa, ayb zamondoshlarida", — deydi faylasuf-shoir.⁷⁶ Uning haqligini insonni axloqiy-ma'naviy jihatdan anchagina tubanlashtirib, uni e'tiqodsizlik, yolg'onchilik kasaliga muhtalo qilib qo'ygan mustamlakachilik va, ayniqsa, sho'rolar zamonasining salbiy ta'sirida yaqqol ko'rishimiz mumkin.

Abayning hayo, uyat, insof, oqillik, adolat singari fazilatlar va maqtan-choqlik, oliftagarchilik, kerilish, yol-g'onchilik, ochko'zlik kabi illatlar haqidagi fikrlari ham diqqatga sazovor. Chunonchi, u uyat tushunchasini ikki xil ma'noga ega ekanligini aytadi. Birinchisi, odam o'zi uyat bo'larlik ish qilmaydi, lekin o'zganing uyatli ishidan uyaladi. Buning sababini mutafakkir uyatli ish qilgan odamga nisbatan tug'ilgan achinish hissida ekanini ta'kidlaydi. "Ikkinchisi shuki,- deydi Abay, — qilgan ishing ham shariatga, ham aqlga, ham obro'-e'tiborga zid bo'ladi: sen bunday ishni bilmasdan, yo g'aflat bosib, yo esa nafs balosida qilib qo'yasan. Mana buni chin ma'nodagi uyat desa bo'ladi". Ana shu ikkinchi ma'nodagi uyatni mutafakkir vijdon bilan bog'laydi, uni vijdon azobining tashqi ko'rinishi tarzida tal-qin qiladi: "Ba'zan uyatli kishilar uyqudan, ishtahadan qoladi, hatto chidayolmay o'zini-o'zi o'ldiradiganlari ham bo'ladi. Uyat kishining or-nomusi, o'z yaramas fazilatlariga (ya'ni illatlarga — A.Sh.) qarshi ichki isyonidir"⁷⁷

⁷⁵ O'sha manba, 91-b.

⁷⁶ O'sha manba, 91-b.

⁷⁷ Abay. Tanlangan asarlar. T., G'G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1995, 91-b.

Umuman olganda, Abayning she'riy asarlarida va, ayniqsa, "Nasihatlar" risolasida ko'tarilgan axloqiy muammolar bugungi kunda har jihatdan ilmiy tadqiqqa loyiq. Garchand, buyuk Turkiston mutafakkiri ko'p-gina illatlar haqida o'z xalqiga nisbat berib fikr yuritsada, ular, ba'zi bir istisnoli — faqat qozoqlarning an'anaviy turmush tarziga taalluqli jihatlarni hisobga olmaganda, umumturkiy ahamiyatga molik axloqiy nuqsonlardir. Shu bois Abayning Axloq falsafasi borasidagi falsafiy-nazariy hamda amaliy-didaktik fikrlari va talqinlari biz uchun doimo qimmatlidir.

Anbar otin. Turkiston ma'rifatchilarlarining yana bir yirik namoyandasi Dilshodning shogirdi Anbar otindir (1870–1914). Uning axloqiy qarashlari lirik-falsafiy she'rlarida va "Qarolar falsafasi" (1910) risolasida o'z aksini topgan.

Anbar otin ham inson axloqiy darajasini aql, ilm-ma'rifat bilan bog'laydi va ijtimoiy taraqqiyotga aqliy hamda axloqiy yuksaklik orqali erishish mumkin, degan aqidaga amal qiladi. Uning asarlarida axloqsizlik botqog'iga botib borayotgan jamiyat tanqid qilinadi, shariat va tariqat namoyandalarining aynib ketganligi, boylardan insof ko'tarilganligi haqidagi fikrlar mardona ilgari suriladi. "Muqimiyga", "Mingboshi kal Omil hajvi", "Olimjon hoji ta'rifi" kabi she'rlarida ana shu yo'nalishni ko'rish mumkin. Tanqidiy-badiiy shakldagi bu yo'nalish "Qarolar falsafasi" risolasida falsafiy-tahliliy shakl kasb etadi.

"Qarolarfalsafasi" asari asosan bir-birining ziddi bo'lmishikki muammo — ijtimoiy adolat va ijtimoiy zulm tushunchalariga bag'ishlangan. Risola ko'p o'rinlarda falsafiy-majoziy talqinlardan iborat. Chunonchi, risola davomida, ayniqsa uning birinchi faslida, qora va oq ranglarning majoziy hamda botiniy mohiyati o'ziga xos tarzda ifodalanadi. Qora mehnati tufayli dunyoni yashnatayotgan insonlar qalbining oqligi, oq tanayu oq bilak kimsalar qilayotgan ishlarning qoraligi ta'kidlanadi va ular shu orqali axloqiy mazmun kasb etadi. Anbar otin shunday deb yozadi:

"Ul qaroxalq oftob so'zanida mehnat qilib, o'zlari har qancha kuyganlari holda, hosillarini hamtovoqlariga tuhfa qilurlar. Misol andoqdurki, qazon bovujud qoradur, o'zi o'tda kuyib qaro bo'lg'oni holda ovqat pishurib odamlarni to'ydirur.

Qarolar bordurlarki, alar o'zlari qaro bo'lg'oni holda, ma'rifat nuri siyratlarida to'ladur va ul nurlarni fashohat va til durdonalari vositasi ila

olamg'a oq shu'la socharlar. Misol uldurki, qaro charog' o'zi qaro yog', kuyundig'a giriftor bo'lg'oni holda, nuri ilan kulbani ravshan qilur".⁷⁸

Risolaning ikkinchi faslida Anbar otin o'sha davrdagi ayollar ahvolini, ularning bevosita va bilvosita ijtimoiy kamsitishlar natijasida o'z iqtidori, iste'dodi, latofatini namoyon qila olmasliklarini aytib o'tadi. Ular, hatto, ko'cha-ko'ylarga zarurat yuzasidan, masalan, qarindosh-urug'larini ko'rgani borish uchun chiqqanlarida, eski paranjiga o'ranib, kampirlar kabi bukchayib yuradilar. Chunki, agar qaddi-qomatini adl tutib, yoki ochilib-sochilib yursalar, ularga erkaklar tajovuz qilishlari mumkin. Bunday axloqsizlikning ildizi ijtimoiy adolatsizlikka borib taqaladi: kambag'alligi tufayli uylanish, oila boshlig'i bo'lish huquqidan mahrum bo'lgan bunday erkaklar shayton vasvasasiga tushib, shahvoniy nafslarini tiyolmay qoladilar. Lekin taraqqiyparvar shoira kelajakka katta ishonch bilan qaraydi: bu ijtimoiy-axloqiy illatlar albatta o'tib ketadi, hurlik, tenglik zamonlari keladi. Mana, bu haqda Anbar otinning o'zi nima deydi:

"Bir zamoni bo'lurki, kamina mushtipar kabi olijanob orzu qilg'ondan ziyoda bo'lur... alarni mazlumalar avlodi xatarsiz tavallud o'lub, yaxshi parvarish topub, xushro'y va xushxo'y, botamiz va vatando'st, serg'ayratu mehmondo'st bo'lub, kamolg'a etur. Ul zamonda barcha xalq sohibjamol bo'lur...

Ul zamonda odam axloqi ul darajag'a eturki, xurusi mijoz gala xotunlik rusumini tark etar va har er bitta xotin ila farog'atvor kun kechirg'ay...

Ul vaqt qizlar ilmi dunyoviy tahsilig'a muyassar bo'lub, urfon taxtida qaror topib, ellar va ulug'lar safig'a doxil bo'lurlar, alar hayrat va mehnatda erlarg'a hamfo va yovar bo'lub, obro' topib, hurmat va ikromg'a sazovor bo'lurlar".⁷⁹

Anbar otin adolatli podsho muammosiga alohida to'xtalib, o'sha davr uchun nihoyatda original, kutilmagan va hozirgi zamonda ham ahamiyatini yo'qotmagan fikrlarni bildiradi. U, dastavval "O'rus keldi!" deganda hamma ma'rifat ahli, endi xalqning ijtimoiy-iqtisodiy va ma'naviy hayoti yaxshi tomonga o'zgaradi deb kutganini, lekin bu ishonch oqlanmaganini, aksincha, "o'rus podshoh musulmonlarg'a zarrachayinki

⁷⁸ Anbar Otin. Tanlangan asarlar. T., G'.G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1970, 84-b.

⁷⁹ Anbar Otin. Tanlangan asarlar. T., G'.G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1970, 94 — 95-b.

halovat bermaganini” aytadi. Ba’zi bir ruslar hukmronligini oqlaganlarga qarshi shunday deydi:

“Agar o’rus shohi darhaqiqat odil bo’lsa, va aning xohishi qaram xalqlar ham o’rus misoli ozod bo’lsun va barcha xaloyiq o’rus birla barobar bo’lib, ro’zg’or kechirsun desa, amorat va hukmronliq qonunlarini adl birla tahrir qilsun, hukmronliq qonunini din qoidalaridin mustasno vujudg’a keltirsun, din ahlini ibodat borasida homiy bilib, davlat va bilimdonliqni xalq ro’zg’oridin kashf etsun. Xaloyiq dodig’a, rozig’a quloq bersun”.¹

Xo’sh, bu mustamlakachilik va adolatsiz tuzumdan qutulishning yo’li bormi? Anbar otin uning ikki yo’lini aytib o’tadi. Biri — aqlni inson o’ziga vazir qilib, falsafiy mushohada yordamida ish ko’rish orqali bunga erishish mumkin: “Vaqtiki ilm daraja qilib, falsafa ravnaq topsa, bu chigillarim kushoda bo’lur. Falsafa iborasi ila qarshi va zid so’zlarni muqoyyyasa qilg’onda bu chigillar ochilur”.⁸⁰ Ikkinchi yo’l esa o’z haq-huquqini himoya etish maqsadida amaliy harakat qilish, mustamlakachilik zulmiga va adolatsizlikka qarshi birlashmoq, qo’lda qurol bilan chiqmoq. Bu yo’lni shoira shunday ifodalaydi: “... albatta, aqlu idrok va jamoatg’a takya qilib, barcha shayx so’fiylardan yiroq va barcha tarsu vahmdin emin bo’lib, zolimlarga qarshi muboriza qilmoq, yakkalikdan hazar qilmoq, bu tadbirlar ila zulmni nobud etib, zulmatni bartaraf qilmoq zarurdir”.⁸¹

Albatta, Anbar otinning barcha axloqiy qarashlarini mutlaq to’g’ri deb qabul qilish nojoiz. Chunonchi, u so’fiylik tariqatlarining hammasini mohiyatan reaksiyon, degan fikrni ilgari suradi va so’fiylarni mustamlakachi amaldorlar ra’yiga qaraydigan rasmiy din peshvolari bilan chalkashtirib yuboradi. Lekin, shunga qaramasdan, Anbar otinning asarlari, ayniqsa, “Qarolar falsafasi” risolasi hozirgi kunda ham ijtimoiy-axloqiy ahamiyatini yo’qotgan emas.

Bundan tashqari, Anbar otin shoira va faylasuf olima sifatida ham, shaxs sifatida ham kishini hayratga soladigan darajada matonatli, pokiza inson, yuksak axloq egasi bo’lgan. U umrini Turkiston xalqlari ma’naviyatini yuksaltirishga bag’ishladi, nogiron bo’lishiga qaramay, adolat lashkarining pahlavoni bo’lib kurashdi. Bugungi kunda mustaqil O’zbekistonimizga bu tom ma’nodagi qahramon ayol orzu qilgan kunlar keldi, Anbar otinning olimona va shoirona bashorati amalga oshdi.

⁸⁰ Anbar Otin. Tanlangan asarlar. T., G.G’ulom nomidagi Adabiyot va san’at nashriyoti, 1970, 104 — 105-b.

⁸¹ O’sha manba, 107-b.

Abdulla Avloniy. Turkiston ma'rifatparvarlari orasidagi yana bir muta-fakkir ta'limshunos, pedagog va axloqshunos Abdulla Avloniydir (1887–1934). Uning XX asr boshlarida Turkistonda mashhur bo'lgan “Turkiy guliston yoxud axloq” (1913) asari axloqiy muammolarga jadidchilik nuqtai nazaridan yondashishi, ko'pchilikka tushunarli tilda yozilgani bilan ajralib turadi. Agar Anbar otinning “Qarolar falsafasi” risolasida dolzarb axloqiy muammolar majoziy-falsafiylik, ilmiy-nazariy xulosalar orqali yoritilsa, Avloniy asarida fazilatlar va illatlarga ko'proq ta'rif berish, ularni sharhlash yo'li ustuvorlik qiladi.

Abdulla Avloniyning “Turkiy guliston yoxud axloq” asarida an'anaviy-falsafiy yondashuv bo'lmish antropologik nuqtai nazar bo'rtib ko'zga tashlanadi. Ammo bu yondashuvning yangilangan mohiyati shunda ediki, tadqiqot ob'ekti sifatida makon va zamondagi umumiy mavhumiy inson emas, balki, muayyan, XX asr boshlaridagi, milliy ozodlikka, yangicha hayot tarziga intilishni o'z oldiga niyat qilib qo'ygan Turkiston fuqarosi olinadi. Ana shu yangi inson tarbiyasi bosh masala tarzida o'rtga tashlanadi.

Faylasuf-pedagog, avvalo, millatni tarbiyalashni o'z ustiga olgan tarbiyachi muammosiga to'xtaladi: otalar — to'ychi, uloqchi, bazmchi, ilm qadrini bilmagan, muallimlar — o'zlari tarbiyaga muhtoj, dorilmualliminni tugatishi kerak bo'lgan, mudarrislar esa — darslari beimtixon, isloh yaqiniga yo'lamaydigan kishilar. Shu bois millat yoshlari tarbiyasini usuli jadid tarafdorlari — ta'lim-tarbiya tizimini zamonaviylashtirishga, isloh qilishga intilayotgan ziyolilar qo'lga olishlari kerak. Avloniy Rusiya hukumati u er-bu erda yangicha maktablar ochgani — shunchaki jahon jamoatchiligini chalg'itish ekanini, ochiq bo'lmasa ham, ishora bilan aytib o'tadi. Hukumat hammaning otasi, o'z fuqarosining bolalarini tarbiya qilmog'i lozim. Rusiya hukumati esa o'gay; o'gay bo'lsa ham, u er-bu erda maktab ochib, bolalarni tekin o'qitadi, deydi u. Avloniy ana shu “o'gay tarbiyadan” ko'ra milliy tarbiyamiz usullarini yangilashni afzal biladi va o'z davrini “tarbiyaning zamoni” — tarbiyaning ayni vaqti deb ataydi. Uning bu boradagi qarashlari hanuz o'z kuchini yo'qotmaganligini; tarbiya — hozir ham jamiyat uchun dolzarb muammo ekanini yurtimiz Birinchi prezidenti Islom Karimov mashhur nutqlaridan birida (1995 yil 23 fevral) Avloniydan mana bunday deb ko'chirma keltirish yo'li bilan ta'kidlaydi: “Ma'rifatparvar bobomiz Abdulla Avloniy yozganidek, “Tarbiya bizlar uchun yo hayot — yo

mamot, yo najot — yo halokat, yo saodat — yo falokat masalasidir”⁸²

Avloniy tarbiyani, qadimgilar va O’rta asrlar musulmon Sharqi mutafakkirlari an’analariga suyanib, uchga bo’ladi: badan tarbiyasi, fikr tarbiyasi, axloq tarbiyasi. Shular orasidan axloq tarbiyasiga alohida urg’u berib, uni “insonlarga eng muhim, ziyoda sharaf, baland daraja berguvchi” tarbiya deb baholaydi. Fazilatlarni faylasuf-pedagog yaxshi xulqlar, illatlarni esa — yomon xulqlar deb ataydi. Fatonat, diyonat, sharaf, hayo singari musulmon Sharqi uchun an’anaviy bo’lgan fazilatlar sharhi bilan birgalikda Avloniy vijdon, Vatanni suymak singari Turkiston mintaqasi uchun yangi talqinda taqdim etilgan fazilatlar haqida alohida to’xtaladi. Vatanni suymoq, lozim bo’lsa, uning yo’lida jonini fido etmoq yuksak axloqiy insonga xos fazilatdir. Inson Vatanni tanlamaydi. “Biz turkistonliklar o’z Vatanimizni jonimizdan ortiq suydig’imiz kabi, arablar Arabistonlarini, qumlik issiq cho’llarini, eskimo’lar shimol taraflarini, eng sovuq qor va muzlik erlarini boshqa erlardan ziyoda suyarlar. Agar suymasalar edi, havosi yaxshi, tiriklik oson erlarga o’z vatanlarini tashlab hijrat qilurlar edi”, — deb yozadi bir o’rinda Avloniy.⁸³

Vijdon esa Avloniy nazdida, inson niyatlari va qilmishlarini aks ettiruvchi eng musaffo axloqiy ko’zgudir, “inson aqli va fikrining haqiqiy mezonini”.

Shuningdek, jadid axloqshunosligining allomasi intizom, iqtisod, idrok va zako singari o’sha davrlarda hali ko’p quloq o’rganmagan fazilatlarni ham alohida e’tibor bilan nazariy-amaliy tahlildan o’tkazadi, o’quvchiga iloji boricha qisqa va lo’nda tarzda taqdim etishga intiladi.

Abdulla Avloniy o’z risolasida “yomon xulqlar”ga — illatlar tahliliga katta o’rin ajratadi. Millat taraqqiyotiga eng kuchli to’siq bo’ladigan illatlardan biri sifatida alloma jaholatni keltiradi, jaholatni insoniyatning eng zo’r dushmani va yomon xulqlarning boshlig’i, deb ta’riflaydi. Avloniy g’azab, shahvat, hasad, kizb, tama singari illatlarga ham atroflicha to’xtaladi.

Shunisi diqqatga sazovorki, Abdulla Avloniy Axloq falsafasi tushunchalarining faqat pedagogik emas, balki ham falsafiy, ham badiiy jihatdan talqinini beradi. Chunonchi, u muayyan Axloq falsafasi tushunchasi yoki axloqiy me’yorning sodda, lo’nda ta’rifini taqdim etar ekan, ba’zi hollarda

⁸² Karimov I.A. Vatan sajdagoh kabi muqaddasdir. T., O’zbekiston, 1996, 37 — 38-b.

⁸³ Avloniy A. O’son millat. T., Sharq, 1993, 94-b.

Suqrot, Aflotun, Arastu, Ibn Sino singari hakimlarning fikrlarini isbot tarzida keltirsa, goho ularni nazmiy tizmalar bilan o'quvchiga etkazishga harakat qiladi.

Umuman olganda, Abdulla Avloniyning "Turkiy guliston yoxud axloq" risolasi XX asr Turkiston axloqiy tafakkurida salmoqli o'rinni egallaydigan, ham nazariy, ham amaliy axloq muammolarini falsafiy va pedagogik yondashuv orqali hal etishga bag'ishlangan yirik asardir.

Abdurauf Fitrat. Turkiston ma'rifatchilari axloqshunosligida tom ma'nodagi milliy qahramonimiz Abdurauf Fitratning (1884 — 1938) "Najot yo'li" ("Rahbari najot") asari va, ayniqsa, "Oila yoki oila boshqarish tartiblari" (1914) kitobi alohida o'rin tutadi. Avvalo, shuni aytish kerakki, "Oila" o'zgacha bir shiddatli uslub bilan yozilgan. Unda ham tanqidiy ruh, ham da'vat ruhi kuchli. Fitrat ona-Turkistonni ozod ko'rishni istaydi, buning uchun har bir turkistonlik oila, axloq, a'mol va erk o'chog'i bo'lmog'i lozim. Mutafakkir yangi oilani ana shu tartibda qurishga da'vat etadi. Har jihatdan sog'lom bo'lgan oila etishtirgan farzandlargina millatni yuksakka ko'tara olishini, uni istibdoddan qutqarishini aytadi: "Bu dunyo kurash maydonidir. Bu maydonning quroli sog'lom jismu tan, aql va axloqdir. Lekin ana shu qurol-aslahamiz sinib, zang bosib chirib ketgan. Shunday qurollar bilan bu dunyoda bizga na saodat va na rohat bor...", — deydi alam bilan Fitrat.⁸⁴

Vatanparvarlik va millatparvarlik tamoyillaridan kelib chiqib, muallif kitobning birinchi qismiga, ma'lum ma'noda me'yoriy dasturilamal tarzida tartib beradi. Undan har bir yangi oila qurmoqchi bo'lgan turkistonlik kichik hajmdagi axloqiy-maishiy, gigienik-salamatlik qomusi sifatida foydalanishi mumkin edi. Bundan tash-qari, asarda oilaning moddiy tomonlari, tashkil topgandan boshlab, buzilishigacha bo'lgan holatlarning axloqiy asoslari to'g'risida ham to'xtalib o'tadi.

Kitobning ikkinchi qismi farzand tarbiyasiga bag'ishlangan. Fitrat ham tarbiyani an'anaviy yo'nalishda talqin etadi: jismoniy tarbiya, aqliy tarbiya va axloqiy tarbiya. Ana shu uch tarbiya uyg'unligida haqiqiy inson kamol topadi, deb hisoblaydi muallif. Kitobning bu qismida Fitrat, ma'lum ma'noda, o'ziga xos axloqiy tarbiya nazariyasini taqdim qiladi. U ixtiyor erkinligi muammosini mayl tushunchasi orqali o'rtaga tashlaydi: baxt

⁸⁴ Fitrat A. Oila. T., Ma'naviyat, 1998, 60-b.

mayli, faoliyat mayli, aloqa mayli, boshqalarga mehr-muhabbat mayli va h.k. Bularning hammasida ham insonni jamiyat a'zosi sifatida, ijtimoiy mavjudot sifatida olib qaraydi. Shuningdek, u izzat-nafs, ayniqsa, iroda masalasiga alohida to'xtalib o'tadi. "Iroda va ixtiyor" sarlavhasi ostidagi kichik bobda Fitrat farzandni irodali qilib tarbiyalashga da'vat etadi, iroda tarbiyasining to'rt banddan iborat qoida-bos-qichlarini taklif etadi. Bolani irodali qilib tarbiyalashda ota-onaning zo'ri emas, balki bolaga beriladigan muayyan erkinlik muhim ekanini ta'kidlaydi. "Ota-onalarning haq-huquqlari" bobida ham balog'atga etgan farzandning erkinlik darajasi haqida fikr yuritiladi.

Umuman olganda, Fitratning "Oila" kitobida amaliy axloq bilan axloq nazariyasi muammolari uyg'unlashib ketgan. Lekin unda pedagogik-didaktik uslub emas, jangovar chorlov uslubi ustun. Fitrat uchun yuksak axloqiylik erk va erksevarlik bilan mustahkam bog'liq; Turkiston va turkistonlikni ozod ko'rish, ya'ni milliy mustaqillik mafkurasi kitobning ruhiga singdirib yuborilgan. Uni o'qigan kishi nafaqat axloqiy fazilatlar nimalardan iborat va ularga qanday erishish kerakligini, balki milliy ozodlik, shaxsiy erkinlik nima-yu, uni qanday qilib qo'lga kiritish mumkinligini anglab oladi. Shu bois mutafakkir-jadid Abdurauf Fitratning "Oila" asari Turkiston milliy Uyg'onishida benihoya katta rol o'ynadi, deyish mumkin. Ayni paytda u hozir ham o'z ahamiyatini yo'qotmagan ajoyib axloqiy-ma'rifiy risola sifatida alohida e'tiborga molik.

XIX asr oxiri va XX asr boshlarida ayollarning ilmi, har jihatdan yuksak axloq-odob egasi bo'lishlari uchun ziyolilar orasida jiddiy harakat avj oladi. Zero, oiladagi bola tarbiyasi, ya'ni yosh avlod tarbiyasi asosan onalar qo'lida ekani hammaga ayon bo'lib qolgan edi. Ta'kidlash joizki, ilg'or, ziyoli ayollar nafaqat qizlar maktablarini ochib maktabdorlik qilish, balki axloqiy-tarbiyaviy risolalar yozish yo'li bilan ham bo'lajak ziyoli onalarni voyaga etkazishga hissa qo'shadilar. Shu jihatdan *Olimat ul-Banot*ning Sankt-Peterburgda 1898 va 1899 yillarda ikki marta nashr etilgan "Muosharat odobi" ("Turmush odobi") asari o'z vaqtida katta ahamiyatga ega bo'ldi. "Agar xotun o'qigan bo'lsa, o'zining kim ekanligini, vazifasi nimadan iborat ekanligini shak-shubhasiz biladi. Bolalarini esa go'zal tarbiya qiladi, eri bilan yaxshi muomalada bo'ladi va nihoyat Alloh taoloning amriga muvofiq hayot kechiradi", — deydi risola muallifi.⁸⁵

⁸⁵ *Olimat ul-Banot*. Muosharat odobi. T., Mehnat, 1991, 6-b.

Unda ayollarning turmushdagi oʻrni, oilaviy vazifalari, er-xotin orasidagi munosabatlar, bolalar tarbiyasi, uy tutish, nikoh va muhabbat borasida fikrlar bildiriladi. Ayni paytda uy xizmatchilariga munosabatda insof va adolat yuzasidan, ularning ham uy egalariga oʻxshash inson ekanliklarini hisobga olib ish koʻrish lozimligi taʼkidlanadi, turmushning oqilona uyushtirilishi uchun xizmat qiladigan ibratli maslahatlar beriladi.

Boshqa bir tatar ziyoli ayoli *Faxr ul-Banot Sibgʻatulloh* qizining sakson etti saboqdan iborat “Oila saboqlari” (1913) risolasi esa tarbiyaning turli tomonlarini birvarakay oʻz ichiga oladi. Axloqshunos olimo oʻz risolasini, xonimlarga, qizlar maktabi shogirdlariga oila vazifalari toʻgʻrisida foydali maʼlumotlar berishi bilan birga ular uchun oson tushuniladigan axloq sabogʻi hamdir, deydi. U oʻn ikkinchi saboqda tarbiyani “ilmi axloqning tani, negizi”, deb taʼriflaydi. Asar falsafiy mushohadalardan koʻra koʻproq amaliy koʻrsatmalardan iborat. Ayni paytda unda ham maʼnaviyatga, ham moddiyatga zamonaviy munosabat masalasi oʻrtaga tashlanadi, yuksak axloqli bolani voyaga etkazishda har ikki yoʻnalishdagi tarbiyaning muhimligi taʼkidlanadi.

XX asr boshlarida amaliy axloq muammolari jadid matbuotida keng oʻrin oladi. “Taraqqiy”, “Sadoi Turkiston”, “Ulugʻ Turkiston”, “Turon”, “Xurshid” singari gazetalarda eʼlon qilingan hajviy va publitsistik asarlarda oʻsha davr boyonlarining qoloqligi, chor maʼmuriyatining toʻrachiligi, paranjining yangi zamonga mos kelmayotgani, talabalarga 5 soʻm iona (ehson) qilish oʻrniga, besh yuzlab soʻmni restoranlarda fohishalarga sochayotgan axloqsiz sarmoyadorlar qattiq tanqid ostiga olinadi. Mahmudxoʻja Behbudiy, Munavvar qori Abdurashidxonov, Hamza, Ubaydullaxoʻja Asadullaxoʻjaev, Abdurauf Fitrat, Abdulla Qodiriy, Abdulhamid Choʻlpon kabi Uygʻonish davrining buyuk namoyandalari oʻz badiiy asarlarida axloq muammolarini dadil koʻtarib chiqdilar va yuqoridagi nashrlarda oʻz publitsistikasi bilan ham faol ishtirok etdilar.

Jadid matbuoti ozodlikni, Vatanni jondan ortiq sevuvchi, ilgʻor, tushungan, har tomonlama kamol topgan erkin Turkiston fuqarosini tarbiyalashni oʻz oldiga vazifa qilib qoʻydi. Afsuski, dastlabki fevral inqilobi bergan hurriyat uzoqqa choʻzilmadi. Bolsheviklarning 1917 yilning 25 oktyabrida amalga oshirgan davlat toʻntarishi tez orada uning yutuqlarini yoʻqqa chiqardi, Lenin boshchiligida ishlab chiqilgan yangi mustamlakachilik rejasi asosida barcha taraqqiyparvar kuchlar qatagʻon

qilindi. Falsafiy fanlar, shu jumladan, Axloq falsafasi ham taraqqiyotdan to'xtadi; ular mafkuraga bo'ysundirilib, soxtalashtirildi; erkin fikr tag-tugi bilan qo'porib tashlandi. Shu sababli jadidchilik o'z oldiga qo'ygan vazifalarini to'la ado etolmadi. Lekin, shunga qaramasdan, Turkistondagi bu ma'rifatchilik harakati, qisqa muddat faoliyat ko'rsatgan bo'lsa ham, mazlum xalqlarni ma'lum ma'noda uyg'ota oldi.

Shu o'rinda yana bir narsani ta'kidlab o'tmoq joiz. Jadidchilik harakati nafaqat ulkan ma'naviy-ma'rifiy-axloqiy meros qoldirdi. Ayni paytda u biz va bizdan ke-yingi avlodlar uchun axloqiy namunalari sifatida xizmat qiladigan, idealga aylantirilishi lozim bo'lgan shaxslarni voyaga etkazdi. Biz yuqorida tilga olib o'tgan jadid mutafakkirlaridan tashqari yana shunday siymolar borki, ular o'z hayotlarini milliy ozodlik harakatini uyushtirishga bag'ishladilar. Ulardan biri sobiq Shahrisabz begi, keyinchalik chor armiyasi general-mayori Jo'rabek Qalandarqori o'g'li bo'lsa, ikkinchisi Xudoyorxonning o'g'li, Jo'rabekning kuyovi Fansurullobekdir.

Jo'rabek rus istilochilariga qarshi bir necha yil kurashib, bu sharoitda muvaffaqiyat qozonishning imkoni yo'qligiga ishonch hosil qilgach, asirlik paytida Turkiston general-gubernatori Kaufmannning taklifi bilan chor armiyasi xizmatiga o'tadi — tinch yo'l bilan, "ichkaridan turib" kurashish lozimligini anglab etadi. U sarkarda sifatida rus zobit va askarlari orasida ham, milliy ziyolilar orasida ham juda katta obro'ga ega edi. U umrini Vatan, millat ozodligiga bag'ishladi, jadidchilik harakatining avvalgi saflarida bo'ldi. Professor SharifYusupov Sirdaryo viloyati gubernatorining Jo'rabek ustidan yozgan maxfiy chaquv xatidan general Jo'rabek "Tarjimon" gazetasining jonkuyar targ'ibotchisi ekani, uning usuli jadid bilan qiziqishi, o'aspirali Toshkentga kelganida u bilan uchrashgani haqidagi parchani keltiradi va Furqat-ning jadidchilik qarashlari general Jo'rabek ta'sirida shakllanganiga ishora qiladi.⁸⁶ Jo'rabek 1876 yilda Sankt-Peterburgda bo'lib o'tgan Sharqshunoslarning III xalqaro kongressida ishtirok etadi, u taraqqiyparvar rus va jahon adabiyotidan ham yaxshi xabardor edi. Uning Lev Tolstoy haqidagi fikrini rus ziyolilaridan biri shunday keltiradi: "Graf L. Tolstoy haqida Jo'rabek ehtirom bilan gapiradi: u donishmand adib va nimaiki yozsa, o'zi his qilib yozadi. Bunaqasi sizlarning ham, bizlarning ham yozuvchilarimiz orasida kam topiladi".⁸⁷

⁸⁶ Qarang: Yusupov Sh. Xudoyorxon va Furqat. T., Sharq, 1995, 86-b.

⁸⁷ Yusupov Sh. Xudoyorxon va Furqat. T., Sharq, 1995, 88-b.

Fansurullobek esa o'zbek jadidlarining birinchi gazetasi bo'lmish Munavvar qori Abdurashidxonovning "Xurshid" gazetasida etakchi xodim edi. Shuningdek, boshqa nashr-larda ham faol ishtirok etardi. U ham general Jo'rabek kabi Furqatning ehtiromiga sazovor bo'lgan ziyoli edi. Afsuski, mustamlakachilar ulardan qattiq o'ch oldilar: Furqat aldov yo'li bilan xorijga chiqarib yuborilib, qayta Vataniga kiritilmadi, general Jo'rabek Qorasuvdagi bog' hovlisida sirli ravishda o'ldirildi, Fansurullobek esa keyinroq, Stalin davrida GPU erto'lasida jon taslim qildi.

Yoshlarimizning har biri bunday fidoyi, vatanparvar, asl ziyoli siymolarni yaxshi bilishlari va unutmashliklari kerak. Zero, ular biz uchun haqiqiy axloqiy namunalardir.

Nazorat uchun savollar

1. *Abdurauf Fitratning axloq falsafasi xaqida fikringiz?*
2. *Anbar Otinning "Qarolar falsafasi" asarida insonparvarlik, adolat va ziyolilikning talqiniga mnosabatingiz?*
3. *Abdulla Avloniyning "Turkiy guliston yohud axloq" asarida insonparvarlik axloq falsafasiga doir qarashlarini yoritib bering?*
4. *Mahmudxo'ja Behbudiy va Abdulhamid Cho'lpon asarlarida ozodlik, jo'mardlik, fidoiylikning axloqiy mazmuni qanday ifodalangan?*

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Abdulla Sher. Axloqshunoslik G' Darslik. — T.: O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti, 2010.
2. Kaxxarova M., Agzamova N. Etika. Uchebnoe posobie. Rizograf imeni Nizami. 2018 god.
3. Nurmatova M. Muhammadjonova L. Ma'naviyatning axloqiyasoslari. — T.: Universitet 2013.
4. Falsafa. Darslik. Ma'sul muharrir F. Musaev. — T.: "Complex print" nashriyoti, 2019.
5. Falsafa. Qomusiy lug'at. — T.: "Sharq", 2004.
6. www.ziyonet.uz
7. www.faylasuf.uz
8. www.ethics-estetics.ru.
9. www.filosof.ru

AXLOQIY MADANIYAT

1. *Muomala odobi*
2. *Etiket*
3. *Kasbiy odob*

Tayanch tushunchalar

Muomala odobi, muloqot, etiket, odob, tartib-qoida, kasbiy odob

Davlat va fuqarolik jamiyatidagi axloqiy yuksaklik darajasini uning fuqarolari axloqiy madaniyati belgilaydi. Axloqiy madaniyat shaxsning jamiyat axloqiy tajribalarini egallashi va bu tajribalardan boshqa odamlar bilan bo'lgan munosabatlarida foydalanishi, o'z-o'zini muntazam takomillashtirib borishi singari jihatlarni o'z ichiga oladi. Qisqasi, u shaxs axloqiy taraqqiyotining belgisi hisoblanadi. Zero, axloqiy madaniyat axloqiy tafakkur madaniyatining qator unsurlarini o'z ichiga olgan tuzilmadir. U shaxsning o'zgalar bilan o'zaro munosabatlarida namoyon bo'ladi.

Muomala odobi. Axloqiy madaniyatning eng muhim unsurlaridan biri — muomala odobi. U, mohiyatan, o'zaro hamkorlikning shakllaridan biri. Inson zoti bir-biri bilan hamkorlik qilmasdan, o'zaro tajriba almashmasdan, bir-biriga ta'sir ko'rsatmasdan rasmana yashashi mumkin emas. Muomala odam uchun ehtiyoj, zarurat, sog'lom kishi usiz ruhan qiynaladi, kayfiyati tushib boradi. Bu o'rinda buyuk ingliz yozuvchisi Daniel Defo qalamiga mansub mashhur "Robinzon Kruzoning sarguzashtlari" asarini eslashning o'ziyoq kifoya: Jumaboyni topib olgan Robinzonning naqadar quvonishiga ham sabab ana shunda.

Muomala odobi boshqa kishilar qadr-qimmatini, izzatini joyiga qo'yishni, an'anaviy axloqiy-me'yoriy talablarni bajarishni taqozo etadi. Shuning barobarida, u insondagi yaxshi jihatlarni namoyon etishi, ko'zga ko'rsatishi bilan ham ajralib turadi. Uning eng yorqin, eng sermazmun va eng ifodali namoyon bo'lishi so'z, nutq vositasida ro'y beradi. So'zlash va tinglay bilish, suhbatlashish madaniyati muomalaning muhim jihatlarni tashkil etadi. Shu bois muomala odobi o'zini, eng avvalo, shirinsuxanlilik, kamsuqumlik, bosiqlik, xushfe'llilik singari axloqiy me'yorlarda namoyon qiladi.

Darhaqiqat, muomala odobida muloqotning asosiy bo'lmish til katta ahamiyatga ega. Zero odamlar bir-birlarini til orqali tushunadilar. til vositasida o'z fikrini o'zgaga etkazish ma'lum ma'noda san'at. Zarur so'zni

topishi, muayyan holatga mos keladigan ifodaviy vositalarni qo'llash, fikrni jumlaviy jihatdan to'g'ri ifodalash, aniq, bosiq, salobat bilan so'zlash hamsuhbatingiz yoki tinglovchining diqqatini tortishda muhim rol o'ynaydi, so'zlovchining nutq madaniyati darajasini ko'taradi. Muomala odobida tilning sofliqi masalasi ham muhim. til sofliqi buzilishining asosiy uch xil ko'rinishi mavjud: birinchisi-bir tilda so'zlashayotib ikkinchi tilga o'tib ketish, to'g'rirog'i birvarakay "ikki tilda" so'zlashish, misol qilib, ikki talabning so'zlashayotganda o'zbek tilida rus tiliga, rus tilidan o'zbekchaga muntazam o'tib turishini olish mumkin, bu ba'zilar uchun odatiy xol bo'lib qolgan. Ikkinchisi-bir tilda so'zlashayotib ikkinchi tildagi so'zlarni ayniqsa jargonlarni ishlatish m., "Davom", "koroge", "kuri" v.h. Til sofligining uchinchi buzilishi esa bir tilda so'zlashgan holda o'sha tildagi "parazit" so'zlarni qo'llashda ko'rinadi. M., "anaqa" "holiginday" v.h. Muomaladagi bunday til sofligining buzilishlari hamsuhbatlarga bilinmasa ham, chetdan kuzatgan odamga nihoyatda xunuk ko'rinadi.

Muomaga odobiga "siz" va "sen"ning o'z o'rnida qo'llanilishi ham ahamiyatga ega. Xususan, uchinchi shaxs ota-ona, aka-opa yoki boshqa yoshi katta odamlar bo'lganida ularga nisban birlikdagi u olmoshini emas, hurmatni anglatuvchi "ular" yoki "u kishi" shaklini qo'llash odobdan: M., "Otam shunday dedi" emas, "Otam shunday dedilar", "U kishi shuni hohlayaptilar" v.h.

Suhbat paytida tinimsiz harakatda bo'lib turish, qo'lni paxsa qilib gapirish yoki suxbatdoshining yoshini nazarga olmay, uni oyoqni chalkashtirib o'tirgan holda tinglash, birov jon kuydirib so'zlayotganda esnash v.b. shunga o'xshash holatlar ham muomaladagi odobsizlikni bildiradi.

Muomala odobining yana bir "ko'zgusi", bu — insoniy qarash, nigoh, so'zsiz — noverbal harakatlar. Ma'lumki, odamning qarashida, yuz ifodasida, qo'l harakatlarida uning qay sabablardandir tilga chiqmagan, so'zga aylanmagan hissiyoti, talablari o'z aksini topadi. Chumonchi, suxbatdoshining gapini oxirigacha eshitmay, qo'l siltab ketish — muomaladagi madaniyatsizlikni anglatadi. Ba'zan qarab qo'yishning o'zi so'zdan ham kuchliroq ta'sir ko'rsatadi. Deylik, bir quruvchi usta o'z shogirdining xatti-harakatlaridan noroziligini bildirish uchun bosh chayqab, jilmayib qo'yishi mumkin. Ikkinchi usta esa, bir laha o'qrayib qarash bilan munosabatini ifodalaydi. Birinchi usta yuz ifodasi va xatti-harakati bilan: "Obbo shovvozey, sal shoshilibsan-da, ha, mayli, zarari yo'q, shunaqasi ham bo'ladi",

degan ma'noni anglatsa, ikkinchi ustaning qarashidan: “Yana ishni rasvo qilibsang, padarla'nat, qachon odam bo'lasan?!” degan so'zlarni uqish mumkin. Shubhasiz, birinchi usta muomalada odobga rioya qilgan bo'lsa, ikkinchisi uning aksi — shogirdining emas, o'zining odobsizligini ko'rsatmoqda.

Umuman olganda, muomala odobi kishilarning nasihat qilmasdan va odob o'rgatmasdan bir-biriga ta'siri, tarbiya va o'z-o'zini tarbiya vositasi sifatida diqqatga sazovor. Shu sababli yoshlarimizda muomala odobini shakllantirish hozirgi kunda jamiyatimiz oldida turgan muhim vazifalardan. Bunda ota-onaning, mahalla-ko'yning ta'siri katta. Undan foydalana bilish kerak. Zero, axloqiy komillikka erishish muomala odobini egallashdan boshlanadi.

Etiket. Axloqiy madaniyat yaqqol ko'zga tashlanadigan munosabatlar ko'rinishidan biri, bu — etiket. U ko'proq insonning tashqi madaniyatini, o'zaro munosabatlardagi o'zini tutish qonun-qoidalarining bajarilishini boshqaradi. Agar muomala odobida inson o'z munosabatlariga ijodiy yondashsa, ya'ni bir holatda bir necha xil muomala qilish imkoniga ega bo'lsa, etiket muayyan holat uchun faqat bir xil qoidalashtirib qo'yilgan xatti-harakatni taqozo etadi.

Etiketning qamrovi keng, u, ma'lum ma'noda, xalqaro miqyosda qabul qilingan muomala qonun-qoidalarini o'z ichiga oladi. Masalan, siyosiy arbob etiketi, mehmondorchilik etiketi va h.k. Etiketga rioya qilishning mumtoz namunasini biz tez-tez televizor ekrani orqali ko'rib turamiz. Prezidentimiz Islom Karimovga xorijiy mamlakatlar elchilarining ishonch yorliqlarini topshirish marosimlarini eslang. Unda faqat bir xil holat, xalqaro miqyosda o'rnatilgan qoida hukmron. Uni Prezidentning ham, elchilarning ham buzishga haqqi yo'q. Yoki juda oddiy, kichkina bir misol: das-turxonda tanovul payti, pichoqni o'ng qo'lda ushlab zamonaviy mehmondorchilik etiketining qat'iy qoidalaridan biri sanaladi — uni buzish atrofda hayrat va istehzo uyg'otadi. Shu bois etiketni odat tusiga aylantirilgan, qat'iyashtirilgan muomala odobi deyish ham mumkin.

Etiketning bunday zamonaviy ko'rinishlari bilan birga, shunday milliy-an'anaviy shakllari ham borki, ularsiz millat madaniy hayotining tasavvur qilish qiyin. Masalan, salomlashish odobini olib ko'raylik. Etiketning bu turiga ko'ra, ko'chadan o'tib ketayotgan odam, ko'cha bo'yida o'tirganlar yoki turganlarga salom berishi kerak, salom berganda o'ng qo'l chap

ko'krakda, yurakning ustida turishi, bosh esa engil ta'zimga egilishi lozim. Ko'rishish etiketida esa qo'lning uchini berib salomlashish ko'rishayotgan odamga nisbatan ginaxonlik, xafagarchilikni bildiradi — odobdan emas. Ko'rishganda yosh yoki martaba nuqtai nazaridan katta kishi birinchi bo'lib qo'l uzatishi lozim; ayollar bilan ko'rishganda ham erkak kishi tomondan shunday etiket qoidasi bajarilmog'i talab qilinadi.

Milliy mentalitetda marosimlar etiketi, ayniqsa katta ahamiyatga ega. To'y marosimida, xususan, qiz bilan ota-onaning xayrlashuvi, nikoh kechasiga kirib kelishda kuyovning kelinni chap tomonda tutib, to'yxonaga boshlab kirishi v.h. etiket qonun-qoidalari to'liq bajarilishi lozim. Yoki aza marosimida fohitaga kelgan odamlarni milliy to'n va do'ppi kiygan, belbog' bog'lagan holda, qo'l qovishtirib, boshni bir bu quyi tutgan tarzda kutib olish qat'iy qoidaga asoslanadi. Bular, bir qarashda, etiketning milliy yoki kasbiy udum, odat, rasm-rusmlardan fparqi yo'q ekan, degan taasurot qoldirishi mumkin. Bu yuzaki, yolg'on taasurot. Chunki udum, odat, rasm-rusmlar muayyan darajada erkinlikka ega, ba'zan ularni bajarmaslik ham mumkin. Lekin etiketda buning imkoni yo'q — etiket qonun-qoidalari majburiylik tabiatiga ega.

Etiketning yana bir alohida jihati bor: unda odob bilan go'zallikning uyg'unligini ko'rishimiz mumkin, qat'iy odob qonun-qoidalari chiroyli xatti-harakatlar vositasida amalga oshiriladi. Demak, etiket estetika bilan ham bog'liq, aniqrog'i, o'zni tutish estetikasi talablariga javob beradi.

Shunday qilib, etiket — takallufning mayda-chuyda jihatlarigacha ishlab chiqilgan odob qoidalari sifatida ijobiy, kishining ko'zini quvon-tiradigan muomala hodisasi. Lekin, ayni paytda, u asl axloqiy asosini yo'qotgan majburiy mulozamat tarzida ham namoyon bo'ladi: etiket qoidalarini bajarayotgan kishi aslida o'z xohish-ixtiyoriga qarshi ish ko'rayotgan bo'lishi ham mumkin. Bu jihatdan u munofiqlikning bir ko'rinishiga aylanadi. Masalan, siz biror yoqqa shoshilib, darvozadan chiqdingiz, deylik. Ro'parangizda tanishingiz yoki qo'shningiz uchraydi. Siz ko'rishib, hol-ahvol so'rashib, so'ng sharqona etiketga rioya qilib uni: "Qani uyga kiramiz, choy qilamiz, bir hangomalashamiz", deb ichkariga taklif qilasiz. Lekin, aslida, siz uning uyga kirishini aslo istamaysiz, vaqtingiz yo'q, hatto, shu uchrashganda ketgan vaqtingizni o'ylab, pitirlab turibsiz. Demak, siz o'z istagingizga qarshi, etiket-mulozamat yuzasidan yolg'on gaplarni aytasiz, xunuk eshitilsa ham na chora — munofiqlik

qilasiz. Shunga qaramay, umuman olganda, etiket shaxsni muayyan tartib-qoidaga, qanday ichki ruhiy sharoitda bo'lmasin, bosiqlikka, muloyimlikka va sabr-toqatga o'rgatishi bilan ahamiyatlidir.

Kasbiy odob. Axloqiy madaniyat kasbiy odobda ham yaqqol ko'zga tashlanadi. Chunki inson voyaga etib, bir kasbning boshini tutgach, o'z kasbi doirasida odamlar bilan muntazam munosabatda bo'ladi. Bu munosabat, bir tomondan, hamkasabalar davrasida ro'y bersa, ikkinchi jihatdan, u kasb talabiga binoan uchrashadigan turli toifadagi odamlar bilan yuzaga keladi. Ayni paytda, kasbiy odob axloqiy madaniyatning eng yuksak shakllaridan biri; uning jamiyat axloqiy hayotidagi o'rni yuksak. Shu bois kasbiy odobga bafurjaroq to'xtalish joiz.

Har bir jamiyatda muayyan guruhlar borki, egallagan kasblari ularni boshqa jamiyatdoshlariga nisbatan imtiyozli darajaga olib chiqadi. Ko'pchilik jamiyat a'zolarining hayot-mamotlari, sog'ligi, ma'naviy sog'lomligi, huquqiy himoyasi, ilmiy salohiyatining namoyon bo'lishi kabi omillar o'shanday imtiyozli kasb egalarining o'z kasbiy BURCH mas'uliyatini qay darajada his etishlariga, halollik va vijdon yuzasidan ish ko'rishlariga bog'liqligi hammaga ma'lum. Chunonchi, tabobat xodimini, jarrohni olaylik. Deylik, u har bir operatsiya kunida bir necha kishini hayotga qaytaradi; yuzlab odamlar uning yordamiga muhtoj, unga umid va ishonch, ilinj bilan qaraydilar. Bordi-yu, shaxsiy manfaat yo'lida jarroh o'z bemoriga xiyonat qilsa-chi, ya'ni, uni qasddan halok etsa-chi? Kim uni shunday qilmasligini kafolatlaydi? Yoki jurnalistni olaylik. U shaxsiy manfaati yo'lida, kasbining kamyobligidan foydalanib, begunoh kishilarni ma'naviy azobga qo'yishi, atayin jamiyat oldida sharmanda qilishi va shuning hisobiga o'zining ba'zi bir muammolarini hal qilib olishi mumkin emasmi? Mumkin. Zero, to haqiqat yuzaga chiqquncha nohaq tanqidga uchragan shaxsning ado'i tamom bo'lishi hech gap emas. Xo'sh, jurnalistning shunday qilmasligini kim kafolatlaydi?

Shu bois boshqalarning qo'lidan kelmaydigan ishlarni bajara oladiganlar faoliyatida o'zboshimchalik, manfaatparastlik, xudbinlik va kasbni suiiste'mol qilish singari illatlarga yo'l qo'ymaslik uchun, shuningdek, ular axloqiy darajasini yuksak bosqichda turishini ta'minlash maqsadida ko'p hollarda o'zaro qoidalar majmui yaratilgan. Bu qoidalar majmui, odatda, qasamyod yoki me'yorlar ko'rinishini olgan. Uni buzish o'ta odobsizlik va axloqsizlik, hatto jamiyatga xiyonat tarzida baholanadi. Bunday

qasamyodlar juda uzoq tarixga ega. Misol tariqasida hozirgi kunda ham o'z ahamiyatini yo'qotmagan Qadimgi Yunon hakimi Hippokrat (milodgacha V-IV asrlar) tomonidan qisqa va lo'nda shaklda tuzilgan, tabobat xodimlari kasbiy odobi qonun-qoidalari jamlangan mashhur "Hippokrat qasami"ni keltirish mumkin.

Tarixda o'z dushmanini davolagan tabiblar ham ko'p uchraydi. Chunonchi, qadimgi hind eposi "Ramayana"da (II asr) behush yotgan Lakshman boshida turgan devlar shohining xos tabibi kechinmalari shu jihatdan muhim. Tabib oldida ikki yo'l bor edi: biri — saltanat dushmanini muhtoj bemor sifatida davolash, ikkinchi yo'l davolashdan bosh tortish bilan uni o'limga mahkum etish. Tabib uzoq mulohazadan so'ng tabiblik odobi qoidalariga bo'ysunishni — Lakshmanni davolashni afzal ko'radi. Zero, kasbiy odob qonun-qoidalari talabiga ko'ra, bemor to'shagi ustidagi tabib uchun do'st yoki dushman degan tushunchalar o'z ma'nosini yo'qotadi, uning qoshida faqat tibbiy yordamga intizor, shafqatga muhtoj, zaif inson yotadi. Davolanib hayotga qaytgan Lakshman devlar mamlakatining tengsiz buyuk jangchisi va saltanat valiahdi Indirjidni jangda halok etadi hamda tabib fuqaro bo'lgan Lanka davlatining tanazzuliga yo'l ochadi. Lekin, kitobxon tabibni xiyonatkor yoki sotqin demaydi, aksincha, uning ma'naviy jasoratiga, halolligiga, kasbiy BURCHiga sodiqligiga hayrat bilan tasannolar o'qiydi.

Yoki mashhur rus olimi akademik Andrey Saxarovning taqdirini olaylik. Buyuk nazariyotchi, fizik, termoyadro sohasida tengi yo'q mutaxassis, vodorod bombasining asosiy kashfiyotchisi, Vatan mudofaasini mustahkamlashdagi xizmatlari uchun o'nlab orden va medallar sohibi, ikki marta Sotsialistik Mehnat Qahramoni, obro'li, badavlat bu insonga nima etishmasdi? Nega u hammasidan kechishga — ommaviy qirg'in qurollari, jumladan, o'zi yaratgan vodorod bombasi sinovlariga ochiq bayonotlar bilan qarshi chiqishga ahd qildi? Natijada qatag'onlarga asoslangan sho'rolar tuzumi uni ilmiy jamoatchilikdan ajratib, poytaxtdan olisdagi Rossiya shaharlaridan biriga badarg'a qildi, uning nomini matbuotda yoki kitoblarda qayd etilishini taqiqladi. Vaholanki, u hammadan izzatliroq yashay olishi mumkin edi. Saxarov yuksak axloq yo'lini tanladi — olimlik BURCHI, odobi talablarini bajarishni har qanday boylik, izzatikromdan baland qo'ydi. Buyuk olim o'z kashfiyoti insonning eng oliy huquqi bo'lmish — yashash huquqiga rahna solishi mumkinligi va qisman

solayotgani uchun uni amalda qo'llanilishiga qarshi kurashdi. U sho'rolar hukumati va mafkurachilari tomonidan o'zining Vatan mudofaasi quvvatini susaytirishga harakat qilgan salkam xiyonatkor fuqaro deb e'lon etilishiga, boshiga behisob tuhmatlar, ta'na-dashnomlar yog'dirilishiga sabot bilan chidadi, ahddidan qaytmadi, yovuzlik saltanati qo'lida o'z olimlik iste'dodining qo'g'irchoq bo'lishiga, harbiy murvatga aylanishiga yo'l qo'ymadi. Oxir-oqibatda u inson huquqlarining jahon tan olgan eng buyuk himoyachilaridan biri sifatida butun insoniyat tahsiniga sazovor bo'ldi. Bunday misollarni ko'plab keltirish mumkin.

Bulardan tashqari, muallimlik odobi, huquq-tartibot xodimlari odobi, muhandis odobi singari birqancha kasbiy odob turlari borki, ular ham jamiyatda axloqiy munosabatlar silsilasida muhim ahamiyatga ega. Shuni aytish kerakki, barcha kasbiy odob qonun-qoidalarining ta'sir doirasi, miqyosi bir xil emas. Ba'zi bir kasbiy odobning buzilishi oddiy odobsizlik doirasidan chiqib, axloqsizlikka aylanib ketadi. Masalan, rahbarlik odobidagi ba'zi nuqtalarga to'xtalaylik. Rahbar quyi lavozimdakilarga mensimay, qo'pol munosabatda bo'lishi, o'ziga ishonib topshirilgan hudud yoki tashkilotdagi oddiy odamlar arz-dodiga, orzu-istaklariga to'ralarcha qarashi odobsizlikka kirsa, uning shaxsiy boylik orttirishi yo'lida korrupsiya vositasida mamlakat, viloyat yoki tashkilot manfaatlarini qurbon qilishi axloqsizlik, nafaqat rahbarlik kasbiga, balki Vatanga ham xiyonat tarzida baholanishi mumkin. Ba'zan kasbiy odobning kasbiy axloq deb atalishi ham ana shundan.

Yuqorida keltirilganlardan ko'rinib turibdiki, kasbiy odob muammosi, ba'zilar o'ylaganidek, Axloq falsafasining mayda masalalaridan emas. Uni har tomonlama o'rganish, kasbiy erkinlik va kasbiy BURCH munosabatini tadqiq etish XXI asr axloqshunosligida muhim o'rin egallajak. Zero, kasbiy odob shaxs va jamiyat axloqiy hayotida o'zini amaliy axloq tarzida namoyon etuvchi ma'naviy hodisa sifatida baholanishi lozim.

Nazorat uchun savollar

1. *Muomala odobining axloqiy madaniyaning eng muhim unsuri sifatidagi mohiyati nimadan iborat?*

2. *Yoshlar tarbiyasida muomala odobining zamonaviy muammolari to'g'risida fikringiz.*

3. *Muomala odobining isonlararo munosabatlarida kishilarning birbiriga ruhiy va axloqiy ta'siri qanaqa?*

4. *Etiketning ijtimoiy ahamiyati nimada?*

5. *Kasbiy odob tushunchasining kasbiy erkinlik va kasbiy BURCH munosabatlarining dialektik in'ikosi to'g'risida fikringiz?*

6. *Kasbiy odobning ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotdagi in'ikosi to'g'risida fikringiz?*

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Abdulla Sher. Axloqshunoslik G' Darslik. — T.: O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti, 2010.

2. Kaxxarova M., Agzamova N. Etika. Uchebnoe posobie. Rizograf imeni Nizami. 2018 god.

3. Guseynov A.A., Apresyan R.G. Etika: Uchebnik. — M.: Gardariki, 2000. — 472 s.

4. Nurmatova M.A., Abdullayeva N.B. Axloqiy va estetik madaniyat G'O'quv-uslubiy qo'llanma. –T.: “Universitet”, 2013

5. Muxammadjonova L. Obidjonova F. Etiket G'O'quv qo'llanma. –T.: “Universitet”, 2018.

6. Muhammadjonova L. Amaliy etika. Uslubiy qo'llanma — T.: “Universitet”, 2014.

7. Muhammadjonova L.A., Ortiqova D.O., Abidjanova F.A., Masharipova G.K. Professional etika va etiket. G' Darslik. — T.: “Adabiyot uchqunlari”, 2018.

8. Nurmatova M.A. Axloqiy va estetik madaniyat. G' O'quv qo'llanma. — T.: “Turon-Iqbol”, 2016.

9. Husanov B. G'ulomov. Muomala madaniyati G' Darslik. –T.: “Iqtisod — moliya”, 2009.

10. www.ethics-estetics.ru.

AXLOQ FALSAFASIDA ZAMONAVIY YO'NALISHLAR

1. *Hayot falsafasi oqimi axloqshunosligi.*

2. *Ruhiy tahlil yo'nalishi va axloq psixologiyasi.*

3. *G'ayrizo'ravonlik yo'nalishining insonparvarlik mohiyati.*

Tayanch tushunchalar

Hayot falsafasi, ruhiy tahlil, falsafiy antropologiya, ekzistentsiyachilik

Insoniyat jamiyati hech qachon XX asr darjasidagi yuksaklikka ega bo'lgan emas, tafakkurda ko'p va xilma-xil yo'nalishlar vujudga keldi. Ular uchun umumiy bo'lgan o'ziga xos ikki jihat alohida diqqatga sazovor: birinchisi — ularning hammasi, asosan, insonni bevosita o'rganishga qaratilgani, ya'ni, ma'lum ma'noda, antropologik xususiyatga egaligi; ikkinchisi — falsafiy bo'lmagan va falsafiylikdan “chiqib” ketgan fanlarning asos nuqtai nazaridan falsafiylik kasb etishi yoxud falsafaning tadqiqot quroliga aylanishi. Shuningdek, Ovro'pa mutafakkirlarining Qadimgi va O'rta asrlar Sharq falsafiy tafakkurini inson omili nuqtai nazaridan qayta ko'rib chiqishi, uning asosiy yo'nalishlari va metodlarini yangicha sharoitda qo'llashga intilishi ro'y berdi. Eng yangi davr faylasuflari uchun o'z tafakkuri iskanjasida qolgan, o'z buyukligidan, ishbilarmonligidan kibrlanib, o'z mohiyatining asl ma'nosini yodidan chiqarib qo'ygan, mohiyatiga mos kelmaydigan mavjudlik bilan o'ralishib kun kechirayotgan insonni mohiyatga qaytarish va unga oliy axloqiy mavjudot sifatida munosabatda bo'lish masalalari muhimdir. Zero, bir emas. ikki jahon urushini amalga oshirgan, o'z nafsi-ixtiyoriga berilib, o'zi va o'zi yashab turgan sayyoraning halok bo'lishi mumkinligini anglayotgan insonni bilish, uning ichki dunyosini ilg'ash engil yumush emasligi ayon bo'lib qoldi. Eng yangi davr odamning bu ahvolini Payg'ambarimiz (s.a.v.) dan Daylamiy rivoyat qilgan, G'azzoliy “Ihyo ulum ad-din”ning “Tavba” kitobida keltirilgan quyidagi hadis juda yaqqol ifodalaydi:

“Tong otib, kun yorishgan har sahar, kun botib, shafaqlar yo'qolgan har kecha borki, unda ikki farishta to'rt xil ovozda bir-biriga deydi: “Koshki bu xalq yaratilmasa edi!” Boshqasi deydi: “Koshki, ular yaratilganlaridan so'ng, nima uchun yaratilganlarini bilsalar edi!” Yana biri deydi: “Koshki ular nima uchun yaratilganlarini bilganlaridan so'ng, bilganlariga amal qilsalar edi!”⁸⁸

Bunday odamni tushunish va unga o'zining ahvolini tushuntirish faqat an'anaviy ratsional yo'l bilan mumkin emasligi yaqqol sezila boshladi.

⁸⁸ Abu Homid G'azzoliy. Tavba kitobi. Arabchadan R.Zohid tarjimasida. T., Movarounnahr, 2003, 120-b.

Shu sababli Eng yangi falsafiy tafakkurda noratsional usul etakchi o'rin egalladi.

Eng yangi davr tafakkurining, shu jumladan, axloq falsafasining yana bir o'ziga xos xususiyati shundaki, uning ba'zi muhim yo'nalishlariga o'z davridan ilgarilab ketgan mutafakkirlar asos soldilar. Ularni davrlashtirish nuqtai nazaridan emas, balki ma'naviy-ruhiy jihatdan Eng yangi davrga nisbat berish mumkin.

Mazkur yo'nalishlarning eng muhimlari sifatida hayot falsafasi, ruhiy tahlil, falsafiy antropologiya, ekzistentsiyachilik, falsafiy germeneytika, fenomenologiya, sinergetika singari ta'limotlarni keltirish mumkin. Ular orasida hayot falsafasi yo'nalishi noodatiyligi, qamrovligi va g'oyat teranligi bilan alohida ahamiyatga molik.

Hayot falsafasi oqimi axloqshunosligi. G'arbiy Ovro'pada mumtoz ratsionalchilikka qarshi o'ziga xos raddiya tarzida vujudga kelgan bu oqimda hayot birinchi o'rindagi voqelik, keyinchalik ma'naviyat va moddiyatga, ong va borliqqa bo'linadigan uzviy yaxlitlik tarzida idrok etiladi. Undagi hayot tushunchasi murakkab, ko'p ma'noli, o'zining aniq bir talqiniga ega emas. Hayot barcha qat'iy belgilab qo'yishlarga qotib qolishga qarshi turadigan ijodiy shaxsiylashishning uzviy jarayoni, uni ratsional tushunchalar vositasida anglab bo'lmaydi, u murakkab va ko'p ma'noli. Mazkur oqimga asos solgan mutafakkir

Buyuk olmon faylasufi Fridrix Nittshedir (1844 — 1900). Uning axloqqa munosabati “Zardusht dediki...”(1883 — 1884), “Ezgulik va yovuzlikning narigi tarafida” (1886), “Axloqning kelib chiqishiga doir” (1887), “Hukmronlikka ixtiyor. Barcha qadriyatlarini qayta baholash tajribasi” (1886 — 1888) singari asarlarida aks etgan.

Nittsshe haqida hozirgacha bir-birini tubdan inkor qiladigan ikki umumiy fikr mavjud. Biri — uni fashizmning asoschisi, urushlar tarafdori, axloqsizlikni, zo'rvonlikni ma'qullovchi, mafkurachi-faylasuf sifatida, ikkinchi umumiy fikr — uni inson shaxsi ozodligini, inson xususiyligini bo'rttirib ko'rsatgan, insonni ulug' mavjudot ekanini yodiga soluvchi, shaxs erki tarafdori bo'lgan mutafakkir tarzida talqin etadi. Xo'sh, aslida u qanday faylasuf?

Nittsshe odamlarni uch toifaga bo'ladi: oxirgi odamlar, yaxshi odamlar va alo odam (odamdan yuksak odam). U Zardusht tilidan shunday deydi:

“Qarangiz! Men sizga eng oxirgi odamni ko‘rsataman. “Muhabbat — nimadir? Yaratmoq — nimadir? Intilmoq-chi? Yulduz degani nima?” Oxirgi odam ana shunday deb so‘rab turadi va ko‘zlarini piri-piratadi. Er kichkina bo‘lib qoldi va uning yuzasida hamma narsani kichraytiruvchi mitti odam sakrab-sakrab yuribdi. Uning urug‘i suvarak kabi qirilib bitmagay: oxirgi odam hammadan ko‘proq yashaydi. Ular vaqti-vaqti bilan andak zahar yutadi. Shundan yaxshi tushlar ko‘radi... Cho‘bon yo‘q, hammasi — poda! Har kim tenglik istaydi, hamma — teng. Kimda-kim boshqacha anglasa, o‘z ixtiyori bilan jinnixonaga yo‘l oladi. “Ilgari butun olam telba edi”, — deydi ularning eng oqillari va ko‘zlarini piri-piratadi. “Baxt-iqbolni biz topganmiz”, — deb aytadi oxirgi odamlar va ko‘zlarini piri-piratadi”.

Mana yaxshi odamning ta‘rifi: “Men shunday odamni sevamanki, u alo odamga makon qurmoq uchun zahmat chekadi va ixtirolar qiladi va uning kelmog‘i uchun er, maxluqot va nabototni hozirlab qo‘yadi. Zotan, shu tarzda o‘z halokatini istaydi. Men shunday odamni sevamanki, u yaxshiligidan intilish va toleni yasaydi. Zotan, u xuddi mana shunday — o‘z yaxshiligi uchun yashashni istaydi va boshqacha umr kechirishni bilmaydi”.

Alo odam to‘g‘risida esa Nittsshe quyidagicha fikrlaydi: “Men sizlarga alo odam to‘g‘risida ta‘limot keltirdim. Odam shunday bir xilqatdirki, undan oshib o‘tmoq kerak. Siz undan o‘tmoq uchun nima qildingiz? Shu damgacha barcha xilqatlar o‘zidan yuqoriroq nedir bir narsa yaratdi. Siz shu ulug‘ to‘lqindan sachragan ko‘pik bo‘lib o‘tirdingizmi? Odamdan o‘tish o‘rniga, tezroq boz yana vahshiy hayvon tusiga kirishga oshiqdingizmi? Alo odam — zaminning mazmuni. Birodarlarim, men sizga iltijo qilib, zaminga sodiq bo‘ling va sizga er uzra umid to‘g‘risida so‘zlayotganlarga ishonmang, o‘zlari bilarmi, bilmasmi, baribir, ular zaharlaguvchilar, deb ayturman... Chindan ham, odam — loyqa seldir. Uni o‘ziga yutib toza qilmoq uchun faqat dengiz bo‘lmoq kerak. Qarang, men sizga alo odam to‘g‘risida so‘zlayapman: U — o‘sha dengiz, unda sizning ulug‘ nafratingiz cho‘kib ketgay. ...U — chaqmoq, u — telbalik!...”⁸⁹.

Endi uchala odam turini tasavvur qilib ko‘raylik. Misol tariqasida “Alpomish” dostoniga murojaat qilaylik. Oxirgi odamlar kichkina joydagi kichkina issiq o‘rinlari uchun Alpomishning o‘g‘li Yodgorni xo‘rlagan

⁸⁹ Nittsshe F. Zardusht tavallosi. I. G‘afurov tarjimai. “Tafakkur” jurnali, 1995, 1- son.

bakovul, Ultontozni xon ko'tarib, uning dasturxonini sarqitlarini zavq bilan kutib yashayotgan kichkina odamlar emasmi? Ular agar katta harf-lar bilan yoziladigan "Muhabbat" so'zining ma'nosini bilganlarida, yulduzlar bilan aqalli biror tun so'zsis suhbatlashganlarida pastkashlik qila olarmidilar? Nittsshe ular haqida boshqa bir o'rinda maydalashib ketgan bunday odamlar, hukmronlikka layoqati bo'lmagan, noloyiq shaxslarning muvaffaqiyatlari uchun yo'l ochib beradi, ular buyruq beradigan har qanday iroda kuchi oldida tiz cho'kadilar, deydi.

Yaxshi odam-chi? Yaxshi fazilatli odam Qorajon emasmi? Qorajonlar Alpomishning kelishi uchun, yuzaga chiqishi uchun hamma narsani qilishga, kerak bo'lsa, jonini berishga tayyor. Alpomishlarning ularsiz ro'yobga chiqishi mumkin emas. Alpomishlar esa — zaminning mazmuni. Shu sababli Nittsshe ularni insoniyatning orzu-umidi deb ta'riflaydi: "Bizning mohiyatimiz — o'zimizdan yuksakroq mavjudotni yaratishdan iborat. O'z chegaramizdan naridagi o'zimizni yaratish. Qachondir u erga maqsad, qutqaruvchi inson kelishi kerak. Xudo o'ldi, va bizning istagimiz — alo odam yashasin"⁹⁰. Bunday odam oldida qonunlar bosh egadi, unda ham qonunchi, ham san'atkor omuxtalashib ketgan bo'ladi.

Darajalar pillapoyasida inson egallaydigan o'rin u cheka olishi mumkin bo'lgan iztiroblar bilan belgilanadi, deydi faylasuf. Buning uchun, ya'ni alo odam bo'lish uchun inson an'anaviy axloqiy qadriyatlardan kechishi kerak: shafqatli emas, shafqatsiz bo'lishi lozim, rost — bor-yo'g'i qat'iy amr, yolg'on esa — hayotning doimiy yo'ldoshi, hatto sharti, har qanday fazilat nodonlikka, har qanday nodonlik fazilatga etaklaydi — mana, Nittsshening qadriyatlarni qayta baholashi. "Axloq,- deydi u,- insonning tabiat qoshidagi oliftagarchiligi"⁹¹. Zero, axloq tufayli yovvoyi, erkin, darbadar insonning barcha tabiiyyati (instinkti) doimiy majburlikda saqlanishi natijasida tashqarida qo'llanish imkonini topmasdan ichkariga urib ketadi. Shu bois odam o'zini ichki siquvda saqlaydigan axloqiy qadriyatlardan kechishi kerak, erkin bo'lishi lozim. Bu esa, yuqorida aytilganidek, iztirobni talab etadi.

Iztirob o'zgalarga emas, o'ziga shafqatsizlikdan, ezgulik va yovuzlik doirasidagi fazilatlardan kechib, undan narigi tarafga o'ta olishdan,

⁹⁰ Nittsshe F. Zardusht tavallosi. I. G'afurov tarjimasi. "Tafakkur" jurnali, 1995, 1- son.

⁹¹ Nittsshe F. Sochineniya v 2 t. t. 1. M., Mo'sl, 1990. S. 735.

ya'ni, muayyan davr uchun qonunlashtirib qo'yilgan axloq me'yorlarini bajarmaslikdan, ularni kunpayakun qilib tashlashdan iborat. Prometey taqdiri bunga yaxshi misol bo'la oladi. U Zevs o'rnatgan va hech bir ma'bud tasavvur eta olmaydigan jinoyat qildi. Olimp ilohiy jamoasidagi azaliy axloq qoidalarini buzdi — insonga, zulmatga mahkum mavjudotga olov o'g'irlab keltirib berdi va bu "o'g'ri" qoyaga parchinlanib, ko'z ko'rib, quloq eshitmagan azobga mahkum etildi.

Lenin ham, Hitler ham, Stalin ham, Pol Pot ham emas, aynan ana shu "axloqsiz" ma'budni alo odamning azaliy timsoli deyish mumkin.

Fridrix Nittssheni olmon millatchiligida ayblashadi. Vaholanki u: "Olmonlar — ularni qachonlardir mutafakkirlar deb atashardi — ular hozir, umuman fikrlay oladilarmi? — Deutsshland, Deutsshlanduberalles, qo'rqamanki, olmon falsafasining so'nggi shu bo'lmasa edi..."⁹².

Nittssheni yahudiylarning dushmani sifatida talqin etishadi. Vaholanki, u mana bunday deydi: "Yahudiylar, shubhasizki, hozir Ovro'padagi eng kuchli, eng tirishqoq, eng toza irq". "Mamlakatdan aksil semitchi baqiroqlarni chiqarib yuborish, ehtimol foydali va adolatli bo'lur edi"⁹³. Yoki manna bu fikrga e'tibor qiling: "Hech qanaqangi amerikacha kelajakning bizga keragi yo'q! Olmon va slavyan irqlarini payvandlash lozim!..". "Menhat to olmonlar slavyan qonining kuchli aralashgani tufayli iste'dodli millatlar qatoriga kirdi deb o'ylayman"⁹⁴. Bu misollardan keyin Nittssheni irqchilikda ayblash kishiga erish tuyuladi. To'g'ri, u yahudiylarni ba'zi o'rinlarda "qamchilab" o'tadi. Lekin ularning asosiy aybini Isoni dunyoga keltirganlikda ko'radi. Isoni esa odamlarni shalpaygan, erksiz mavjudotga aylantirib qo'yganlikda ayblaydi.

Shuni alohida ta'kidlab o'tmoq joizki, Nittsshe — Shopenhauerning shogirdi. Eslaylik: Shopenhauer axloqiy illatlarni birinchi o'ringa qo'yib, fazilatlarni mustaqil hodisalar emas, balki illatlarning aksi tarzida talqin etgan edi. Nittsshe esa bu borada yana ham ilgarilab ketadi: illatlarni fazilat tarzida, fazilatlarni illat tarzida taqdim qiladi. Uning nazdida, inson o'z illatlarini tuzatmasa ham, ularni ochiq, halol e'tirof etishi illatlarimizni fazilatlar orasida berkitib turishdan, fazilatlar bilan niqoblashdan afzaldir. Nittsshe, shu sababdan ham ezgulik, shafqat, BURCH kabi tushunchalarni

⁹² O'sha manba. S. 43.

⁹³ O'sha manba. S. 44.

⁹⁴ O'sha manba. S. 45.

emas, to'g'rilik va axloqiylikni axloqning negizi deb biladi. Demak, Nittshe ta'limotini o'rganish uchun ko'p o'rinlarda unga nivelirning durbini orqali qarash, ya'ni fikrlar ortidagi teskari ma'noni tushunmoq lozim bo'ladi. Chunonchi, u Isoni, nasroniylikni, boya aytganimizdek, aybdor deb sanaydi, ular sha'niga achchiq gaplar aytadi, o'zini aksil nasroniy deb ataydi; faylasuf hatto so'nggi asarlaridan biriga "Aksil nasroniy" nomini ham bergan. Lekin aslida u Isoni, nasroniylikni sevadi; "Men qalban hech qachon nasroniylikka qarshi gunoh ish qilmaganman", — deydi Nittsshe. So'nggi maktublariga esa uning "Xochga parchinlangan kimsa" deb imzo chekkanligi ma'lum. Bularning sababi shundaki, mutafakkir insonni ham, Isoni ham, axloqni ham sevadi, lekin ular o'zlari o'zligini namoyon qila olmaganidan, chekiga tushgan vazifani bajarmaganidan, ko'tarilishi mumkin bo'lgan yuksaklikka ko'tarilmaganidan — maydalashib ketgan buyuklikdan g'azablanadi, alam bilan, jahl bilan fikrlaydi. "Jahl kelganda, aql ketadi", degan maqol nazarimizda ko'proq Nittsshega taalluqli.

Nittsshening axloqshunosligi va siyosatshunosligida bo'rtib ko'zga tashlanadigan fikr, bu — uning demokratiyaga tish-tirnog'i bilan qarashligi. Demokratiya, uning nazdida faqat bir xil "taraqqiyotga" — odamlarning maydalashuviga, o'zlarining teskarisiga aylanib qolgan mavjudot bo'lishlariga olib keladi: Ana shunday muqarrirlik bilan insoniyatning qumquyqasi paydo bo'ladi: hammasi nihoyatda bir xil, nihoyatdakichik, nihoyatda dumaloq nihoyatda yashov nihoyatda zerikarli, — deydi mutafakkir. Demokratiya va sotsializmni u past, qo'yi mayda inson hukumronligining shakllari sifatida talqin etadi. Agar biz hozirgi eng ilg'or G'arb demokratiyaga nazar tashlaydigan bo'lsak, Nittsshening havfsirashi bejiz emasligiga ishonamiz. Masalan, o'ta demokrtik mamlakatning prezidenti yo bosh vaziri, deylik avval o'z mamlaktida bir necha davlatlar delegatsiyalarini qabul qilish, shartnomalari tuzish bilan shug'ullanib so'ng, Afrika yoki Yaqin Sharq mamlakatlari bo'ylab bir haftalik safarga chiqdi, qaytib kelgach ikki-uch shtat yo viloyatda ro'y bergan tabiiy ofat oqibatlarini bilan shug'ullandi. Natijada u soliq deklaratsiyasini o'z vaqtida to'ldirib berolmadi. Ayni shu paytda o'sha mamlakatlaridagi xususiy etikdo'zlik do'koniga ega yoki tobutsozlik bilan shug'ullanadigan fuqaro o'z daromadini kamaytirib ko'rsatish yo'llarini qidirib topishga urinib, u ham soliq deklaratsiyasini o'z vaqtida to'ldirmadi. Natijada millat, mamlakat va davlat manfaatlarini yo'lida tinim bilmagan, shu manfaatlarini qonundan

ustun ko'rgan odam bilan o'z foydasini ko'zlab qonunni buzgan etikdo'z yoki tobutsoz, bir xil jazoga tortiladi. Buning ustiga, etikdo'z yo tobutsoz jarimasini to'lab qutilib ketaveradi. Prezident yoki bosh, vazirning jazosi jarimani to'laganidan keyin boshlanadi; gazeta, jurnal, radio, televideniya — hammasi rahbarning qonunni buzganligi haqida jar soladi, uni hatto davlatni boshqarishga axloqiy jihatdan nomunosib odam deb atay boshlaydi. Vaholangki, huquq va axloq niqobini kiyib, rahbarni sharmanda qilishga kirishgan guruhning maqsadi bitta-uni hokimiyatdan chetlashish, juda bo'lmasa, qayta saylanish yoki tayinlanishi imkonidan mahrum qilish hamda shu yo'l bilan o'zgalarning hokimiyat tepkasiga kelishini ta'minlash. Bu-axloqiylik niqobidagi axloqsizlik. Mana shu axloqsizlikni amalga oshirishda-ulkan insonni burdalab-maydalab tashlashda omma va ommaviy axloq yordam beradi. Omma esa Nittsshe nuqtai nazaridan faqat qo'yidagi uch hil yondoshuvga loyiq xolos; ular "ulug' insonlarning zaiy, qonsiz nushalari... buyuklarga qarashlik ko'rsatuvchi kuch... buyuklarning qo'lidagi qurol". Ana endi Nittsshe Alo odamni axloqdan, qonundan yuksak turishi, o'zi qonun yaratuvchi deb ta'riflashini tushunish mumkin.

G'arb demokratiyasidagi, sotsializmdagi tenglik, ba'zi xollarda adolat-sizlikka aylanishining tenglashtirish bilan aynanlashuvining havfi borligini ittsshe oldindan ko'ra bildi. O'ta demokratiyaning insonga havfli ekanini AQSh Prezidenti Bil Klinton ustidan olib borilgan sud ham ko'rsatib turibdi. Bu erda mamlakat, millat manfaati emas, AQSh Prezidentiga muholidat guruhning maqsadi, hokimiyatini qo'lga olish birinchi o'rinda turibdi. Axloqiylik talab qilayotgan botiniy va daxshatli axloqsizligi shundaki, ular, jahon jamoatchiligi oldida AQSh davlatini, uning demokratiyasini, xalqi saylab qo'ygan prezidentini sharmandai sharmisor qildilar, bularning hammasi manfaat yuzasidan qilingan, an'anaviy axloqiy va demokratik mezonlar doirasidagi ishlardir. Shu nuqtai nazardan qaraganda, Prezident Islom Karimovning O'zbekistonning o'z taraqqiyot yo'li borligi, biz o'z huquqiy davlatimizni kimlardanir nusha ko'chirish yo'li bilan emas, balki o'zimizga xos Sharqona demokratiyani, nafaqat huquqiy balki axloqiy demokratiyani joriy etish yo'li bilan qurishimiz to'g'risidagi nihoyatda e'tiborli va qadrlashga loyiq.

Yana shuni ham aytish lozimki, ma'lum ma'noda, Nittssheni olmon Nostradamusi deyish mumkin. U sotsializmning qisqa vaqt oralig'ida o'ta terrorchilik vositasi bilangina mavjud bo'lishini aytadi, uni "dahshat

hukmronligi” deb ta’riflaydi. Darhaqiqat, Lenin, Stalin sotsializmi ham, Mao Tsze Dun, Pol Pot, Sharqiy Ovro’pa sotsializmi ham juda qisqa umr ko’rdi va shu qisqa muddatda o’zini qatag’onlar vositasidagina saqlab turdi. Nittsshe eng tinch davrlarda, urush xayolidan yiroq yillarda tarixda misli ko’rilmagan urushlarning ketma-ket kelishi, ularda er yuzida hukmronlik qilish uchun Rossiya bilan birlashgan Ovro’pa kuchlarining to’qnashuvi haqida yozadi. Darhaqiqat, Nittsshe vafotidan keyin o’n to’rt yil o’tar-o’tmas Birinchi jahon urushi boshlandi, keyin Rossiya inqilobi, Antanta hujumi, fuqarolar urushi, Stalin va Hitler qatag’onlari, undan so’ng Ikkinchi jahon urushi; Xirosima, Nagasaki fojialari, milliy ozodlik uchun olib borilgan urushlar, Vetnam urushi, Lotin Amerikasi va Afrikadagi partizanlik harakatlari, fuqarolar urushlari, Eron, Iroq, Afg’oniston, Tojikiston... Bunday urushlar hozir ham davom etmoqda. Uning Rossiya, Olmoniya, hatto Ovro’pa Ittifoqi haqidagi fikrlarini ham bemalol bashorat deyish mumkin. U oldindan ko’ra bilgan Ovro’pa xalqlari Ittifoqida har bir alohida xalq, jug’rofiy maqsadlariga muvofiqlashgan chegaralarda muayyan kanton o’rnini egallaydi. Ulardagi o’zaro munosabatlarning qurolli kuchlar emas, balki “o’zaro foydalilik” tamoyili asosiga qurilishini ta’kidlaydi. Bu Ittifoqning tuzilganiga, tamoyili haqiqatan “o’zaro foydalilik” ekaniga, pul birligi “evro”ning muomalaga kirganiga o’zimiz guvohmiz.

Biroq bularning hammasi Nittsshe qiyofasining bir jihati, uning ikkinchi jihati ham bor: bir tomondan, tabiiy tanlov yo’li bilan, ikkinchi tomondan — millionlab ojiz va omadsizlarni zo’rlik bilan yo’qotish yo’li orqali kelajak odamini yaratish kerak. Nittsshe, past irqlarda, masalan, qora tanlilarda, og’riqni his qilish qobiliyati kam, deydi. Boshqa bir o’rinda u, hayot — urushlar natijasi, jamiyat — urush quroli, urushdan bosh tortish katta miqyosdagi hayotdan bosh tortmoq demakdir, degan fikrni aytadi. Nittsshe insoniyat kelajagida ikki yo’nalishni ko’rdi: biri — sotsializm, ikkinchisi — fashizm, u sotsializmning terrorlari-yu tenglashtirishlaridan nafratlanib, fashizmga yon bosdi. Shu ma’noda buyuk olmon yozuvchisi Tomas Manning, Nittsshe fashizmni emas, fashizm Nittssheni bunyodga keltirdi, degan fikri ham diqqatga sazovor.⁹⁵

Xullas, Nittsshe axloqiy ta’limoti g’oyat o’ziga xos. Bu ta’limotdagi ikki xil qarash o’zaro dialektik munosabatni inkor etadi. Unga beqarorlik falsafasi — sinergetika nuqtai nazaridan yondashmoq lozim. Nittsshening

⁹⁵ Qarang: Mann T. Sobranie sochineniy v 10 t. T. 10. M., GIXL, 1961. S. 383.

timsolli tili bilan aytadigan bo'lsak, bu “yoqimsiz haqiqatlar” faylasufi yangi va nihoyatda miqyosli falsafiy yo'nalish yaratdi. Biz istaymizmi, yo'qmi, uning ta'limoti ko'pgina nuqsonlarga qaramay, jahon falsafasi taraqqiyotiga katta hissa bo'lib qo'shildi; hozir ham uning eng ilg'or qarashlari yangi-yangi falsafiy oqimlarning yuzaga kelishi uchun turtki vazifasini o'tamoqda.

Ruhiy tahlil mutafakkirlarining axloqiy ta'limotlari. Ruhiy tahlil usulining vujudga kelishi juda katta shov-shuvlarga sabab bo'ldi. XX asr arafasidan to bugungi kungacha bu shov-shuvlar goh kuchayib, goh susayib davom etmoqda. Ular bejiz emas. Zero, ming yillardan buyon o'qitilib va amaliyotda qo'llanib kelinayotgan ruhshunoslik fani bir zarb bilan taxtdan tushirildi. Ana shu zarb egasi avstriyalik olim Zigmund Froyd — Zigmund Shlomo (1856–1939) edi.

Gap shundaki, akademik ruhshunoslik tabiiy fanlar laboratoriyasining usullarini qo'llab, vijdon, qadriyatli mulohazalar, ezgulik va yovuzlikni bilish — ruhshunoslik muammolari tizimiga kirmaydigan metafizik tushunchalar, deb hisoblab, asosan, odatdagi “ilmiy usul” bo'yicha qabul qilingan mayda masalalar bilan shug'ullanib kelardi; u o'zining asosiy ob'ekti — qalbni nazardan qochirib, umumiy, yoshga, kasbga doir ruhiy holatlar hamda reaksiyalar va tabiiyatlarning shakllanishiga, ya'ni ruhiy “muvvatlar”ga e'tiborni qaratib, yuqorida aytganimizdek, inson uchun nihoyatda muhim bo'lgan muhabbat, aql, vijdon, qadriyatlar singari hodisalarni chetlab o'tdi. Froyd esa kuzatuvlar, aql va o'z kechinmalariga suyanibgina axloqiy muammolarga murojaat qilmasdan ruhiy kasallikni muvaffaqiyatli davolash muammosini hal etib bo'lmasligini aniqladi va bemor o'z qalbi ehtiyojlarini hisobga olmagan uchun kasallikka chalinadi, degan xulosaga keldi.

Froyd inson ruhiy hayotida uch bosqichni ajratib ko'rsatadi: ong, ongoldi, va ongtubi yoxud onglanmagan, ya'ni, ongga aylanmagan holat. Onglanmagan holat va ongoldi ongdan nazorat (tsenzura) degan o'rta bosqich orqali ajralib turadi. Nazorat ikki vazifani bajaradi: birinchisi, shaxs o'ziga maqbul ko'rmagan va qoralagan his-tuyg'ular, fikrlar, tushunchalarni onglanmagan holat hududiga siqib chiqaradi; ikkinchisi, ongda o'zini namoyon etishga intilgan faol onglanmagan holatga qarshi kurashadi. Onglanmagan holatdagi fikrlar, his-tuyg'ular umuman yo'qolib ketmaydi, biroq xotiraga chiqishi uchun yo'l qo'yilmaydi. Shu bois ular

ongda bevosita emas, balki bilvosita — bilmay gapirib yuborish, xato yozib yuborish, tush, nevrozlar singari g'alati harakatlar orqali namoyon bo'ladi. Shuningdek, onglanmagan holatning sublimatsiyasi — taqiqlangan intilishlarning ijtimoiy jihatdan maqbul harakatlarga aylangan tarzda ko'rinishi ham ro'y beradi. Onglanmagan holat g'oyat yashovchan, vaqtga bo'ysunmaydi. Undagi fikrlar, istaklar, his-tuyg'ular nazorat tufayli, hatto o'n yillardan so'ng ongga chiqsalar-da, o'z ehtiros quvvatini yo'qotmaydilar. Ongoldi holatini muvaqqat onglanmagan holat, deyish mumkin, uning ongga aylanish imkoni bor, u onglanmagan holat bilan ong o'rtalig'ida bo'lib, ongning kundalik ishida xotira ombori vazifasini bajaradi.

Shunday qilib, qalb qa'rida yotgan, tiyiqsiz ehtiroslar hisoblangan onglanmagan holat intilishlariga diqqatni qaratib, Froyd inson qalbining "qora" tomonlarini tahlilga oladi. Bu tahlil, insonning qanchalik zohiriy axloqiylashuviga qaramay, unda tabiiy jinsiy aloqada o'zini namoyon qiladigan uyatsiz, aksilaxloqiy, "yomon" tomonlar mavjudligini isbotlab beradi. Bu tomonlarni Froyd tushlarda aks etishini ko'rsatadi, zero, tushda ongning nazorati g'oyatda zaiflashishi tufayli ular o'zlarini ramziy tarzda namoyon etadilar. Shu vajdan buyuk tahlilchi-faylasuf Afлотuning, yaxshi odam yomon odam o'ngida qilgan ishlarni tushda ko'rish bilangina cheklanadi, degan fikrini eslatib o'tadi.

Froyd onglanmagan holatni inson qalbidagi barcha yovuzliklar saqlanadigan hovuzga o'xshatadi. Tushlardagi madaniy kishini dahshatga soladigan tuban, hayvoniy holatlar — jamiyatdagi axloqiy talablar bilan hisoblashish natijasida real hayotda amalga oshmagan shaxs xohish-istaklarining evaz, tovon tarzida yuzaga chiqishi. Inson faqat fikran, tushlarida, xayolan va orzularida onglanmagan holat intilishlariga, "yomon" ibtidoga beriladi, real hayotda esa o'zining ochiq jinsiy hirsini yoki tajovuzkorligini ko'rsatib, yomon otliq bo'lmaslikka, yaramas odam degan nom olmaslikka, boshqalarga hayoli, halol, muloyim shaxs sifatida ko'rinishga urinadi. Bu urinish birovlarini ikkiyuzlamachilikka yoki mavjud hayotiy qadriyatlarini va axloqiy qoidalarni so'zsiz, notanqidiy qabul qilishga olib kelsa, boshqalar uchun u ruhiy nosog'lomlikka, insonni ichdan kemiradigan, lekin tashqaridan bilinmaydigan asabiy kasallikka aylanadi. Froydning fikriga ko'ra, tushlardagi "yovuz" niyatlar va "yaramas" istaklarni hozirgi zamondan emas, ko'proq kechmishdan izlash kerak,

zero, ular “faqat infantilizmni”, etnik ibtidomizga qaytganimizni oʻzida aks ettiradi. Ana shu jihatlar axloqiy muammolarni, xususan, axloqning kelib chiqishi, insoniyat tsivilizatsiyasi tarixida yuzaga kelgan turli xil axloqiy qoidalar va talablarni koʻrib chiqishda Froyd uchun qoʻl keladi.

Shuni aytish kerakki, Froyd insondagi ezgu ibtidoni, olijanob intilishlarni inkor etmaydi. Uning axloqiy qarashlarini tushunmaganlarga, uni yovuzlikni mutlaqlashtirishda ayblaganlarga qarshi Froyd, bizning insondagi barcha yovuzliklarni taʼkidlab koʻrsatishimizga sabab shuki, boshqalar ularni inkor etadi; bu taʼkidlashdan insonning ruhiy hayoti yaxshilanmasa ham, har holda u tushunarli boʻladi; agar biz bir tomonlama axloqiy baholashdan yuz oʻgirsak, u holda, shubhasiz, inson tabiatidagi ezgulik va yovuzlikning oʻzaro munosabati shaklini aniqlashimiz mumkin, degan fikrni bildiradi. Haqiqatan ham Froyd axloqiy qarashlarining oʻziga xosligi aynan ana shunga asoslangan. Biroq, Froyd, barcha illatlarning va vijdon, qoʻrquv, aybni his qilish, tazarru singari fazilatlarining kelib chiqishini, faoliyatini, deyarli barcha axloqiy hodisalarni asosan “Edip kompleksi” ga olib borib taqab qoʻyadi.

Zigmund Froydning oʻzi bir oʻrinda: “Yangi harakatni toʻxtatib boʻlmasligiga dushmanlarim ishonch hosil qilganlari kabi, menga ham bundan buyon uni oʻzim chizib bergan yoʻldan olib ketish mumkin emasligiga ishonishimga toʻgʻri keldi”, — degan edi.⁹⁶ Darhaqiqat, ruhiy tahlilning keyingi taraqqiyoti — froydchilik va yangi froydchilik boshqacha yoʻldan, ruhiy tahlil asoschisi nazariyalarini tanqi-diy oʻrganish hamda rivojlantirish yoʻlidan ketdi. K.Yung, A.Adler, E.Fromm singari tahlilchi-faylasuflar inson qalbini oʻrganishda katta muvaffaqiyatlarga erishdilar. Imkon nuqtai nazaridan faqat ulardan biri — Frommning axloqiy qarashlariga toʻxtalamiz.

Erix Fromm (1900 — 1980) asosiy diqqatini inson qalbining axloqiy talablarga munosabatini ochishga, totalitarchilik, insonparvarlik, tiriksevarlik (biofillik) va oʻliksevarlik (nekrofillik) haqidagi mulohazalarga qaratadi. Uning “Sevish sanʼati” (1956), “Inson qalbi. Uning ezgulik va yovuzlik qobiliyati” (1964), “Inson oʻzi uchun” (1967) kabi asarlarida axloqiy muammolarga keng oʻrin berilgan.

⁹⁶ Leybin V. Freyd, psixoanaliz i sovremennaya zopadnaya filosofiya. M., Politizdat, 1990. S. 209.

Erix Fromm inson hayotini “san’at”, axloqni esa “yashash san’ati”, Axloq falsafasini esa inson haqidagi nazariy fan deb ataydi. Biroq inson ana shu “yashash san’ati” ga ko’p hollarda amal qilmaydi, ya’ni o’ziga, o’zining mavjudligiga e’tibor bermaydi. Mutafakkir shu bois alam va achinish aralash shunday deb yozadi: “Inson uchun o’zining xususiy hayoti va yashash san’atidan boshqa hamma narsa muhim. U o’zidan boshqa hamma narsa uchun yashaydi. Holbuki, axloq yashash san’ati borasida komillikka erishish uchun zarur bo’lgan me’yorlar majmu’idan iborat ekan, axloqiy tamoyillar hayot tabiatiga, xususan, insoniy mavjudlik tabiatiga mos kelmog’i lozim. Har qanday hayot tabiatining umumiy tamoyili o’z xususiy mavjudligini asrash va barqaror etishdan iboratdir”⁹⁷.

Shunday qilib, axloq insonning go’zal yashashini, eng avvalo o’zi uchun yashashini ta’minlashi kerak. Fazilat — insonning noyob individualligi. O’z individualligini namoyon eta olgan odamgina fazilatli hisoblanmog’i lozim, zero insonning hayoti hamma narsadan ustun va qimmatlidir. Fromm o’z axloqiy qarashlarini ana shu nuqtai nazardan turib o’rtaga tashlaydi va himoya qiladi.

Frommning fikriga ko’ra, yovuzlik faqat insoniy hodisa. U insoniylik holatidan ortga qaytish, insonga xos aql, muhabbat, erk xususiyatlarini yo’q qilishga bo’lgan intilish. Ayni paytda, u fojeyi holatdir. Chunki inson, hayvoniy darajaga qaytsada, u biror-bir soniya odam ekanini unutmaydi, demak, yovuzlik masalani hal qilishning yo’li sifatida uni hech qachon qoniqtirmaydi. Insonning yovuzlik holati — o’zini ezib turgan insoniy turmushi og’irligidan ozod bo’lishga fojiviy urinishi tufayli ro’y beradi, u o’zini yo’qotishdan iborat. Ezgulik bizning mavjudligimizni tobora mohiyatimizga yaqinlashtirib boradi, yovuzlik esa turmushimiz bilan mohiyatimizning o’sib boruvchi begonalashuvi demakdir.

Inson ortga va oldinga intilishga, boshqacha aytganda, ezgulik va yovuzlikka moyil. Toki ikkala mayl teng ekan, agar u o’z ahvolini anglab etishga qobil bo’lsa, tanlash borasida erkin. Biroq, agar insonning yuragi tosh qotib, mayllari ortiq tenglashmaydigan darajaga kelsa, u bundan buyon tanlovda erkin bo’lolmaydi. Inson to tanlash erki qolmaydigan nuqtagacha o’z xatti-harakatiga javobgardir. Inson yuragi qanchalik tosh bo’lmasin, u insoniy yurak bo’lib qolaveradi. Biz inson bo’lib tug’ilganmiz

⁹⁷ Fromm E. *Chelovek dlya sebya*. Minsk, Xarvest, 2004. S. 33.

va shu bois oldimizda doimo qaror qabul qilish masalasi ko'ndalang turadi. O'z maqsadlarimiz bilan birga, biz vositalarimizni ham tanlashimiz kerak. Agar kimki hayotga befarq, loqayd qarasa, unday odamning ezgulikni tanlashiga umid yo'q.

Froyd qarashlari haqida mulohaza yuritar ekan, Fromm o'z ustoziga nisbatan kengroq miqyosda harakat qiladi: inson tabiati nafaqat biologik, balki tarixiylik bilan shartlanganini ta'kidlaydi. U Froydning inson muammosini to'g'ri hal etishda biologik va madaniy jihatlarni qarama-qarshi qo'yish usulini rad etadi, shaxsni o'rganishda odamning boshqalarga, tabiatga va o'z-o'ziga munosabatini tushunish muhim deb hisoblaydi. Shuningdek, Fromm iqtisodiy, ruhiy va mafkuraviy jihatlar bir-biri bilan uzviy aloqador ekanini, ular jinsiy aloqaning jo'ngina refleksiyasi emasligini aytadi. Biroq Froydning buyuk xizmatlarini e'tirof etib, ruhiy tahlil jarayonidan asosiy maqsad — ustoz ta'kidlagan haqiqatni tan olish ekanini va ruhiy tahlil haqiqatga yangicha mazmun berganini uqtiradi.

Ruhiy tahlilgacha bo'lgan tafakkurda, agar inson o'z gapiga o'zi ishonsa, u haqiqatni gapirayotgan hisoblanardi. Ruhiiy tahlil sub'ektiv ishonch aslo haqqoniylikning mezoni bo'la olmasligini ko'rsatdi. Inson haqiqat yuzasidan harakat qilaman deb ishonishi mumkin, lekin asl sabab — beshafqatlik. U xatti-harakatning sababi muhabbatim deb biladi, lekin aslida uni mazoxcha bog'liqlikka intilish harakatga keltiradi. Inson menga BURCH rahnamolik qilyapti deb o'ylaydi, ammo asosiy sabab — uning shuhratparastligi bo'ladi. Gap shundaki, inson nafaqat bularga boshqalarning ishonishini xohlaydi, balki o'zi hammasiga ishonadi. Ruhiiy tahlil jarayonida odam uning qaysi g'oyalari ehtirosli qobiqqa o'ralgan-u, qaysilari uning fe'l-atvori tizimida ildizga ega bo'lmagan, substantsiya va vazndan yiroq shartli klishelar (nuxalar) ekanini anglaydi. Ruhiiy tahlil shu ma'noda haqiqatni izlashdir. Uning asosiy tamoyili shundaki, tafakkurimiz va hissiyotlarimizni sinchillik bilan o'rganmasdan hamda qaysi joyda biz aqliylashamiz-u, qaerda e'tiqodlarimiz hissiyotga borib taqalishini aniqlamasdan turib, ruhiy sog'lomlik va baxtga erisha olmaymiz.

Erix Fromm muhabbat muammosiga ham juda katta e'tibor beradi. Muhabbat, bu — har biri o'zligini saqlagan holatdagi ikki kishining birlashuvi. Muhabbat, bu — harakat, orom emas, faollik — kuzatish emas. Sevish — olish emas, berish. Sevgida inson o'zi uchun eng bebaho bo'lgan hayotining bir qismini — hissiyoti, bilimi, kechinmalarini

o'zgaga bag'ishlaydi. Buni u o'rniga nimadir olish uchun qilmaydi, ana shu "bag'ishlash" ning o'zi nafis bir lazzatdir. Alloma faylasuf, yuqorida ta'kidlaganidek, muhabbatni g'amxo'rlik, mas'uliyat, hurmat va ilm unsurlaridan iborat deb bilar ekan, mas'uliyatga o'zgacha e'tibor bilan qaraydi. Fromm mas'uliyatni odatda qabul qilinganidan boshqacharoq tarzda talqin etadi. Odatda mas'uliyat deganda, chetdan yuklangan, ya'ni odamga boshqa kishilar, jamiyat va hokazolar tomonidan taklif etilgan, uqtirilgan yoki majburan bo'yniga qo'yilgan qandaydir bir narsa tushuniladi. Fromm esa mas'uliyatni mohiyatan qalbning xohishi bilan bog'liq emin-erkin holat, deydi. Mas'uliyatni his etish, bu — boshqa mavjudotning ehtiyoji va talabiga "labbay" deb javob berishga tayyor turish. Shunday qilib, mas'uliyat kimgadir g'amxo'r-lik qilish bilan bog'liq. Boshqa tomondan faylasuf mas'uliyatni hurmat bilan bog'laydi. Hurmat, bu — qo'rquv yoki qo'l qovushtirish emas, u insonni qanday bo'lsa, shunday qabul etishni talab etadi.

Frommning fikriga ko'ra, industrial jamiyatda haqiqiy muhabbat kamdan-kam uchraydi. O'z farzandlarini tom ma'noda sevgan ota-onalar ham umumiy qoidadagi istisnodir. Nikohda esa muhabbat deb butunlay boshqa sabab, boshqa hislar tushuniladi. Unda hatto sevgi tasavvuri ham buziladi. Bu aynan inson o'zini muhabbatning "mo'jiza qushi"ni qo'lga kiritdim deb hisoblagan paytda ro'y beradi. Muhabbatning yo'qolishiga go'yo muhabbatni qo'lga kiritib olish mumkin degan noto'g'ri tasavvur olib keladi. Shu bois ko'p hollarda muhabbatdan boshlangan nikoh ikki egalik qiluvchining, juftlashgan ikki xudbinning hamdo'stligiga aylanadi. Biroq muammo nikohda emas, balki ikki tomon shaxsining iste'molchilik xususiyati bilan bog'liq. Muhabbatga mavjud bo'lish, o'zini ifodalash qobiliyati tarzida emas, balki ma'budga qaragandek munosabatda bo'lish ana shundan kelib chiqadi. Shu bois birga yashashning tizimini o'zgartirishga, ya'ni ko'pxotinlilik, jazmanbozlik, jamoaviy jinsiy aloqa va hokazolarga intilish — bor-yo'g'i haqiqiy muhabbat qiyinchiliklarini engib o'tish uchun yo'l qidirish. Agar inson o'z "yarmini" topish va sevish baxtiga erishsa, u boshqa juft izlashga hech qachon intilmaydi, butun borlig'ini o'z seviklisiga bo'lgan muhabbatga bag'ishlaydi. Umuman, Fromm taqdim etgan shaxs tizimida muhabbat diniy hissiyot va dunyoqarash bilan birgalikda markaziy o'rinni egallaydi.

Ruhiy tahlil falsafasi, xususan, axloqshunosligi mulkiga nihoyatda qisqacha qilgan ilmiy sayohatimiz oxirida shuni ta’kidlash zarurki, bizda, o’zbeklarda bu ta’limot haqida, ochig’i, ozginagina tasavvur ham yo’q. Uni millat tarbiyasini buzadigan, hayosiz, insonning yomon tomonlarinigina ko’radigan, dinni tan olmaydigan dunyoqarash tarzida qabul qilamiz. Bu — totalitar tuzum, mustamlakachilik mafkurasining soxta ilmiy niqob ostida ilgari surgan zararli g’oyalarining ta’siridir. Ruhiiy tahlil aslida totalitar tuzumga qarshi, mustamlakachilik aldovlarini, “dohiylar” qalbining zulmatini va yovuzliklarini ochib berish qudratiga ega, butun insoniyat uchun, jumladan, biz uchun ham g’oyat zarur ta’limotdir. Axir, o’zbekning “Odam olasi ichida” degan maqoli bor-ku! Ruhiiy tahlil o’sha “ola” ning qaerdaligini, qandayligini, paydo bo’lishiga sabab nima ekanini va uni qanday qilsa bartaraf etish, “oqqa” aylantirish mumkinligini ko’rsatib berishda mislsiz ahamiyatga ega. Shu jihatdan qaraganda, yurtimiz Birinchi Prezidenti Islom Karimov o’zining mashhur suhbatlaridan birida Nittsshe va Froyd merosini o’rganish, tadqiq etish g’oyat muhimligini ta’kidlagani alohida diqqatga sazovor.⁹⁸

Ekzistentsiyachilik axloq falsafasi. XX asr axloqiy tafakkurida chuqur iz qoldirgan falsafiy-axloqiy yo’nalishlardan yana biri ekzistentsiyachilikdir. Ekzistentsiyachilik insonni, eng avvalo, o’z hayotini insoniylik vazifasini bajarish uchun qurbon qilgan mavjudot sifatida olib qaraydi. Bir jihatdan bunday qarash an’anaviydek, barcha asrlarda ham ilgari surilgan nuqtai nazardek tuyuladi. Aslida esa unday emas.

Gap shundaki, avvalgi an’anaviy qarashlarda insonning o’z hayotini qurbon qilishi “oliy manfaatlar” yuzasidan ro’y beradi: inson ideal, umumtarixiy maqsadlar o’zini fido etishga arzishini tushunadi. Qurbon bo’lishga tayyorlik, demak, insonning ibtido-dagi belgisi emas, balki uning aql bilan ish ko’rishi oqibatida ro’y beradigan hodisa sifatida olinadi. Ekzistentsiyachilik esa fidoyilikni insonning ibtido-dagi xususiyati, uni belgilovchi oddiy hodisa deb qaraydi. Ular, inson o’z hayotini nimagadir baxsh etmasdan mavjud bo’lolmaydi, degan fikrni ilgari suradilar. Bu fidoyilik esa aynan barcha ijtimoiy barqaror qadriyatlar barbod bo’lganda, inson o’zi uchun munosib og’ir, muqaddas bir yukni xuddi rizqi kabi

⁹⁸ Karimov I.A. Milliy istiqloq mafkurası-xalq e’tiqodi va buyuk kelajakka ishonchdir. T., O’zbekiston, 2000, 505 — b.

izlagan bir paytda yuz ko'rsatadi. Inson o'z nazoratidan chiqib ketgan, noratsional voqea-hodisalar girdobiga tushib qolgan paytida qanday ma'naviy sabrga, chidamga ega bo'lishi kerak? Ekzistentsiyachilikning bosh muammosi mana shu. Olmon faylasufi Martin Haydegger (1889–1976) egzistentsiyachilikning asoschisi hisoblanadi.

Ekzistentsiyachilik Haydeggerdan so'ng, ikki yo'nalishda — diniy va dahriylik yo'nalishlarida davom etdi. Diniy egzistentsiyachilikning eng yirik namoyandalaridan biri olmon faylasufi Karl Yaspersdir (1883–1969). U o'z asarlarida, xususan, “Zamonning ma'naviy holati” (1932), “Falsafiy e'tiqod”(1948) degan kitoblarida inson mavjudligini XX asrda qanday tushunish masalasiga to'xtaladi va bu mavjudlikning axloqiy jihatlarini tahlil etadi.

Inson bilan hayvon orasidagi farq haqidagi, boshqacha qilib aytganda, insonning vujudga kelishi to'g'risidagi masalani Yaspers eng muhim deb hisoblaydi. Insonni qandaydir bir boshqa narsadan keltirib chiqarish mumkin emas. Zero, u hamma narsaning bevosita asosidir. Olamdagi bog'liqlikning barcha turlari va barcha biologik taraqqiyot jarayonlari odamning o'ziga emas, balki insoniy moddaga, insoniy materialga daxldor. “Inson doimo o'zi haqidagi o'ylaganidan, bilganidan ko'ra kattaroqdir. U hamma hodisalarda bir xil bo'lolmaydi; u — yo'ldir”, — deydi faylasuf.⁹⁹ Bu fikr ham butun insoniyatga, ham alohida odamga taalluqli. Hech qachon inson haqida uzil-kesil xulosa chiqarish, uni na umumiy tarzda, na alohida odam sifatida to'liq tushunish mumkin emas.

Yaspersning fikriga ko'ra, insonga hayvondan “taraqqiy topgan” jonzot deb qarash noto'g'ri. Chunki bilish uchun hammasi tushunarli bo'lishi kerak, bilish bilinadigan chegaradan nariga chiqolmaydi, bilishdan tashqarida bilish uchun hech narsa yo'q. Bilish olamda mavjud bo'lgani holda olamni tushunib etolmaydi. To'g'ri, matematika, tabiiy fanlardagi kabi universal bilish tevarak-atrofdagi hozir bo'lgan nimanidir ilg'ab olishi mumkin, lekin voqelikni hech qachon yaxlitligicha bila olmaydi.

Insonning haqiqiy qadriyati u yaqin turgan tur yoki xili bilan emas, balki o'zgartirib va almashtirib bo'lmaydigan tarixan yakkaligi bilan bog'liq. Har qanday alohida insonning qadriyati muayyan odamlarga umumiy insoniy mezonni shakllantirishda bir-birini o'zaro almashtiradigan material sifatida qaralmaganidagina daxlsiz bo'ladi.

⁹⁹ Yaspers K. Smo'sl i naznachenie istorii. M., Politizdat, 1991. S. 378.

Barcha odamlarning tengligi g'oyasi butunlay noto'g'ri. Zero, gap odamlarning ruhiy tadqiqotga bo'y beradigan mavjudot sifatidagi fe'l-atvori va qobiliyati haqida bormoqda. Ammo bu ijtimoiy voqe sifatida ham to'g'ri emas, nari borganda, odamlar qonun oldida teng imkoniyat va teng huquqqa ega bo'lishlari mumkin. Mohiyat jihatidan barcha odamlarning tengligi faqat va faqat ularning har biriga, erkinlikdan kelib chiqqan holda, axloqiy hayot orqali Xudoga yo'l ochiladigan teranlikda mavjuddir. Bu insoniy bilim bilan o'rnatilib va ob'ektivlashtirib bo'lmaydigan qadriyatlar tengligi, abadiy ruh sifatidagi yakkaaliklar qadriyatlari tengligidir. Bu insonga jannat yoki do'zaxdan joy karomat qiluvchi tenglik, da'vo va abadiy hukm tengligidir. Bu tenglik insonni faqat vosita deb qarashga yo'l qo'ymaydigan, balki unga birdan-bir maqsad sifatida munosabat qilishni talab etadigan, har bir insonga hurmat-ehtiroمنى anglatadigan tenglikdir.

Insonning ekzistentsiya tarzida o'z erkini — transtsendentsiya ne'matini ko'rishini muhimdir. O'shanda inson borlig'ining erki transtsendentsiya rahbarligida uning barcha imkoniyatlari moyasiga aylanadi; ana shu transtsendentsiya, Yakkayu Yagonaning sharofati bilan inson o'z xususiy yakka-ligiga erishadi. Bu rahbarlik dunyodagi barcha boshqa rahbarliklardan ajralib turadi, chunki u ob'ektiv, bir ma'noli bo'la olmaydi; u insonning to'la erkinligiga mos tushadi, zero u o'z e'tiqodining erki bilangina yuzaga chiqadi. Tangri da'vati an'analar va tevarak-atrofdagi dunyoga yuz ochgan yakka inson uchun xuddi o'z e'tiqodi sifatida yangraydi. Garchand inson Xudo nimani xohlayotganini bilishda ob'ektiv kafolatga ega bo'lmasada, o'z ichki teranligidan kelib chiqib, qaror qabul qilar ekan, u Tangri irodasiga bo'ysundim, deb hisoblaydi.

Xudoning rahnamoligi insonning o'z faoliyati haqidagi mulohazasi orqali amalga oshadi. Bunday mulohaza kishini harakatdan to'xtatadi, harakatga undaydi, xatolarini tuzatib turadi. Biroq, aslida, inson hech qachon butunlay va faqat o'z mulohazalariga suyanishi mumkin emas. Unga bosh-qalarning mulohazalari ham zarur. Garchand bama'ni kishilarning mulohazalari bu hayotda inson erisha oladigan yagona yo'llanma esa-da, biroq u oxir-oqibatda hal qiluvchi omil bo'la olmaydi. Xudoning hukmigina hal qiluvchi xususiyatga ega. Ammo insonda, haqiqatan ham bu men o'zimmunmi, eshitgan da'vatim rostdan ham asl manbadan kel-yaptimi, degan xavf hech qachon yo'qolmaydi. Ana shu xavfni anglash o'sib boruvchi erkinlikning zamondagi sharti bo'lib

qolaveradi: “U ishonchning qat’iyligini inkor etadi, o‘z fikrini hamma uchun talab darajasida umumlashtirishni taqiqlaydi va shu bilan aqidaparastlikka yo‘l qo‘ymaydi”¹⁰⁰. Zero, o‘ziga to‘liq ishonch man etiladi. Haqlikka mutlaq ishonch, kibr olamiy haqiqatni yo‘qotishga xizmat qiladi. Shunday qilib, Xudoning da’vati zamonda insonning o‘zi haqidagi fikri sifatida ifodalanishi mumkin. Lekin u da’vatni faqat oliy, ulug‘vor holatlardagina eshitishi mumkin. Biz ana shu holatlardan kelib chiqib, ana shu holatlarga intilib yashaymiz.

Xulosa qilib aytganda, Karl Yaspers qarashlarida an’anaviy ma’naviy merosni egallash inson axloqiyligi darajasini belgilovchi omil sifatida namoyon bo‘ladi.

Ekzistentsiyachilik axloqshunosligining eng ko‘zga ko‘ringan namoyandalaridan yana biri Jan-Pol Sartrdir (1905–1980). U ekzistentsiyachilikning dahriylik yo‘nalishiga mansub faylasuf, yozuvchi, siyosatshunos sifatida mashhur.

Sartrning fikriga ko‘ra, inson eng avvalo, sub’ektiv kechinmalar orqali yaralgan loyihadir. Bu loyihagacha hech narsa mavjud emas, aql bovar qiladigan samovotda hech narsa yo‘q; borlig‘ining loyihasi qanaqa bo‘lsa, inson ham shunaqa. Agar mavjud bo‘lish haqiqatan ham mohiyatdan avval tursa, unda inson o‘zining borligi uchun mas’uldir. Shunday qilib, ekzistentsiyachilik, birinchi navbatda, har qanday insonning hukmiga uning borligini havola qiladi va mavjudligi uchun to‘liq mas’uliyatni uning o‘ziga yuklaydi.

Bu borada fikr yuritib, Sartr shunday deb yozadi: “Biroq biz insonni mas’uldir, deganimizda, bu — faqat uning o‘z shaxsiyatigagina javobgar, degani emas. U barcha odamlar uchun mas’uldir. Biz, inson o‘zini-o‘zi tanlaydi, deganimizda, har birimizning o‘zini-o‘zi tanlashini nazarda tutamiz, biroq, shu bilan birga, biz o‘zimizni tanlar ekanmiz, barcha odamlarni tanlaymiz, degan gapni ham aytishni xohlaymiz”.¹⁰¹ Zero, o‘zimizni tanlashimiz, qanday holda bo‘lmasin, biz hech qachon yovuzlikni tanlamaymiz, ayni paytda, bu tanlov tanlovimizning qadriyatini barqaror etishni taqozo qiladi. Bizning tanlovimiz esa ezgulik bo‘lishi shubhasizdir. Lekin, shuni aytish kerakki, hamma uchun ezgulik hisoblanmagan

¹⁰⁰ Yaspers K. Smo‘sl i naznachenie istorii. M., Politizdat, 1991. S. 454.

¹⁰¹ Sartr J.P. Ekzistentsializm to‘g‘risida. A.Sher tarjiması. “Jahon adabiyoti” jurnali, 1997, 5-son, 182 — b.

narsaning biz uchun ezgulik bo'lishi mumkin emas. Bizning mas'uliyatimiz butun insoniyatga taalluqli, taxmin qilganimizdan ancha katta. Biz o'zimiz uchun ham, hamma uchun ham javobgarmiz va o'zimiz tanlagan muayyan inson qiyofasini yaratamiz; o'zimizni tanlash bilan biz umuman insonni tanlaymiz.

Sartr xavotir hissi haqida batafsil to'xtaladi. Yolg'on gapirayotgan odamlar baribir xavotirlanib turadilar. Chunonchi, ko'pincha odamlar o'zlarining harakatini faqat o'zlarigagina taalluqli deb o'ylaydilar, ulardan agar hamma shunaqa qilganda, nima bo'ladi, deb so'rasalar, hamma ham bunday qilavermaydi-ku, deya javob beradilar. Lekin "Hamma shunaqa qilsa nima bo'ladi?" deb doimo so'rash o'rinli. Bu savoldan faqat yolg'on ishlatibgina qochish mumkin, ya'ni, aldayotgan kishi, hamma shunday qiladi-ku, deb o'zini oqlashga urinadi, o'z vijdoniga xilof yo'l tutadi. Zero, sodir etilgan bu yolg'on yolg'onga universal qadriyat darajasi berilayotganini bildiradi. Yolg'onni sodir etgan odam, garchand, xavotirini yashirsa-da, uning mavjudligini sezib turadi. Har bir inson o'z-o'ziga: "Haqiqatan ham qilmishlarimdan butun insoniyat namuna oladigan tarzda harakat qilishga haqim bormi?" deyishi kerak. Agar o'ziga shu savolni bermasa, u o'z xavotirini o'zidan yashirgan bo'ladi. Bu, qay darajadadir, mas'uliyatni o'z bo'yniga olgan har bir kishiga ma'lum bo'lgan xavotirdir.

Sartr shu o'rinda harbiy boshliqni misol qilib keltiradi: u hujumga buyruq berib, odamlarni o'limga yo'llar ekan, javobgarlikni o'z bo'yniga oladi, ya'ni mohiyatan bir o'zi qaror qabul qilgan bo'ladi. Albatta, yuqoridan berilgan buyruqlar bor, lekin ular juda umumiy va aniq-ravshan izohlashni talab etadi. Bunday izoh mazkur harbiy boshliqdan chiqadi; bir necha, o'nlab yoki yuzlab kishining hayoti ana shu izohga bog'liq. Harbiy boshliq qaror qabul qilar ekan, ma'lum bir xavotirni ko'ngildan o'tkazmasligi mumkin emas. Shunday xavotir barcha rahbarlarga xos. Lekin rahbarlarning harakatiga u xalaqit bermaydi, aksincha, ko'pdan-ko'p, turli imkoniyatlar borligini bildiradi va harakat shartini tashkil etadi. Xavotir, demak, bizni harakatdan ajratib turadigan to'siq emas, balki o'sha harakatning bir qismidir.

Erkinlikka faqat holatdagi erkinlik sifatida qarab fikr yuritar ekan, Sartr o'zga muammosini o'rtaga tashlaydi. Men, deb yozadi faylasuf, ma'nosi o'zgalar tomonidan belgilangan olamga itqitilganman. Men harakat

qilayotgan va narsalarga ma'ni bag'ishlaydigan bu olamda narsalarning ma'nisi o'zgalardan tomonidan allaqachon belgilab qo'yilgan. Bu mening erkim uchun muhim, zero, ma'nisi bor narsa mening oldimga aniq maqsad va talab qo'yadi. Shaharlar, uylar, tramvaylar — bularning hammasi ma'niga yo'g'rilgan narsalardir; ular menga ma'lum harakat tarzini belgilab beradi: uyda yashash, ko'chada yurish, tramvayga minish va h.k. Bir so'z bilan aytganda, o'zi-uchun o'zgalardan-uchun bo'lgan dunyoda paydo bo'ladi; bu dunyoning ma'nosi shu bois menga nisbatan belgilanmagan. Agar avval narsalarning o'zi mening erkimni cheklashi haqida gap ketgan bo'lsa, endi o'zgalardan erki mening erkimga nisbatan cheklash sifatida yuzaga chiqadi.

Biz erkinlikka intilar ekanmiz, u to'laligicha o'zga odamlar erkiga va o'zgalarning erki bizning erkimizga bog'liq ekanini ko'ramiz. To'g'ri, erkinlik, insonning belgisi sifatida, boshqalarga bog'liq emas, biroq harakat boshlandimi — bas, men o'z erkim bilan birgalikda boshqalarning erkinligini ham xohlashim shart: men faqat o'zgalarning erkini ham o'zimga maqsad deb bilganimgagina, o'z erkimni maqsad sifatida qabul qilsam bo'ladi. "Biz, — deb yozadi Sartr, — har bir alohida hodisada erkinlik erkinlik uchun bo'lishini istaymiz. Shu sababdan, garchand axloqning mazmuni o'zgarib tursa ham, o'sha axloqning muayyan shakli universaldir".¹⁰²

Ayni paytda, buyuk frantsuz mutafakkiri, garchand tevarak dunyo begona ma'nilariga to'la esa-da, ular mening ustimdan qismatnamo hukmronlikka ega emaslar, degan fikrni ta'kidlaydi. Ular, qabul qilsamgina — hukmron bo'ladi, inkor etsam — har qanday kuch-qudratini yo'qotadi. Shu bois qo'rqqoq yoki qahramon bo'lish insonning o'ziga bog'liq, deydi Sartr, qo'rqqoq qo'rqqoqligi uchun o'zi javobgar. U yurak yoki o'pkasi, yoki miyasi qo'rqqoq bo'lgani uchun shunaqa emas; u o'z fiziologik tuzilishi natijasi o'laroq shunaqa emas, balki o'z qilmishlari bilan o'zini qo'rqqoq qilgan. Mizoj asabiy, zaif, chala yoxud to'laqonli bo'lishi mumkin, lekin zaif odam degani — albatta qo'rqqoq degani emas, chunki qo'rqqoqlik bosh tortish yoki yon berish oqibatida yuzaga keladi. Hamma vaqt qo'rqqoq uchun qo'rqqoq, qahramon uchun qahramon bo'lmaslikning imkoni bor.

Sartr ekzistentsiyachilik muxoliflariga qarshi fikr bildirar ekan, bu yo'nalish insonning aslo tushkun tasvirini bermasligini, uni qilgan ishiga qarab baholashini, inson o'z taqdirini o'zi belgilaydi, degan aqida bilan ish

¹⁰² Sartr J.P. Ekzistentsializm to'g'risida. A.Sher tarjimasida. "Jahon adabiyoti" jurnali, 1997, 5-son, 192 –b.

ko'rishini ta'kidlaydi. U har bir inson axloqini uning xatti-harakati tashkil etishini aytib, shunday deb yozadi: "Ekzistentsiyachilik, bu — insonning harakatga bo'lgan xohishini o'ldirishga intilishi emas, zero u insonga bor umid faqat uning harakatida ekanini va faqat yagona harakatigina insonning yashashi uchun imkon berishini aytadi. Demak, bu borada biz harakat va jur'at axloqi bilan ish ko'ramiz"¹⁰³.

Hozirgi kunga kelib, ekzistentsiyachilik G'arb olamida mashhur bo'lgan ko'pgina eng etakchi yoki faol harakatdagi axloqiy yo'nalishlarga nisbatan "hayotiyroq" chiqib qoldi. Uning asosiy tamoyillari Ovro'pa xalqlari mentalitetiga singib ketdi. U behuda havoyi parvozlarni cheklab, insonni ichki, raqamlarsiz hisob-kitobga va shu hisob-kitob natijasi o'laroq, jahonga ishonch bilan qarashga da'vat etadi.

G'ayrizo'ravonlik axloqshunosligi. Insoniyat tarixi mobaynida qadimda ilgari surilgan g'oyalar keyinchalik mohiyatan yangilangan, o'zgargan holda yanamaydonga chiqishini kuzatish mumkin. Bu hodisa Axloq falsafasi sohasiga ham tegishli. XX asrda yuzaga kelgan va amaliyotda muvaffaqiyatga erishgan yovuzlikka qarshi zo'ravonlik ko'rsatmasdan kurashish — g'ayrizo'ravonlik axloqshunosligi ana shunday "yangilangan eski g'oya" lardan.

Ma'lumki, yovuzlikni yo'qotish, to'g'rirog'i, kamaytirish, zaiflashtirish barcha davrlarda ham asosiy axloqiy muammo bo'lib kelgan. Qadimgi dunyodagi va O'rta asrlardagi Sharq mutafakkirlari yovuzlikni kuchsizlashtirishning yo'li — unga qarshi yovuzlik bilan javob bermaslik, deb bilganlar. Bunday yondashuvni qadimgi hindlar va xitoylarda (yo'ga, jaynchilik, buddhachilik, daochilik), nasroniylikdagi Iso alayhissalom da'vatlarida, musulmonlikdagi tasavvuf namoyandalarida ko'rish mumkin. Lekin bu davrlarda yovuzlikka yovuzlik bilan javob bermaslikni faqat sabr-toqat, Xudoga tashlab qo'yish orqali amalga oshirish mumkin deb bilganlar. Agar hazrati Iso o'z ummatlariga "O'ng yuzingga ursa, chap yuzingni tut", degan bo'lsalar, buyuk mutasavvif va shoir, yassaviya tariqatining asoschisi Xoja Ahmad Yassaviy o'z hikmatlaridan birida shunday deb yozadilar:

*Zolim agar jafu qilsa, Alloh, degil,
Ilking ochib, duo aylab, bo'yun sungil.*¹⁰⁴

¹⁰³ Sartr J.P. Ekzistentsializm to'g'risida. A.Sher tarjimasida. "Jahon adabiyoti" jurnali, 1997, 5-son, 193 — b.

¹⁰⁴ Yassaviy. Devoni hikmat. T., G'ulom nomidagi nashriyot — matbaa birlashmasi, 1992, 35 — b.

Lekin avvalgi davrlardagi bu qarashlarning mohiyati chidam va bardosh bilan cheklangan bo'lsa, XIX asrning ikkinchi yarmida boshlangan hamda hozirgi paytda muvaffaqiyatli davom etayotgan yovuzlikka qarshi zo'ravonlik ko'rsatmaslik ana shu sabr-bardosh, chidam orqali bo'ysunishni emas, balki kurashishni taqozo etadi. Ana shu yangilangan, mohiyati o'zgargan axloqiy yo'nalishning ibtidosida XIX asr mutafakkiri amerikalik faylasuf-axloqshunos Henri Deyvid Toro (1817 — 1862) turadi. Bu yo'nalish doirasida ke-yinchalik, XX asr boshlarida Lev Tolstoy (1828 — 1910), ke-yinroq buyuk hind mutafakkiri va jamoat arbobi Mohandis Karamchand Gandi (1869 — 1948), amerikalik ruhoniy, faylasuf, jamoat arbobi Martin Lyuter King (1929 — 1968) singari mutafakkirlar izlanish olib bordilar. Shuningdek, AQShdagi Albert Aynshtayn instituti direktori professor Jin Sharp, Polsha Fanlar akademiyasi Falsafa instituti professori Anjey Gjegorchik, Rossiya Fanlar akademiyasi Falsafa instituti professori Abdusalom Guseynov singari zamondosh olimlarimiz ham mazkur yo'nalishda tadqiqotlar olib bormoqdalar.

Mazkur yo'nalish asoschisi Toro o'zi yoqtirmagan amerikacha jamiyatdan bosh olib chiqib, 1845 yilning bahoridan 1847 yilning kuzigacha Uolden ko'li bo'yida kulba qurib, dehqonchilik bilan shug'ullanadi. Keyinchalik shu tajriba asosida "Uolden yoki o'rmondagi hayot" asarini yozadi. Bundan tashqari u "Fuqaroviy itoatsizlik", "Massachusetdagi qulchilik" singari maqola va esselarida ham g'ayrizo'ravonlik axloqshunosligi g'oyalari ilgari suradi. Toro hayotda ham ana shu g'oyalarga amal qiladi: soliq to'lashdan bosh tortadi. Kunlardan birida shaharga tushganida, uni soliq to'lamagani uchun qamab qo'yishadi. Kimdir uning o'rniga soliq summasini to'lab yuborgandan keyingina Toroni qamoqdan chiqarishadi. U o'zining bu xatti-harakatini quyidagicha tushuntiradi: "Menda, agar shunday imkoniyatim bo'lgan taqdirda ham, dollarlarimga odam sotib olishlarini yoki odamni o'ldirish uchun miltiq sotib olishlarini kuzatib turishga ishtiyoq yo'q".¹⁰⁵ Mutafakkir quldorlik hukm surayotgan Amerika Qo'shma Shtatlari hukumati bilan har qanday aloqani uzishni o'z oldiga maqsad qilib qo'yadi va boshqalarni ham shunga chaqiradi.

Toro g'ayrizo'ravonlik inqilobi g'oyasini o'rtaga tashlaydi. Uning fikricha, agar minglab odamlar soliq to'lamasa, u zo'ravonlik ham, qonli chora ham

¹⁰⁵ Toro G. Uolden ili jizn v pesu. M., Nauka, 1980. S. 416.

hisoblanmaydi; aksincha, soliq to'lash davom etaversa, davlatga zo'rvonlik qilish va begunohlarning qonini to'kish uchun imkon berilgan bo'ladi. Fuqaroviy itoatsizlikning zarur shartini faylasuf, shunday qilib, hammaning soliqdan bosh tortishida ko'radi. Keyingi bosqich, Toroning fikriga ko'ra, ish tashlash, davlat xizmatchilarining o'z xizmat vazifalarini bajarishdan bosh tortishlaridir. Ana shunda tinchlik yo'li bilan, qonsiz inqilob amalga oshadi. Lekin mazkur bosqichlardan avval har bir inson o'zini axloqiy jihatdan tayyorlash bosqichini boshdan kechirishi, ya'ni o'z ongi va qalbida shaxsiy inqilob qilishi zarur. Faqat yuksak darajadagi axloqiy tayyorgarlikkina pirovard maqsadga ko'ngildagidek etkazishi mumkin.

Biz axloq falsafasida zamonaviy yo'nalishlar mavzuiga qisqacha to'xtalib o'tdik. Zero, u shunchalik rang-barang va miqyosliki, uni bir-ikki mavzu doirasida qamrab olish mushkul. Shu bois uning asosiy ta'limotlari va yo'nalishlarinigina nazardan o'tkazdik, xolos.

Nazorat uchun savollar

1. *Axloq falsafasida hayot falsafasi oqimining ahamiyati nimada?*
2. *Nitsshe falsafasida axloqli — komil inson tamoyili xaqida fikringiz.*
3. *Hayot falsafasi oqimida axloqiy hayot muammosi qanday yoritilgan?*
4. *Inson omili va uning axloqiy xususiyatlari xaqida fikringiz.*
5. *Mavjudlik tamoyili va unda ekzistentsializm axloqiy yondashuvlarining ustuvorligi xaqida nimalarni bilasiz?*

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Abdulla Sher. Axloqshunoslik G' Darslik. — T.: O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti, 2010.
2. Kaxxarova M., Agzamova N. Etika. Uchebnoe posobie. Rizograf imeni Nizami. 2018 god.
3. Guseynov A.A., Apresyan R.G. Etika: Uchebnik. — M.: Gardariki, 2000. — 472 s.
4. Agzamova N. Etika G' Uchebno-metodicheskaya posobie. — T.: "Universitet", 2013.
5. Arastu. Poetika. Axloqi Kabir. Ritorika. —T.: "Yangi asr avlodi", 2004.
6. Falsafa. Darslik. Ma'sul muharrir F.Musaev. — T.: "Complex print" nashriyoti, 2019.
7. www.faylasuf.uz

AXLOQ FALSAFASIDA TARBIYA MUAMMOSI

1. *Axloqiy tarbiyaning yo'llari va vositalari.*
2. *Texnik davr va unda axloqiy tarbiyaning asosiy muammolari.*
4. *Axloqiy tarbiyaning shaxs va jamiyat munosabatlaridagi xal kiluvchi mavqei.*

Tayanch tushunchalar

Axloqiy tarbiya, namunaviylik tamoyili, ta'lim-tarbiya

Insonning axloqiy hayoti uning axloqiy tarbiyasi bilan chambarchas bog'liq. Zero, axloqiy tarbiya insonning shaxs bo'lib etishuvini ta'minlaydigan uzluksiz jarayonlaridan biri. Unda individ axloqiy qadriyatlarini anglab etadi, o'zida axloqiy fazilatlarni barqaror etadi, axloqiy tamoyillar va me'yorlar asosida yashashga o'rganadi.

Axloqiy tarbiya insoniyat tarixi mobaynida ikki muhim masalaga javob izlaydi: bulardan biri — qanday yashamoq kerak, ikkinchisi — nima qilmog'-u, nima qilmaslik lozim. Ana shu savollarga javob izlash jarayoni axloqiy tarbiyaning amaliy ko'rinishidir.

Tarbiya ona qornidan boshlanadi degan gap bor. Uning asl ma'nosi, avvalo, ota-onaning o'zi axloqiy tarbiya ko'rgan bo'lishi kerak degani. Zero, qush inida ko'rganini qiladi: ota-ona oilada yuksak axloq namunasini ko'rsatishi lozim.

Shuni ham alohida ta'kidlash joizki, axloqiylik insonda faqat axloqiy tarbiya vositasidagina vujudga keladi, degan moddiyatchilik qarashlari ko'p yillar mobaynida hukmronlik qilib keldi. To'g'ri, axloqiy tarbiyaning ahamiyati nihoyatda katta. Lekin axloqiylik insonga uning insoniylik belgilaridan eng muhimi sifatida ato etilgan ilohiy ne'mat. Shu ma'naviy ne'mat -asosni axloqiy tarbiya yordamida takomillashtiramiz. Aks holda maymun va itlardan ham axloqiy mavjudot tarbiyalab etkazishimiz mumkin bo'lur edi.

Shunday qilib, axloqiy tarbiya inson farzandini takomilga, komillikka etkazish yo'llaridan biri. Uning vositalari ko'p. Ularning bir qismi an'anaviy tarbiya vositalari bo'lsa, yana bir qismi zamonaviy vositalar. Odatda, har ikki turdagi vositalardan foydalaniladi. Chunonchi, maktabgacha bo'lgan axloqiy tarbiyada ertak va rivoyatlar vositasidagi an'anaviy tarbiya bilan o'yinchoqlar va o'yinlar vositasidagi zamonaviy tarbiya muvaffaqiyatli

qo'llaniladi; bunda bola qizg'anchilik, g'irromlik qilmaslikka, halol bo'lishga o'yinlar yordamida da'vat etiladi. Bolalar axloqiy tarbiyasida televidenie, radio, qo'g'irchoq teatri, kino san'ati katta rol o'ynaydi.

Umuman, axloqiy tarbiyaning eng kuchli vositasi — san'at. Bu vosita aholining barcha tabaqasini, turli yoshdagi shaxslarni qamrab oladi. Ayniqsa, san'atning badiiy adabiyot turi keng qamrovli. Ertakdan tortib romangacha bo'lgan janrlarda chop etilgan asarlar shaxsning axloqiy shakllanishida ulkan xizmat ko'rsatadilar. Ular orqali kitobxon tarbiyalanuvchi sifatida ezgulik va yovuzlik nimaligini badiiy idrok etadi; ideal tanlashda ham ularning ahamiyati katta. Bundan tashqari, badiiy adabiyotning bevosita axloqiy tarbiyaga mo'ljallangan hikoyatlar, rivoyatlar va nasihatlar majmualari borki, biz ularni, avval aytganimizdek, pandnomalar deb ataymiz: “Kalila va Dimna”, “Qobusnoma”, “Guliston”, “Zarbulmasal” singari bunday mumtoz asarlar an'anaviy axloqiy tarbiya vositasi sifatida necha asrlardan buyon qanchadan-qancha avlodlarga xizmat qilib keldi, bundan buyon ham shunday bo'lib qolajak.

Axloqiy tarbiyaning barcha zamonlar uchun dolzarb bo'lgan yo'li, bu — namunaviylik tamoyili. Oilada, avvalo, yuqorida aytilganidek, ota-ona bolaga axloqiy namuna bo'lishi kerak. Maktabda va oliy o'quv yurtida muallimlarning ta'lim berish usullaridan tortib, to “mayda-chuyda” xatti-harakatlarigacha o'z shogirdlari tomonidan shaxsiy namuna tarzida qabul qilinishini nazardan qochirmaslik lozim. Ustoz-shogirdlik munosabatlaridagi muomala odobi, halollik, rostgo'ylik yoshlar axloqiy tarbiyasi shakllanishini ta'minlovchi omillardandir.

Hozirgi paytda axloqiy tarbiyaning eng kuchli zamonaviy vositasi sifatida televideniени keltirish mumkin. U deyarli barcha san'at turlarida yaratilgan asarlarni ekranlashtirish va ekranda ko'rsatish imkoniga ega. Bundan tashqari, unda maxsus axloqiy tarbiyaga bag'ishlangan muntazam ko'rsatuvlar ham berib boriladi. O'zbek tilidagi “O'talar so'zi — aqlning ko'zi”, “Rivoyat”, “Oqshom ertaklari” singari ko'rsatuvlar bunga misol bo'la oladi. Shu bois televidenie hech qachon engiltaklikni targ'ib etuvchi qo'shiqlar, salkam pornografik reklamalar, inson qalbini qattiqlashtiradigan “o'ldir-o'ldir” lardan iborat videofilmlar korxonasi bo'lib qolmasligi kerak.

Axloqiy tarbiyaning aqliy-ma'naviy va jismoniy tarbiya bilan qo'shib olib borilishi maqsadga muvofiq. O'shanda jamiyatimiz har jihatdan

kamol topgan fuqarolik jamiyatiga aylanadi. Mamlakatimizda buning uchun barcha huquqiy-ijtimoiy shart-sharoitlar yaratilgan.

Mamlakatimizning qariyb 64 foizini tashkil etuvchi yoshlarimizning iqtidori, intellektual salohiyati, ma'naviy barkamolligiga bevosita bog'liqdir.

Islotlarni mohiyatini tahlil qiladigan bo'lsak, bugun yoshlar tarbiyasi va komil inson masalasida yangicha yondoshuvni yo'lga qo'yilganligiga guvoh bo'lamiz. Bu ta'lim-tarbiya tizimining uyg'unligi, ularni bir-biri bilan uzviy bog'liqligidadir. Ayni vaqtda ma'naviy kamolot ko'plab muammolarni bartaraf etishning kaliti sifatida maydonga chiqmoqda. Buni biz tarixiy, falsafiy va axloqiy merosimizni chuqur o'rganish orqali ham bilishimiz mumkin. Tarixiy adabiyotlarimizning aksariyatida jamiyat taraqqiyoti komil insonlar bilan belgilanishi aks etgan. Shu nuqati nazardan qaraganimizda kooiml insonlarni, barkamol avlodni tarbiyalash jammiyatimiz oldidagi muhim va dolzarb vazifa ekanligiga yana bir bor iqrar bo'lamiz.

Yosh avlod tarbiyasining muhim omillaridan biri axloqiy qadriyatlar, desak mubolag'a bo'lmaydi. Chunki axloqiy mezonlar bilan bezangan insongina buyuk ishlarga qodir bo'ladi. Agar tariximizga e'tibor beradigan bo'lsak, buyuk alloma va faylasuflarimizning asarlarida ham jamiyat boshqaruvi, bola tarbiyasi masalasida avvalo axloqiy qadriyatlar ilgari surilganligini ko'rishimiz mumkin. Masalan, Eng qadimiy tarixiy, diniy, va falsafiy manbalarimizdan bo'lgan "Avesto"da ilgari surilgan "Ezgu fikr, ezgu so'z va ezgu amal" amal g'oyasini ilgari surilishida ham axloqiy qadriyatlarning inson kamoloti, jamiyat taraqqiyoti uchun naqadar muhimligi ko'rinadi. Ulug' bobokalonimiz Yusuf Hos Hojibning "Qutdag'u bilig" asari bundan bir necha asr avval yozilishiga qaramay, ushbu manbada ham axloqiy qadriyatlar masalasi jamiyat hayoti uchsun qanchalik muhim ekanligi aks etgan. Bu kitob Qoshg'arda yozilib Mashriq podshohi Tavg'achxon huzuriga keltirilgan, podshoh uni taqdirlab va e'zozlab saroyida Hos Hojiblik lavozimiga tayin qilgan. Shuning uchun u Yusuf ulug' Hos Hojib nomi bilan mashhur bo'lgan. Bu kitob quyidagilari bilan qadrlidir: Biri –adl, ikkinchisi davlat, uchinchisi — aql, to'rtinchisi — qanoat, ya'ni bularning har biriga turkcha nom berilgan. Adlga — Kuntug'di elig nomi berilib, podsho o'rnida tutilgan, davlatga Oyto'ldi

nomi berilib, vazir lavozimiga qo'yilgan, aqlga O'g'dulmish nomi berilib, vazirning o'g'li o'rnida tutilgan, qanoatga O'zg'urmish nomi berilib, O'g'dulmishning qarindoshi deyilgan. Ko'rib turganimizdek, jamiyatning ravnaqi, insoning baxt-saodatga erishuvi davlatda adolat, davlat, baxt va qanoatning barqarorligi bilan tavsiflanadi. Asarda ilgari surilgan "Olamga odomzod sara mavjudot sifatida keldi, u salohiyat, bilim va zakovatga ega bo'ldi. Unga tabiat aql va ong ato qildi, so'zlash qobiliyatini berdi, uni andisha, xushxulq va go'zal fe'l bilan ta'minladi. Unga bilim hadya qildi, shu tufayli inson ulug'likka erishdi, zakovatlar ato qildi, shu tufayli inson chigal jumboqlarni hal qildi. Tabiat kimga zakovat, aql-idrok, bilim bersa, u ezgu ishlar qilishga qo'l uradi. Bilimning buyukligini va zakovatning ulug'ligini anglagan, bu ikkalasiga ega bo'lgan sara kishilar ulug'likka erishadilar. Odamzotda zakovat bo'lsa nafi kattadir, bilim o'rgangan kishilar aziz va qadrli bo'ladilar", — degan fikr bugungi avlod tarbiyasida muhim ahamiyatga ega. Darhaqiqat, go'zal xulq-atvor, aql-idrok, bilim va zakovatga ega bo'lish insonni ulug'vorlikka, aziz va qadrli bo'lishga undaydi. Ushbu fazilatlar insonni baxtli va farovon turmush kechirishida asosiy omil bo'lib xizmat qiladi.

Bugun ko'pgina G'arb mamlakatlari va xatto, ba'zi hamdo'stlik mamlakatlarida ham ahloqsizlikni madaniyat deb bilish va aksincha, ma'naviyqadriyatlarni mensimasdan, eskilik sarqiti deb qarash oddiy holga aylanib qoldi. Inson uning hayoti, oila muqaddasligi va yoshlarning unga bo'lgan munosabati bugungi hayotimizning eng dolzarb muammolaridan biri bo'lib qolmoqda.

Er sharida necha ming yillardan buyon hayotning davom etayotganligining sabablaridan biri tirik mavjudodning o'z kelajagi haqida qayg'urishidir. Lekin "ommaviy madaniyat"ni o'z hayot tarziga aylantirayotgan yoshlar shu darajada xudbin bo'lib bormoqdaki, ular faqat o'z nafslarini o'ylamoqdalar. "Ommaviy madaniyat"ning salbiy jihatlari quydagi ko'rinishlarda namayon bo'lmoqda:

- ko'cha ko'ylarda bolalarning bo'sh vaqtlarini o'tkazishga mo'ljallangan kompyuter o'yinlari qo'yiladigan joylar;
- tungi internet klublari voyaga etmagan bolalarni ham qabul qilmoqda, bu yosh bolalar esa asosan pornografik saytlarga kiradilar;
- yurtimizda litsenziyasiz sotiladigan behayo filmlar to'plamlari;
- zamonaviy telefonlardan noto'g'ri foydalanish.

Bugun ko'pgina maktablarda ta'lim tarbiyaga e'tibor kuchaygani rost, lekin bu bolaning bir kunlik faoliyatini to'liq kuzatishga, ko'mak berishga imkon bermaydi. Ko'pgina o'quvchilar asosiy vaqtini kompyuter, internet va kompyuter o'yinlariga sarflaydi. Bunday holni har birimiz yashayotgan shahrimizda ham kuzatishimiz mumkin. Kompyuter o'yinlari insonlarga qandaydir estetik ozuqa berish uchun emas, balki insonlarni qiziqitirib, ularni o'zlariga jalb qilish va shuning hisobiga ko'proq foyda olishga mo'ljallangan. Demak, bunday o'yinlar yosh bolalarning ongiga salbiy ta'sir qiladi. Kompyuter o'yinlarida namoyish etiladigan jangari holatlar bolaning ruhiy olamiga ta'sir ko'rsatib, uning harakatlariga o'zining salbiy ta'sirini ko'rsatadi. Kundalik hayotdagi hodisalarga nisbatan bola qo'pol munosabatda bo'la boshlaydi. Maktab yoshidagi bolalar ongi hali to'liq shakllanmagan bo'ladi, shuning uchun ota-onalar bolalarning qiziqishlariga salbiy ta'sir etmagan holda bunday xolatlardan chiqib boshlashi kerak.

Bugungi kunda tez-tez uchrab turgan muammolardan yana biri mobil telefonlardan noto'g'ri foydalanish natijasida kelib chiqayotgan holatlardir. Turli rusumdagi zamonaviy qo'l telefonlarining yoshlar hayotida paydo bo'lishi natijasida yangi-yangi muammolar kelib chiqmoqda. Chunonchi, yoshlar o'tmishda uyalib qaralmaydigan holatlarni yoki fojeali voqealarni tasvirga olish va ularni huddi mish-mish kabi tarqatish imkoniyatiga ega bo'ldilar. Bu esa ko'pincha begonalar bilishi kerak bo'lmagan voqea va hodisalarning butun respublika bo'ylab tarqalishiga sabab bo'lmoqda.

Globalashuv jarayonlari va uning yo'nalishlaridan biri bo'lgan ommaviy madaniyat ekspansiyasi ta'sirida qadriyatlar tizimida sodir bo'ladigan yangilanishlar insonda muayyan o'zgarishlarni keltirib chiqarishi, inson va jamiyat o'z ma'naviy-axloqiy tayanchlaridan mahrum etilishi mumkin. Shu ma'noda, Birinchi Prezident Islom Karimov ta'kidlaganidek, "...kommunistik mafkura va axloq normalaridan voz kechilganidan so'ng jamiyatda paydo bo'lgan g'oyaviy bo'shliqdan foydalanib, chetdan biz uchun mutlaqo yot bo'lgan, ma'naviy va axloqiy tubanlik illatlarini o'z ichiga olgan "Ommaviy madaniyat" yopirilib kirib kelishi mumkinligi barchamizga ayon bo'lishi kerak. Ayniqsa, hozirgi vaqtda dunyoda kuchayib borayotgan turli ma'naviy tahdidlarning oldini olish, "ommaviy madaniyat" ning zararli ta'siridan farzandlarimizning ongu tafakkurini himoya qilishda ilmu fan va madaniyat jamoatchiligi, ijod ahlining o'rni

va roli tobora ortib bormoqda. Nega deganda, bizning milliy ruhimiz va tabiatimizga yot va begona bo'lgan ana shunday "madaniyat" namunalarini faqat tanqid va inkor qilish yoki ularni taqiqlash bilan biron natijaga erishib bo'lmaydi. Bunday xatarlardan hayotimizni asrash, ma'naviy bo'shliqqa yul qo'ymaslik uchun, avvalambor, ezgu insoniy g'oyalar va yuksak mahorat bilan yaratilgan asarlar orqali xalqimizning madaniy saviyasini yuksaltirish, boshqacha aytganda, bugun jahon maydonida yuz berayotgan keskin aql-zakovat va iste'dod musobaqasida bellashuvga qodir bo'lishimiz shart"¹⁰⁶.

Shu sababli yoshlar o'rtasida sog'lom turmush tarzi tamoyillarini karor toptirish. ularnn giyoxvandlik, axloksizlik, chetdan ro'y berayotgan siyosiy jarayonlarning ma'no-mazmuni va turli yo'llar bilan suqilib kirib yoshlar ongini zaxarlashga urinayottan "G'arb madaniyati" namunalari va akidaparastlik, ekstrimistik g'oyalarning mazmuni mohiyatini to'g'ri tushunish va asl sabablarini chukur anglash, eng asosiysi, oqni qoradan ajratishga qodir, o'z mustaqil fikri va mafkuraviy immunitetni shakllantirish lozim. Har bir yosh avlod o'zining tug'ilib o'sgan vatanini sevib ardoklashi, himoyalashi, qadriyatlarini unutmastligi va unga hurmat bilan munosabatda bo'lsa, har qanday taxdid va xatarlar o'z girdobiga tortmaydi. Xavfsizligimiz mustahkamlanib, yurtimiz barqarorlashib xayotimiz bardavomlashib boraveradi.

G'arb rivojlangan mamlakatlari madaniyatida ildiz otib, globallashuv sharoitida boshqa mamlakatlarga tarqalayotgan egoizm, individualizm, axloqsizlik g'oyalarini, boshqa nomaqbul, ma'naviy tarbiyaga salbiy ta'sir etadigan ommaviy madaniyat namunalari taraqqiyotga intilayotgan davlatlar aholisi ma'naviyatiga jiddiy tahdid solmoqda. G'arb ma'naviyatidagi biz uchun nomaqbul unsurlar turmush tarzimizga qanchalik kirib kelsa, o'z milliy taraqqiyot yo'limizni anglash shunchalik qiyin bo'ladi; vesternizatsiya jarayoni amalga oshib, milliy qiyofamizni yo'qotib boramiz. Bu jamiyatimiz ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy sohalarida qanday oqibatlariga olib kelishini aniq tasavvur qilish qiyin. Bundan shunday xulosa kelib chiqadi: kelajagimizni belgilovchi hal qiluvchi kuch-milliy ajdodlarimiz hayotida amal qilgan yuksak axloqiy fazilatlarni, milliy ma'naviy qariyatlarni turmush tarzimizga singdirgan holda zamonaviy taraqqiyotga intilish ustuvor bo'lishi lozim.

¹⁰⁶ I.Karimov. "Yuksak ma'naviyat — engilmas kuch". T.: "Ma'naviyat", 2008. 117. 133 betlar.

Yoshlar hamisha sergʻayrat, yangilik adolat tarafdori boʻlib kelgan, shuning uchun ham ular mamlakatni demokratlashtirish, modernizatsiya qilishda asosiy kuch boʻlib hisoblanadi. Shu munosabat bilan davlatimizda yoshlarning komil inson boʻlib shakllanishi uchun yaratilgan imkoniyatlarni yanada kengaytirish dolzarb masalalardan biri boʻlib hisoblanadi. Davlatimiz siyosatining ustuvor yoʻnalishlaridan biri barkamol avlodni tarbiyalashdir. Xaqiqatdan ham hozirgi kunda yoshlarimizning ham aqlan, ham maʼnan, ham jismonan sogʻlom boʻlib etishishlari uchun uchun barcha imkoniyatlar taʼkidlab oʻtish joiz. Respublikamizda yoshlarning taʼlim-tarbiyasiga berilayotgan alohida eʼtiborni biz chekka-chekka qishloqlargacha maktab va kasb-hunar kollejlari qurilib, ular eng zamonaviy texnikalar bilan jihozlab berilganligida ham yaqqol koʻrishimiz mumkin. Yurtimizda yosh avlodga koʻrsatilayotgan gʻamhoʻrlik aynan Prezidentning doimiy diqqat eʼtiborida turganligi, har yilda qanday yil deb nomlanmasin, qanday davlat dasturi qabul qilinmasin, unda albatta yoshlarning taʼlim-tarbiya, maʼnaviy dunyosini yuksaltirish bilan bogʻliq masalalarning aks etishi fikrimizni isbotlaydi.

Bizga qarshi maʼnaviy qoʻporuvchilik olib borayotgan mafkura poli-gonlari oʻz maqsadiga erishish uchun hech narsani ayamayapti, hamma vositalarni ishga solmoqda, koʻplab mablagʻ sarflamoqda, eng zamonaviy usul va uslublarni qoʻllagan holda yoshlarni oʻziga rom etadigan turli tomoshalar, koʻngilochar koʻrsatuvlar, musiqiy kanallar tashkil etmoqda. Bunday manbalar orqali buzgʻunchi gʻoyalar targʻib etilayapti, eng yomoni — ularni hali oq-qoraning farqiga bormaydigan ishonuvchan, taʼsirga beriluvchan yoshlarimiz koʻrayapti, tomosha qilayapti. Bu esa “ommaviy madaniyat” tizimi, mahsulotlari, yoshlarimizni avrashning oʻziga xos usuli shakllangani, demak ularga qarshi kurash har birimizning kundalik amaliy ishimizga aylanishi zarurligini taqazo etmoqda. Ana shunday sharoitda maʼnaviy barkamol inson tarbiyasiga alohida eʼtibor berishimiz katta ahamiyatga ega.

Inson hamisha ezgulikka, maʼnaviy yuksaklikka intilib kelgan, ba-maʼni, goʻzal hayot kechirishga, kelajak avlodlarga oʻzidan yaxshi nom, hayotbaxsh qodriyatlar qoldirishga intilgan. Maʼnaviyat va maʼrifat soha-sidagi vazifalarimiz ana shu ezgu maqsadni amalga oshirishga daʼvat etilgan. Maʼnaviy barkamol inson tushunchasi biz uchun ham milliy, ham

umumbashariy ahamiyat kasb etadi, bu masala umumdavlat miqyosidagi kechiktirib bo'lmaydigan vazifadir.

Ma'naviy barkamol inson tushunchasini mazmun mohiyati yoshlarni to'g'rilikka, halollikka, poklikka, vatanparvarlik va insonparvarlikka, ezgulikka, yuksak ahloqiylikka yo'llashni tashkil etadi. Insoniyat tarixi shundan dalolat beradiki, iymon e'tiqodi, ahloqiy fazilatlari, ma'naviyati kuchli, milliy mas'uliyat tuyg'usi qalbdagi jo'shib turgan, ma'naviy barkamol insonlarga ega davlatninggina mustaqilligini abadiy bo'ladi va barqaror rivojlana oladi, jahon tsivilizatsiyasiga o'z munosib hissasini qo'sha oladi.

Bugungi zamon voqe'likka ochiq ko'z bilan, rngli anglagan holda xushyor qarashna, globallashuv jarayonida ma'naviy tahdid va xatarlarni to'g'ri baholab, ulardan tegishli xulosa va saboqlar chiqarib yashashni talab etmoqda. Yosh avlod ongida murakkab va tahlikali hayot haqida aniq tasavvurlar shakllantirilmog'i lozim.

Buning uchun esa yoshlar erkin va mustaqil fikr yurita olishlari, ilmiy va ma'naviy merosni ongi va qalbiga jo etmog'i lozim. Zero, Vatanimizning rivojlangan mamlakatlar qatoridan joy olishi, O'zbekistonda huquqiy demokratik jamiyat qurishda yuksak ma'naviyatli yoshlargini madadkor bo'la oladilar.

Nazorat uchun savollar

- 1. Axloqiy tarbiya muammosi borasida fikringiz?*
- 2. Axloqiy tarbiyada an'anaviy vositalar va ularning axloqiy qadriyatlar bilan uyg'unlik jihatlariga munosabatingiz?*
- 3. Axloqiy tarbiyada zamonaviy vositalarning ustuvorlik xususiyatlari nimalardan iborat?*
- 4. Axloqiy tarbiyani shaxsning jismoniy, tibbiy va ruhiy salomatligidagi o'rni haqida fikringiz?*
- 5. Axloqiy tarbiyaning shaxs va jamiyat munosabatlaridagi xal kiluvchi mavqei nimalardan iborat?*

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Sebastian Gardner José Luis Bermúdez. Art and Morality. Routledge; 1-edition, 2014
2. Abdulla Sher. Axloqshunoslik G' Darslik. — T.: O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti, 2010.

3. Kaxxarova M., Agzamova N. Etika. Uchebnoe posobie. Rizograf imeni Nizami. 2018 god.
4. Nurmatova M. Muhammadjonova L. Ma'naviyatning axloqiyasoslari. – T.: Universitet 2013.
5. Guseynov A.A., Apresyan R.G. Etika: Uchebnik. — M.: Gardariki, 2000. — 472 s.
6. Nurmatova M.A., Abdullayeva N.B. Axloqiy va estetik madaniyat G'O'quv-uslubiy qo'llanma. –T.: “Universitet”, 2013
7. Agzamova N. Etika G' Uchebno-metodicheskaya posobie. — T.: “Universitet”, 2013.
8. Nurmatova M.A. Axloqiy va estetik madaniyat. G'O'quv qo'llanma. — T.: “Turon-Iqbol”, 2016.
9. Falsafa. Darslik. Ma'sul muharrir F.Musaev. — T.: “Complex print” nashriyoti, 2019.
10. Husanov B. G'ulomov. Muomala madaniyati G' Darslik. –T.: “Iqtisod — moliya”, 2009.
11. www.ziyonet.uz
12. www.faylasuf.uz

AXLOQ FALSAFASINING DOLZARB MUAMMOLARI

1. *Axloq falsafasining ahamiyati.*
2. *Biologik axloq.*

Tayanch tushunchalar

Noosfera, etosfera, biologik axloq, tibbiyot etikasi, psixologiya etikasi

Falsafa fanida bugungi kungacha axloqning kelib chiqishi va mohiyati to'g'risida ommaviy hodisa sifatida turli fikrlar mavjud. Bu turli fikrlarni uch asosiy kontseptsiyaga jamlash mumkin:

1) Antropologik kontseptsiyaga ko'ra, shaxsni alohida axloqiy qoidalari va butun dunyoqarashi shakllanishida jamiyat muhim rol o'ynaydi. Faqatgina sog'lom ijtimoiy muhitda tarbiyalangan inson xatti-harakatlarida axloqiy asos mavjud bo'ladi. Bu yo'nalishda ko'pgina Sharq va G'arb mutafakkirlari o'z fikrlarini bildirgan.

2) Evolyutsion kontseptsiyaga ko'ra, axloqni biologik tabiatning asosi sifatida ta'kidlaydi. Bu yo'nalish tarafdorlari, axloqiy munosabatlarning

shakllanishi inson shakllanish evolyutsiyasi bilan parallel holda ya'ni uning antropogenezi bo'yicha rivojlangan.

3) Diniy kontseptsiyaga ko'ra, axloqning manbai va o'lchovini ilohiy tamoyillarda ko'radi va u diniy ta'limotga xosdir. Bu kontseptsiyaga ko'ra, barcha muammolar echimi ushbu ta'limotga mosdir.

Axloqning kelib chiqishi borasida farqlar mavjudligiga qaramay, ushbu yondashuvlarning barchasi axloqiy munosabatlarning ijtimoiy kelib chiqishini tasdiqlaydi. Shu munosabat bilan jamiyat taraqqiyotining har bir bosqichi axloq me'yorlar rivojlanishining ma'lum bir bosqichiga to'g'ri keladi.

Axloqiy muhit. Ma'lumki, yuzlab asrlar mobaynida inson kichik biologik olam sifatida katta biologik olam ichida, uning bir parchasi, jonli organizmlar podshosi, oqil va hukmron qismi sifatida yashab keldi. XIX asrning oxiridan boshlab, ayniqsa XX asrda u o'z tafakkur quvvati bilan, ilmiy-texnikaviy yuksalishlar tufayli ana shu biosfera ichida noosferani — texnikaviy muhitni yaratdi. Mana, hozirgi kunda, qarang, ertalabdan kechgacha biz o'z texnikaviy kashfiyotlarimiz ichida yashaymiz — eymiz, ichamiz, yuramiz, uxlaymiz, ularsiz hayotimizni tasavvur qila olmaymiz. Bular metro, avtobus, televizor, radio, telefon, eskalator, pleyer, lift, kompyuter, poezd, teploxod, gaz plitalari, elektr asboblari, zavodlar, lokatorlar, kimyoviy dori-darmonlar va h.k. Bugun videotelefondagi gaplashar ekanmiz, yuzlab chaqirim naridagi suhbatdoshimizni ko'rish va u bilan gaplashish uchun ot-ulovda yoki piyoda boradigan bo'lsak, necha kunlab yo'l bosishimiz kerakligi haqida o'ylab o'tirmaymiz, to'g'rirog'i, bu esimizga ham kelmaydi. Chunki texnika bizning yashash muhitimizga aylanib qolgan.

Faqat bugina emas. Inson endilikda o'zi yashayotgan butun boshli sayyora ta'sir ko'rsata boshladi. Er tarixida inson birinchi marta ulkan geologik kuch bo'lib maydonga chiqdi. Insoniy tafakkur biosferadagi o'zgarishlarning asosiy sababiga aylandi. Noosfera ta'limoti asoschilaridan biri buyuk rus olimi V.I. Vernadskiy ilmiy tafakkur va inson mehnati ta'siri ostida biosfera yangi holat bo'lmish noosferaga o'tayotganligini, butun geologik davr mobaynida yaratilgan, o'z muvozanatlarida barqarorlashgan biosfera inson ilmiy tafakkuri bosimi ostida tobora kuchliroq va teranroq o'zgarishga kirishganini ta'kidlaydi: "Sayyoramiz yuzi — biosfera inson tomonidan ongli va asosan ongsiz ravishda keskin kimyoviy o'zgarishlar-

ga duchor etilmoqda, — deb yozadi u. -Inson quruqlikning fizikaviy va kimyoviy havo qobig'ini, uning barcha tabiiy suvlarini o'zgartirmoqda... Hozir biz biosferadagi yangi geologik evolyutsion o'zgarishlarni boshdan kechiryapmiz. Biz noosferaga kirib boryapmiz".¹⁰⁷

Ana shu nuqtadan tafakkur o'zi nima degan muammo paydo bo'ladi. Bu haqda V.I.Vernadskiy shunday mulohaza bildiradi: "Tafakkur energiyaning shakli emas. U qanday qilib moddiy jarayonlarni o'zgartira oladi? Bu masala hanuzgacha ilmiy jihatdan echilishi topgan emas"¹⁰⁸.

Vernadskiy hayratga solgan masala hozir ham o'sha-o'sha, hol etilmagan.

Xo'sh, tafakkur o'zi nima? U biologik hodisa bo'lmish insonda, uning ruhiy-fiziologik yaxlitlikdan iborat miyasida tug'iladi, lekin tug'ilishi bilan biologik qobiqdan chiqadi va tashqi muhitda energiyaga o'xshab nimanidir yaratadi. Endi inson bilan uning tafakkuri orasida muayyan masofa paydo bo'ladi, masofa uzoqlashgani sari tafakkurning mohiyati ayon bo'lib boradi: inson kutgan oqibat kutilgandan boshqacha mazmun kasb eta boshlaydi. Nega? Bizningcha.

Noosferada, yuqorida aytganimizdek, inson fikri narsalashadi, o'z intellektimiz narsalarga aylanib, bizni o'rab oladi. Insonning ichki tabiati muhit mavqeini egallab, tashqi tabiatga ta'sir ko'rsata boshlaydi va ko'p hollarda bundan eng avvalo insonning o'zi ozor chekadi. Tafakkur biologik xususiyatga ega bo'lmagani uchun biologik muhitning o'rnini egallashga, uni asta-sekin siqib chiqarishga harakat qiladi. Bu harakat ma'lum nuqtadan o'tganidan so'ng esa o'z ijobiy xususiyatini yo'qota boradi va insoniyat uchun salbiy hodisaga aylana boshlaydi. Atom, vodorod, neytron bombalarining kashf etilishi, yadro kallakli ballistik raketalarning yaratilishi ana shunday salbiy hodisalardandir. Bundan tashqari, noosferaning paydo bo'lishi atmosferani, olamiy okeanni, er osti va er usti suvlarini, nabototni, hayvonotni, hatto insonni ich-ichidan kimyoviy zaharlanishga olib kelmoqda. Hozirgi kunda tirik organizmlarning, o'simliklarning, hayvonlarning ko'pgina turlari jisman yo'q bo'lib ketish arafasida turibdi. Ayniqsa, joy topolmay, okean bo'ylab kemalarda suzib yurgan radioaktiv chiqindilar yoki ularning kimsasiz go'zal orollarga ko'mib

¹⁰⁷ Vernadskiy V.I. Nachalo i vechnost jizni M., Sov. Rossiya, 1989. S. 186–187.

¹⁰⁸ O'sha manba, S.185.

tashlanishi, kislota yomg'irlarining ko'payib borishi singari hodisalar bag'oyat xatarli. Afsuski, inson ko'ra-bila turib, o'zi o'tirgan shoxga bolta urishni to'xtatmayotir.

Bu muammolarning hal etilishi faqat atrof-muhitni kimyoviy zahardan ekologik tozalashnigina emas, balki, eng avvalo, global ma'noda, XXI asr kishisi ongini texnokratiya zaharidan forig'lantirishni taqozo etadi. Ya'ni ular insoni-yat oldida endilikda ekologik hodisa emas, balki tom ma'nodagi axloqiy muammolar sifatida ko'ndalang bo'lib turibdi. Mashhur avstriyalik etolog olim, Nobel mukofoti laureati Konrad Lorentsning: "Yoppasiga va tez yoyilib borayotgan jonli tabiatga begonalashish hodisasi uchun asosan tsivilizatsiyamiz kishisidagi estetik va axloqiy to'poslik aybdordir", — degan so'zlari shu nuqtai nazardan diqqatga sazovordir.¹⁰⁹

Yuqorida aytilganlardan chiqadigan xulosa bitta: kelajakda inson o'zini va o'z sayyorasini muqarrar halokatdan qutqaraman desa — XXI asrdan boshlab etosfera davriga o'tishi kerak; axloqiylik har birimiz uchun har qadamda bugungi texnikaviy muhit kabi zaruratga aylangandagina bunga erishish mumkin. Bunda Axloq falsafasi fanining o'rni nihoyatda beqiyos.

Zamonamizning global jarayonlari insoniyat oldiga uning mavjudligi va kelajagini dovom ettirishi uchun yangidan-yangi ma'naviy, axloqiy talab va ma'suliyatlar qo'yimoqda. Shaxs axloqiy kamolotiga katta ta'sir qilmoqda. Bioterrorizm — bu biomeditsina texnologiyalarini yovuzlik niyatida qo'llanishining mumkinligi ekan, ushbu jarayonlar insoniyatga jiddiy xavf solmoqda. Zamonaviy biomeditsina texnologiyalarining insoniyat uchun zararli oqibatlarini oldini olishining asosiy omillaridan biri bu ma'naviy, axloqiy ma'suliyatli olimlar, texnologlarni tarbiyalash, axloq ilmini fanda qo'llash, tibbiy amaliyotda va ilmiy izlanishlarda insoniylikka yo'naltirilgan madaniyatni shakllantirish bo'lib qolmoqda. Inson doimo hayot va o'lim, tug'ilmoq va ma'naviy ruhiy va jismoniy azob kabi murakkab savollarga javob izlaydi va ularga nafaqat mantiqiy javob, balki aniq qarorlarni talab qiladi. Ma'naviy, ruhiy va jismoniy azob — bu shunday favqulotta holatki, inson o'z tabiati haqida fikrlay olmaydi. Ushbu holatni engillatish uchun azobning jismoniy mexanizmi emas, uning sabablari ravshan bo'lishi, azobning ma'naviy tushunchalar asosidagi

¹⁰⁹ Lorents K. Vosem smertno'x grexov tsivilizovannogo chelovechestva. Jurnal. "Voproso' filosofii" № 3, 1992. S. 42.

talqini, va uning yuqori darajadagi ma'nosi ayon bo'lishi lozim. Ko'pchilik insonlar insoniyatning va dunyoning ilmiy jihatdan kelib chiqishi haqidagi fikrlarga qo'shilsalarda, azob va kasallikning diniy -ma'naviy jihatdan talqin qilish bilan qoniqadilar. Ushbu talqin quyidagicha.

Azobning sababi dushmanlarning ishi emas, insonning o'zi, uning xulqidir. Dunyo azoblarga to'la va ular muqarrardir. Azoblar –yovuzlikning namoyon bo'lishidir, uning timsolidir. Azoblar insonga o'z-o'zidan berilmaydi, nima uchundir beriladi.

Demak insonning ijtimoiy muhofazasi –axloqiy zaruriyatga aylanib bormog'i lozim ekan, Bioetika fanining maqsadi insoniyatni biotexnologik fojealardan himoya qilish va ushbu jarayonlardagi jinoyiy shosh-qaloqliklarning oldini olish hisoblanadi. Biomeditsina etikasi — bu amaliy etikaning yo'nalishi bo'lib, uning bosh maqsadi tug' ilmoq, hayot va o'lim, insoniyatning kelajagini davom ettirish kabi masalalarga fanning aralashuvini tahlil qilish, oqibatlarini baholash va ushbu jarayonlarning axloqiy qoidalarini ishlab chiqishdan iboratdir.

Biologik axloq. Yana bir muhim muammo, bu — biologik axloq. Mazkur hodisa so'nggi bir necha o'n yillik ichida sof tabobat muammosidan axloqiy muammoga aylandi: endilikda, birovning muayyan a'zosini boshqa bemorga jarrohlik operatsiyasi yo'li bilan o'tkazish orqali kishi hayotini saqlab qolish axloqiy nuqtai nazardan qanday baholanadi, degan savol kun tartibida dolzarb bo'lib turibdi.

Biologik axloq deganda, odatda, bizda ham, jahon axloqshunosligida hamasosantibbiyaxloq, tabobat muammolarigadoiraxloqiy yondashuvlar tushuniladi, xolos. Bu unchalik to'g'ri emas. Bizningcha, biologik axloq muammolari ikki yo'nalishdan iborat: biri — insonlarning kichik biologik olam sifatidagi katta biologik olamga bo'lgan munosabatlari bilan bog'liq "tashqi", ikkinchisi — insonlarning "o'z-o'ziga va o'zaro munosabatlaridagi tibbiyot bilan bog'liq ichki" axloqiy masalalar.

Biz odatda "ekologik Axloq falsafasi" deganimizda aynan birinchi hodisani nazarda tutamiz. Ikki biologik olamning munosabatlarini, ya'ni ekologik axloqiy muammolarni biologik axloq doirasida o'rganish maqsadga muvofiqdir.

Hozirgi paytda ekologik axloqning insoniyat uchun naqadar muhimligini hamma biladi, lekin o'z bilganidan qolmaydi — muammoning murakkabligi shunda. Biz yuqorida noosfera, tafakkur borasidagi mulo-

hazalarimizda ekologik buhroilarning ba'zi ko'rinishlariga to'xtalib o'tdik. Biroq, yana undan tashqari so'nggi paytlarda jahon bo'ylab sintetik jismlar ishlab chiqarishning keng yo'lga qo'yilganligi, hayvonot va ayniqsa o'simliklarning gabrid usulida yangi turlarining vujudga keltirilishi singari hadislar ham ekologik ahamiyatga ega. Xo'sh, ular tabiat bilan silngishib, uyg'unlashib keta oladimi, tabiat ularni o'ziniki qila biladimi? Bunga hozir javob topish qiyin, ehtimol kashfiyotlarimizning oqibatleri, yuqorida aytib o'tganimiz — muayyan tafakkur bilan inson orasidagi “masofaning uzoqlashib” borishi natijasida ayon bo'lar?...

Biologik axloqning ikkinchi yo'nalishi tibbiyot ilmi va amaliyotining tobora taraqqiy topib borishi bilan bog'liq.

Biz XII bobda to'xtalib o'tganimiz: totli o'lim-evtonaziya ham biotibbiy axloqning global muammolaridan. Xudoning ixtiyoridan tashqari o'limni ixtiyor qilgan kishi diniy nuqtai nazardan kechirilmaydi. Chunki sabrli, bardoshli bo'lish, bu dunyo iztiroblarini toqat bilan boshdan kechirish insonning vazifasi. Lekin axloqiy jihatdan olib qaraganda masala qanday baholanadi? Deylik, muayyan inson, bemor o'z kunlarining sanoqli ekanini, lekin bu kunlar sanoqsiz azoblar ichida o'tishini biladi. Shu bois u o'zining ana shu holatini juda yaxshi biladigan boshqa bir odam — shifokordan azoblariga chek qo'yishni so'raydi. Uning iltimosi va shu iltimosni bajarish uchun shifokor tomonidan qilingan xatti-harakatlarni qanday, baholash mumkin? Bu xatti — harakatlarni insoniylik va insonparvarlikning ko'rinishi sifatida qabul qilish to'g'rimi? Umuman, evtanaziya axloqiylikmi, axloqsizlikmi? Bu muammo ham umumjahoniy miqyosda o'z echimini kutmoqda.

Chunki tabobat borasidagi so'nggi tadqiqotlar inson o'limi bir lahzada ro'y bermasligini, yurak urishi va nafas olish to'xtaganda ham, miya o'lmasa insonni o'ldi deyish mumkin emasligini isbotlab berdi. Dastlab miya qobig'i, undan keyin miya tanasi halok bo'ladi. Shundan keyingina insonni o'lgan deb hisoblash mumkin. Zero, hozirgi kunda toki miya o'lmas ekan, ko'pgina ichki a'zolarining yangi tabobat texnikasi vositasida ishlashda davom etishini ta'minlash va shu orqali ancha muddatgacha insonda tiriklikning minimal darajasini saqlab turish mumkin. Demak, yurak yoki buyrakning ko'chirib o'tkazilishi hali o'lmagan odamning minimal tiriklikka bo'lgan huquqini poymol qilishdir. Buning ustiga, amerikalik neyroxirurg Pol Pirson o'z tajribalariga asoslanib, yurak ko'chirib o'tkazilganda ruh

ham ko'chib o'tadi, degan fikrni bildiradi. Chunonchi, 19 yashar qizning yuragi 40 yashar erkakka o'tkazilganida, yigitning fe'l-atvorida juda katta o'zgarishlar ro'y bergan. Yoki 20 yashar qizning yuragi va o'pkasi 36 yashar ayolga o'tkazilganda ham shunga o'xshash o'zgarishlar yuzaga kelgan: ayolning kulishigacha o'zgarib ketgan. Axloqiy nuqtai nazardan buni qanday izohlash mumkin?

Biologik axloq falsafasining anchadan buyon ko'pchilikka ma'lum muammosi, bu — abort. Ma'lumki, to'rtinchi haftaning oxirida homilada dastlabki yurak urishi paydo bo'ladi. Sakkizinchi haftaning oxirida esa miya tanasining elektrofiziologik faolligini kuzatish mumkin. Demak, har qanday abort, xalq ta'biri bilan aytganda, jonlini jonsiz qilish, tirik organizmni tiriklikka bo'lgan huquqdan mahrum etishdir. Xo'sh, abortni axloqsizlik tarzida baholash kerakmi yo yo'qmi? Yoki AQSh olimlari tomonidan "inson zotini yaxshilashga" qaratilgan tadqiqotlarni olib ko'raylik. Ularda "yaxshilangan" — sog'lom, kuchli intellekt egasi bo'lgan odamlar hujayrasini ayol organizmidagi endi rivojlanishga kirishgan nisbatan "oddiy odam" hujayrasi o'rniga ko'chirib o'tkazish tajribalarini olib borish mo'ljallangan. Ular amalda tatbiq etilsa, asta-sekinlik bilan insoniyat irsiyat jamg'armasining (genofondining) biryoqlama o'zgarishiga olib kelishi shubhasiz. Rumo papasi buni inson zotiga, insoniy tabiatga aralashuv, uni zo'rlik yo'li bilan o'zgartirish, nafaqat katta gunoh, balki o'ta axloqsizlik deb atadi. Xo'sh, bunday tajribalarni qanday baholash kerak? Bu savollarga ham Axloq falsafasi javob topmog'i lozim.

O'lim jazosi. O'lim, ma'lumki, axloqiy nuqtai nazardan eng ulkan yovuzlik hisoblanadi. Ayniqsa majburiy o'lim. Shunga ko'ra, o'lim jazosining huquqiy jihatdan qo'llanilishi mohiyatan jamiyat tomonidan yovuzlikka qarshi yovuzlik bilan javob berishdir.

Payg'ambarimiz Muhammad alayhissalom islom dinining uch asosi borligini aytib, ularning birinchisi odam o'ldirmaslik ekanini ta'kidlaydilar. Buni imom G'azzoliy "Mukoshafaat ul — qulub"da shunday keltiradi:

"Termiziy va boshqa hadisshilar rivoyat qiladilar:

Rasulluloh buyurdilarki:

Islomning uch dasturi bor. Dinning tamoyili shular ustiga qurilgan. Kim shu asoslardan tashqari chiqsa, bu bilan u kofirlikka qarab ketgan bo'ladi:

1 — Qonni (odam o'ldirishni) halol hisoblasa;

2 — Ollohdan boshqa iloh yo'qligiga guvohlik (shahodat) bermasa;

3 — Farz bo'lgan namozni va ro'zani inkor etsa".¹¹⁰

Demak inson hayoti eng oliy qadriyat ekani diniy nuqtai nazardan ham nafaqat tan olinadi, balki birinchi o'ringa qo'yiladi.

O'lim jazosini kimlar qanchalik oqlashga harakat qilmasin, u — jinoyatchini jazolashdan ko'ra, undan o'ch olishga qaratilgan, qadim-qadimlardan kelayotgan xun olish tamoyilining “demokratlashgan”, yangilangan shakli sifatida namoyon bo'ladi. Aslida esa insonning muayyan jinoyatni sodir etgan hatti-xarakatlari qoralanishi kerak, uning o'zi emas, u qilgan yovuzlik o'limga mahkum etilishi lozim — odamni emas, yovuzlikni o'ldirish oqilona ish emasmi?! Yovuzlikni o'ldirish, yovuzlik sodir etgan kishining uzzoq muddatli yoki bir umrlik qamoqdagi vijdon azobi va tazarrusi bilan amalga oshirilgani durustmasmi?!

Bu masalaning bir tomoni. Ikkinchi tomoni shundaki, nodemokratik tuzumlarda belgilangan o'lim jazosi kamdan-kam hollarda adolatli hukm bo'lib chiqadi. Chunonchi, Lenin, Stalin, Hitler, Pol Potlar hukmronligida millionlab odamlarning qatl etilishi yoki shu yaqin-yaqinlarda, sho'rolar tuzumi davrida O'zbekistonda o'tkazilgan “Paxta ishi” deb nomlangan qatag'on paytida otishga hukm qilinganlarning taqdiri bunga yaqqol misol bo'la oladi. Ana shu davrlarda o'limga hukm qilinganlarning juda ko'pchiligi ke-yinchalik oqlandi, ular gunohsiz deb topildi. Lekin hukm ijro qilib bo'lingan: nohaq jazolangan — qatl etilgan insonlar adolat tantanasini ko'rolmaydilar.

Uchinchidan, hatto demokratik jamiyatlarda sudlarning hamma vaqt ham yuz foiz to'g'ri va adolatli hukm chiqarishiga kim kafolat beradi — hakamlar ham inson, hamma qatori xato qilishi mumkin. Jamiyatning keyingi pushaymonidan qatl etilgan odamga nima foyda?

Bu misollarning hammasida o'lim — tor huquqiy jazo doirasidan chiqib ketadi hamda tarixda aldangan, adashgan insoniyatning, jamiyatning va shaxsning axloqsizligi sifatida baholanadi. Shu jihatdan qaraganda, hozirgi paytdagi ko'pgina demokratik mamlakatlarda o'lim jazosining bekor qilinishini o'sha jamiyatlar axloqiy darajasi bilan bog'liq ijobiy hodisa deyish mumkin. Bizning mamlakatimizda ham bu borada dadil qadamlar qo'yilganligi — avval yosh nuqtai nazaridan o'lim jazosini

¹¹⁰ G'azzoliy. Mukoshafaat ul-qulub, 253-b.

qo'llashning chegaralanganligi (60 yoshgacha), keyinroq esa uni butunlay bekor qilishga qaratilgan insonparvarlik harakatlari quvonarli voqea. Bu nafaqat bizga, balki Er yuzidagi barcha mamlakatlarga taalluqli muhim, umumjahoniy muammo. Axloq falsafasi oldida ana shunday, tobora globallashib borayotgan axloqiy muammolarni hal etishda etakchilik qilish vazifasi turibdi. Zero mazkur global muammolarni bugungi kunda Axloq falsafasining ahamiyatini belgilab beruvchi barometrlar, deyishimiz mumkin.

Nazorat uchun savollar

1. *Axloqiy muhit muammosi xaqida fikringiz?*
2. *Texnik kashfiyotlar davri va undagi axloqiy muhitning o'rni qanaqa?*
3. *Biologik axloq va uning tibbiy-ruhiy asoslari nimalardan iborat?*
4. *Bioetika — bioaxloq va uning yangicha talqini qanday?*
5. *Til tahlili va axloqiy-estetik nazariyalar tizimi xaqida fikringiz.*
6. *“Ezgu”, “yovuz”, “to'g'ri”, “noto'g'ri” tushunchalarining zamonaviy axloqiy mohiyatini yoritib bering.*

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Abdulla Sher. Axloqshunoslik G' Darslik. — T.: O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti, 2010.
2. Kaxxarova M., Agzamova N. Etika. Uchebnoe posobie. Rizograf imeni Nizami. 2018 god.
3. Guseynov A.A., Apresyan R.G. Etika: Uchebnik. — M.: Gardariki, 2000. — 472 s.
4. www.faylasuf.uz
5. www.ethics-esthetics.ru.
6. www.filosof.ru

GLOSSARIY

AXLOQ (arab. xulqning ko'pligi; lot. moralis — xulq-atvor) — ijtimoiy ong shakllaridan biri, ma'naviy hayot hodisasi, ma'naviyat sohasiga oid tushuncha. Kishilarning tarixan tarkib topgan xulq-atvori, yurish-turishi, ijtimoiy va shaxsiy hayotdagi o'zaro, shuningdek, jamiyatga bo'lgan munosabatlarini tartibga solib turuvchi barqaror, muayyan norma va qoidalariyig'indisi. A. normalari kishilarning xatti-harakatlarida o'zifodasini topadi. Bunda ba'zi xatti-xarakterlar, xulq-atvorlar A.iy, ba'zilari A.sizlik deb baholanadi. A. ijtimoiy ongning eng qad. shakllaridan biridir. Davr o'zgaraga borgan sari har qanday hodisa kabi A. ham o'zgaradi, rivojlanib, takomillashib, ma'naviy madaniyatning ko'rinishlaridan biriga aylanib boradi. A.ni alohida fal-iy fan — “Amaliy etika” yoki “Axloqshunoslik” o'rganadi. Ilm, bilim, dunyoqarash, idrok va iymon insonning xulq-atvorida o'ziga xos tarzda aks etadi. Insoniylik madaniyati esa axloqiy fazilatlar orqali namoyon bo'ladi. A. ijtimoiy munosabatlar zaminida alohida shaxs sifatida mavjud bo'lgan insonlarning o'z-o'zini idora qilish shakllari va me'yori, o'zaro muloqot va munosabatlarda ularga xos bo'lgan ma'naviy kamolot darajasining namoyon bo'lishi hamdir.

AXLOQIY QADRIYATLAR-kishilarning xulq-atvorida asrlar davomida shakllangan o'zaro munosabatlar, yurish-turish qoidalari: xushxulqlik, xushmuomalalik, kattalarga hurmat, kichiklarga izzat, halollik, pokizalik, ezigulik, mehnatsevarlik, insonparvarlik, vatanparvarlik.

AXLOQIY IDEAL-axloq-me'yorlarining yuksak, orzu qilingan darajadagi tasavvufi, barcha eng yaxshi xislatlarga ega, har tomonlama tarbiyalangan inson obrazi.

AXLOQIY MADANIYAT-axloqiy tarbiyaga doir asarlar, qarashlar, g'oyalar, ko'nikmalar va ularga amal qilinish.

AXLOQIY ME'YOURLAR-jamiyatda o'rnatilgan xulq-atvor qoidalari, ular urf-odat, ko'nikma, marosim qoidalari sifatida namoyon bo'ladi, axloqiy qadriyatlar sifatida qaraladi, ularga amal qilmaslik jamoatchilik tomonidan qoralanadi.

AXLOQIY TARBIYA – inson tarbiyasining muhim qismi hisoblanib, odamga yoshligidan boshlab to'g'rilik, halollik, izzat hurmat, BURCH-mas'uliyat, sog'lom turmush tarzi, or-nomus, sharm-hayo, Vatan azizligi, oila muqaddasligi, e'tiqod mustahkamligi xislatlarining singdirib borilish jarayonidir.

AXLOQIY TAFAKKUR – axloq masalalariga bag'ishlangan fikrlar, qarashlar g'oyalar, har bir insonning axloqiy me'yorlar va qadriyatlarni anglash, ilmiy mushohada qilish jarayoni.

AXLOQIY FAZILATLAR – inson xulq-atvori, yurish-turishidagi eng yuksak, ijobiy hatti-harakatlar, o'y-fikrlar va ezgu amallar majmuasi: ezgulikka intilish, yaxshilik qilish, izzat-hurmatli bo'lish, mehnatsevarlik, or-nomusli bo'lish, vatanparvarlik, insonparvarlik, saxovatlilik, halollik, pokizalik kabi xislatlarning namoyon bo'lishi

AXLOQSIZLIK – jamiyatda qabul qilingan axloqiy me'yorlardan chetga chiqish: boqimandalik, yolg'onchilik, ichkilikbozlik, fohishabozlik, o'g'rilik, hasad, g'iybat, tuhmat, vatanfurushlik, e'tiqodsizlik va shular kabi barcha salbiy xislatlarning namoyon bo'lishi.

ADOLAT – yuksak ma'naviy tushuncha bo'lib, uning E. va Yo. hamda Ya. va Yo. dan asosiy asosiy farqi shundaki, A. ning o'zi birorqbir qadriyatni anglatmaydi, lekin qadriyatlar orasidagi nisbatni belgilaydi, ularni baholash maqomiga ega. Shu bois unda jamiyatni tartibga soluvchilik xususiyati bor; A. da ikki ma'naviy jihat — ham axloqiy, ham huquqiy talablar mujassamlashgan. Uni ma'lum ma'noda axloq sohasidagi miqdor o'lchovchi ham deyish mumkin: u talab b-n taqdirlashni o'lchab turadigan tarozidir. A. bor joyda ijtimoiy jabrga, beboshlikka yo'l yo'q. Eng oddiy, ibtidoiy fazilatlar, m., mehribonlik, shafqat, muruvvat hayvonlarda ham mavjud, lekin hayvonlarda ular o'z guruhiga, eng avvalo, o'z zuriyotiga qaratilgan bo'ladi.

ANDISHA – yuksak ma'naviyatga xos, axloqiy tarbiya natijasida shakllanadigan ma'naviy-axloqiy tushuncha, Amaliy etika fanining meyoriy tushunchasi, “Ma'naviyatshunoslik”, “Ma'naviyat asoslari” fanlarining

asosiy kategoriyalaridan biri. Kishilar b-n bo'lgan munosabatda oqibatini atroflicha o'ylab munosabatda bo'lish, mulohaza qilish A.ning o'ziga xos xususiyatlaridandir. A.li inson o'z xatti-harakati, ma'naviy-ruhiy qarashlarida yuksak axloqiy tamoyillardan kelib chiqqan holda faoliyat yuritadi. Bunday inson o'zgalarni olijanob axloqiy me'yorlarga asoslangan holda qadrlaydi.

BAXT – ma'naviy axloqiy tushuncha. Kishi o'z faoliyati natijalaridan hayotda qo'lg'a kiritilgan yutuqlaridan to'la qoniqish, yashash tarzidan mamnunlik, muayyan maqsadga etganlik, orzu-umidning ushalishi, bearmonlik holati sifatida namoyon bo'ladi. Baxt nisbiy tushuncha, mutloq baxt yo'q. Baxtni qanday ma'noda tushunishning shaxsning ijtimoiy o'rniga, bilimi, yoshi, dunyoqarashiga bog'liq. Baxt haqidagi kishilarning tasavvurlari ijtimoiy tuzim va undagi ijtimoiy munosabatlar majmuasi b-n uzviy bog'liq.

BAG'RIKENGLIK – mehr-muruvat, g'amxo'rlik, himoya, panoh, makon, saxiy, eshigi hamma uchun ochiq, dargohi keng; kengfe'llik. Bag'rikenglik — o'zgalarning dunyoqarashi, diniy e'tiqodi, milliy va etnik xususiyatlari, an'ana-marosimlariga hurmat-ehtiromda bo'lish, muomala-munosabatda kamsitishlar, tahqirlashlarga yo'l qo'ymaslik, insoniylikni hamma narsadan ustun hisoblab, jamoada, ish joylarida, mahalla-kuyda bunga rioya etish. Xullas, turli dindagi, turli millat va elatlarga mansub kishilarning bir mamlakat doirasida, yagona davlat tarkibida bahamjihat, osoyishta yashashidir. Bag'rikenglik ayrim shaxslarga yoki butun bir xalqqa xos xususiyat bo'lishi mumkin. Bag'rikenglik — o'zbek xalqining eng olijanob fazilatidir.

BARKAMOLLIK – kamolot, balog'atga erishgan, bekamu ko'st, etuk, mukammal, nuq-sonsiz, kamoli xirad — aql komilligi, kamoli ma'rifat — ilmu ma'rifatda mukammallik, kamol ahli — ilmu hikmat egalari, olimlar. Barkamollik insonning aqliy axloqiy va bilimdonlik jihatidan etukligi, o'zi tanlagan kasbu hunarning ustasi bo'lishi, shaxs sifatida shakllanib, vatan taraqqiyoti, el-yurt farovonligi uchun jon kuydirishi, ezgu g'oya va niyatlar b-n bunyodkorlik va yaratuvchanlik qobiliyatiga ega bo'lishi.

BIO ETIKA – hozirgi zamon Amaliy etikasining muhim yo‘nalishlaridan biri. B. inson hayotini eng oliy axloqiy qadriyat sifatida qaraydi, shu bilan birga, inson hayotini saqlash muammosini — yaxshilik va yomonlikni farqlashning muhim mezoni, deb hisoblaydi. Hoz. zamon fanida B. tirik mavjudotlar, shu b-n birga, insonga ham bo‘lgan munosabatlarning ma‘naviy-axloqiy regulyativi, deb qaraladi. Insonning tabiat b-n uzluksiz aloqasini ma‘naviy tahlil etish asosida, tabiatni muhofaza etishda ahloqiy javobgarlik B.ning madaniy negizini tashkil etadi. B., sotsial masalalar b-n birgalikda, qadriyatlar muammosini ham qamrab oladi. B. maqsadlaridan biri — shaxsni turli holatlarga solish imkoniyatlarini yaratuvchi, inson xatti-harakati, ruhiyatini o‘zgartirish mumkin bo‘lgan, uning ustidan o‘tkazilayotgan xilma-xil tadqiqotlarni cheklash mezonlarini ishlab chiqadi.

BOTINIYLIK VA ZOHIRIYLIK – ma‘naviy hodisalar bo‘lib, insonning ichki, qalb, ko‘nglidagi hissiyotlar va ularni sirtqi tomondan, tashqi ko‘rinishda ifodalanishi. Inson tashqi tomonidan qanday ko‘rinishidan qat’iy nazar, uning B. hissiyoti, qalbi, ko‘ngli nihoyatda nozik va ma‘naviy boy bo‘lishi mumkin. Sirtidan qaraganda kam-ko‘stsiz, salobatli ko‘ringan kishi hissiyotsiz, qalbi ko‘r bo‘lishi ham mumkin. B. insonga baxsh etilgan ne‘mat, u buyuk kishilarning zohiriy faoliyatlarida yorqin ifodasini topgan.

BURCH – jamiyat, davlat va shaxslarga nisbatan muayyan individdagi munosabat, ular oldidagi majburiyat. U vijdon, e‘tiqod, mas‘uliyat kabi tushunchalar b-n mustahkam bog‘liq. Umuman, hayotda insonning har bir xatti-harakati zamirida B. ga sadoqat yoki xiyonat yotadi. B. ning insonlik B.i, musulmonlik B.i, nasroniylik B.i, fuqarolik B.i, otalik B.i, onalik B.i, farzandlik B.i singari barcha davrlar uchun umumiy bo‘lgan tushunchalari ham, jurnalistlik B.i, shifokorlik B.i, olimlik BURCHI kabi kasbiy odob doirasidagi tushunchalari ham mavjud. B. tushunchasining o‘ziga xos jihatlaridan yana biri — uning vaqt va jamiyatda muayyanlashish xususiyati.

VIJDON — ma‘naviyatdagi ta‘sir doirasi nihoyatda keng tushunchalardan biri. V. — Z. Froyd ta‘biri b-n aytganda, alo **men, men** ustidan nazorat o‘rnatib, uni boshqarib turuvchi ikkinchi bir, yuqori darajadagi **men**. Agar

uyat hissi insonning tashqi, jamiyatga bog'liqligidan kelib chiqsa, V. uning ichki o'z-o'ziga bog'liqligini namoyon etadi. Bu ichki bog'liqlik tashqi bog'liqlikka nisbatan teran va doimiydir: uyat ma'lum bir vaqt ichida odamning o'z nojo'ya harakati tufayli yuzaga kelgan o'ng'aysizligi bo'lsa, V. azobi, bu oddiy o'ng'aysizlik emas, balki qalbdagi, odamdagi odamiylikka e'tiqodning faryodi, talabi; uni qondirmas ekansiz, hech qachon azob to'xtamaydi.

VATANPARVARLIK -bir ijtimoiy guruhga mansub bo'lgan insonlarning o'z tarixini, tili, madaniyati, urf — odatlarini, milliy obro'si, qadr — qimmatini bilish, hurmat qilishi, ularga tayanishi, boshqa xalqlarning ham obro' — e'tiborini, manfaatlarini hurmat qila bilishini ifodalovchi ma'naviy fazilatdir. V. insonning o'z Vatanga muhabbatini, uni asrab-avaylashga bo'lgan ishtiyoqini anglatuvchi axloqiy tushuncha.

VRACHLIK ODOBI — vrach ma'naviyati va xulq-atvor me'yorlarining majmui. V.o. umumiy odobning tarkibiy qismi hisoblanadi, bunda vrachning faoliyati xususiyatlariga muvofiq holda xulq-atvori va ijtimoiy o'ziga xosliklari o'rganiladi. U vrachlikning ma'naviy-axloqiy masalalarini qamrab oladi, uning xulq-atvori, ma'naviyati, kasbiy BURCHini his etishi, nomusi, vijdoni va qadr-qimmati me'yorlarini, bemorlar, ularning qarindosh-urug'lari, o'z hamkasblari, jamoasi va umu-man jamiyat bilan o'zaro munosabati masalalarini o'z ichiga oladi. V.o. tamoyillari ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlar, sog'liqni saqlash va jamiyatning unga bo'lgan munosabati holati, tibbiyot fanining rivojlanish darajasi bilan bog'liq.

DIYONAT– (arab. dindorlik, to'g'rilik, insof) Xudodan qo'rqish, gunoh qilmaslik, savob ishlarni amalga oshirish, imonli-e'tiqodli, sofdil va mard bo'lish, diniy qonun-qoidalarga qattiq rioya etish, dindorlik, taqvodorlik, vijdon, insoflilik. Diyonatli odam to'g'riso'z, haqgo'y bo'ladi, haromdan hazar qiladi, bironing zarariga ish qilmaydi, hamiyatli, nomusli, oriyatli bo'ladi

DO'STLIK — axloqiy tushuncha; o'zaro bog'liqlik, ma'naviy yaqinlik, manfaatlar umumiyligi va h.k.ga asoslangan insonlar o'rtasidagi ijobiy munosabatni ifodalaydi. D.ga quyidagi xislatlar: shaxsiy xarakter,

ko'ngilchanlik va individual tanlash, ichki yaqinlik, barqarorlik xosdir. D. mazmuni tarixiy taraqqiyot jarayonida o'zgarib boradi. Fal. tarixida D.ni ko'proq axloqiy jihatdan tahlil qilgan ba'zi mutafakkirlar uning emotsional jihatini alohida ta'kidlaganlar, boshqalari esa uni manfaatlar umumiyligi va oqilona egoizmdan keltirib chiqarganlar. 19-asirning oxirlarida D. psixolog va sotsiologlar tomonidan ilk empirik tadqiq etila boshlandi. D.ning mazmuni va funktsiyalari yosh o'tib borishi bilan sezilarli darajada o'zgarib boradi. Bolalar do'stligi, o'rtoqlik, hamkorlik faoliyatiga asoslangan emotsional-hissiy yaqinlikni o'zida aks ettiradi.

IMPERATIV AXLOQ – (lot.imperativus-farmon) Kant Amaliy etikasida axloqiy qonunni tavsiflovchi asosiy tushuncha. Kant falsafiy ta'limotida amaliy aqlni nazariy aqlga nisbatan ustun qo'yiladi. “Amaliy aql” deganda, keng ma'noda u Amaliy etika, davlat va huquq nazariyasini, tarix falsafasi va dinni, antropologiyani; tor ma'noda esa, axloqiy xulq atvor tamoyillari va qoidalarini yaratuvchi aqlni tushunadi. Kant “Amaliy aql tanqidi” asarida inson yaxshilik va yomonlik haqida qalbining hissiy ishtiyoqi va intilishlariga asoslanib emas, aql zakovati yordamida xulosa chiqarish kerak, degan nazariyani o'rtaga tashlaydi.

KASBIY ODOB – jamiyat tomonidan qabul qilingan ahloq qoidalarini kishilarning ixtisoslariga nisbatan amalda tatbiq qiluvchi aniq kasbiy BURCH, sha'n, or-nomus, qadr-qimmat kabi xatti-harakatlarning majmui, umumiy axloqning kishilar kasb-koridagi o'ziga xos ko'rinishidir. Odob (arab. adab so'zining ko'pligi) — jamiyatda e'tirof etilgan xulq normasi. Shaxs ma'naviy hayotining tashqi jihatini ifodalaydi va o'zgarlar b-n munosabat (oila, mehnat jamoasi, turli marosimlar)da namoyon bo'ladi. Odob negizida axloqning ba'zi tamoyil va me'yorlari, shuningdek, maqsadga muvofiqlik va go'zallik (estetika) talablari yotadi. Odob kishining jamoat orasida o'zini qanday tutishi, odamlar b-n qay yo'sinda muomala qilishi, o'z turmushi, bo'sh vaqtini qanday tashkil etishi, inson tashqi qiyofasi qanday bo'lishi lozimligiga tegishli qoidalar (masalan, sharm-hayo, kamtarlik, xushmuomalalik kabilar)ni o'z ichiga oladi.

KAMTARLIK — avvalo o'z — o'ziga talabchanlik, o'z harakatlariga, ishiga, bilimiga tanqidiy qarash, o'ziga, kuch — quvvatiga ortiqcha baho

bermaslikdir. Kamtarlik kishilarga bo'lgan munosabatda namoyon bo'ladi. Inson odobli bo'lsa, u kishilar bilan shunchalik sodda kamtarona muomala qiladi, o'z ishlariga va harakatlariga kamtarlik bilan baho beradi. Boshqalarga nisbatan shirinsuhan bo'ladi. Kamtar inson boshqalardan o'zini ustun qo'ymaydi, o'ziga bino qo'yib, soxta shuxrat ketidan quvmaydi, yutuqlardan esankiramaydi. Kamtarlik — tortinchoqlik va haddan tashqari andishalilikdan farq qiladi. Ular orqasidan inson o'z qadr — qimmatini tushirib qo'yish mumkin. Kamtarlik tabiiylikdan kelib chiqadi. U kishilarga bo'lgan munosabatda ham yaqqol ko'rinadi. Kamtarlik inson ichki ma'naviy dunyosining tashqi ifodasi hisoblanadi.

MA'NAViy-AXLOQiy TARBIYA. M.a.t. – yuksak ma'naviy-ahloqiy fazilatlarni shakllantirishga yo'naltirilgan tarbiya jarayoni. Ma'naviyat $\frac{3}{4}$ tarbiyaning eng ta'sirchan quroli va ayni paytda uning natijasi. Axloq $\frac{3}{4}$ ma'naviyatning o'zagi. Axloq $\frac{3}{4}$ bu avvalo, insof va adolat tuyg'usi, imon, halollik degani. Qadimgi ajdodlarimiz komil inson tarbiyasi haqida butun bir axloqiy talablar majmuasini, zamonaviy tilda aytsak, sharqona axloq kodeksini ishlab chiqqanlar. M.a.t.da axloq b-n ma'naviyat mezonlariga asoslanib, insonda ma'naviyat hamda axloqni shakllantirish va rivojlantirish, takomillashtirish uchun ta'sirni kuchaytirishga e'tibor qilinadi.

MAHALLA – (arab tilidan, ma'nosi — jamoat, joy, makon, qo'shniçilik) — O'rta Osiyo, xususan O'zbekiston qududida X asrlardan boshlab mavjud bo'lganligi to'g'risida tarixiy manbalar guvohlik beradi. Mahalla — bu jamiyatshunoslar ta'biri b-n aytganda, tayyor andozaga ega bo'lgan, “mahalliy boshqaruvda xalqchil demokratiya instituti” nomini olgan tashkilotdir. U o'zining asosiy vazifasi, “birdamlik”, “jamoaviylik”, “hamkorlik” asosida mahalliy aholini birlashtiruvchi, uyushtiruvchi tashkilot bo'lganligi bois, hamma davrlarning boshqaruv organlari unga nisbatan alohida munosabatda bo'lib kelganlar.

MAHR – (turk. teng huquqli nikoh tuzilgan paytda xotiniga ajratib beriladigan mulk) nikohning asosiy sharti, nikoh paytida kuyov tomonidan kelinga sovg'a qilinadigan, keyinchalik faqat xotinga tegishli bo'lgan mulk. Mahr faqat islomga xos, qalin tashqi tomondan mahrga o'xshasa ham, qadimdan qolgan urf-odatdir

MUHABBAT VA NAFRAT – M. va N. ko'pgina ma'naviy axloqiy tushunchalar kabi juftlik xususiyatiga ega. M. insoniy mohiyatning erkin tarzda namoyon bo'lishi, zo'ravonlik yoki zo'rmaqzo'rakilik b-n chiqisha olmaydigan hodisa. U me'yorlar, an'analar, qonunlarga bo'ysunmaydi, lekin yuksak axloqiylik ifodasi tarzida insonga ulkan mas'uliyat yuklaydi, uni jasoratga chorlaydi, u — insonni tashqi va transtsendental olam b-n bog'laydigan, uni yolg'izlikdan olib chiqadigan buyuk ma'naviy kuch. M. ning ob'ekti doimo go'zallik, manfaatsiz go'zallik. U — Allohmi, Vatanmi, yormi — M. egasiga undanda go'zalroq narsa yo'q. Ayni paytda bir ob'ektni sevgan kishi boshqa ob'ektlarni ham sevishi tabiiy. Deylik, yorga bo'lgan haqiqiy M. Vatanga, insoniyatga M.ni inkor etmaydi, aksincha, barqaror qiladi. Zero, "o'zqo'zicha", "yakka", "xudbin" M.ning bo'lishi mumkin emas. Inson o'zi o'zgaga aylanganida, o'zgani o'ziga aylantira olganida haqiqiy M. egasi hisoblanadi. Mana shu ob'ekt b-n sub'ekt orasidagi farqning "yo'qolishi" eng buyuk, eng mukammal ma'naviy lazzatdir.

MUOMALA MADANIYATI – insonlar, xalqlar, millat va elatlar, qavmlar orasida o'zaro ma'naviy aloqa, salomlashuv, so'zlashuv, kelishuv va boshka insoniy munosabatlardir. Muxim aloqa vositasi-M.m. ikki yoki undan ortiq kishilarning o'zaro suhbatini, munosabatini ko'rsatuvchi omil. M.m. nafaqat kishilar orasidagi aloqa vositasi, balki shu b-n birga dunyoning, olamning ma'naviy instrumenti hamdir. Sizning qanday shaxs ekaningizni, o'zaro muloqotda o'z ifodasini topadi.

MURUVVAT – insonparvarlik, biror kimsaga qilingan insoniy yordam, yaxshilik, sahovat, lutf. Muruvvat sahovat b-n uyg'un sifat, insoniy axloqiy fazilat bo'lib, xalqimizga xos bo'lgan xususiyat, milliy qadriyatdir.

MILLATPARVARLIK – bu vatanparvarlik tamoyilining yanada muayyanlashgan shakli. Zero, millatni sevish keng ma'noda Vatanni sevish degani. Vatansiz millatning bo'lishi yoki rasmana erkin va baxtli yashashi mumkin emas. Asl millatparvar — milliy o'zligini anglab etgan inson. U o'z millati b-n faxrlanadi, o'z millati b-n butun jahonning faxrlanishini istaydi. Millatparvarlik tamoyili asosida milliy g'oya yotadi, u millatni sevish amaliyotining — millatparvarlikning ilmiy-nazariy asosi sifatida maydonga chiqadi.

NOMUS – mohiyatan shaxsning o‘z qadr — qimmatini anglab etishi, shu qadr — qimmatning jamiyat tomonidan tan olinishi yoki olinmasligiga nisbatan bo‘ladigan munosabatidir. Biroq, bu — nomus qadr — qimmat tushunchasi bilan bir xil ma’noga ega, degani emas. Chunki qadr-qimmat shaxsdan o‘zining boshqa odamlarga nisbatan kamsitilmasligini, atrofda gilardan barcha insonning teng huquqliligi tamoyilini o‘ziga nisbatan qo‘llashlarini talab qiladi. Nomus esa o‘z qadr-qimmatini bilishdan tashqari, har bir shaxsning jamiyatda alohida, o‘ziga xos tarzda egallagan mavqei va shu mavqeni dog‘ tushirmay saqlash-saqlamasligi bilan bog‘liq. Bu mavqe esa, shubhasiz, o‘sha shaxsning ijtimoiy hayotdagi o‘rni, kasbi, yoshi va unga nisbatan beriladigan axloqiy daraja bilan muayyanlashadi.

ODOBLILIK. – Kundalik hayotdagi axloqiy qoidalariga rioya qilish — odob hisoblanadi. Odob axloqiy fazilatlar insonning kundalik faoliyatiga singib borayotganini ko‘rsatuvchi mezondir. Odob — jamiyat qabul qilgan axloq normalarini inson faoliyatida, xatti — harakatida, muomala va muloqotida namoyon bo‘lishidir. Muayyan odob doirasida bo‘lish, yaxshi nom qoldirishga intilish insoniyat paydo bo‘libdiki, mavjud. Insonning eng yaxshi fazilatlarini nasl — nasabi, bilimi bilan emas, balki odobi bilan belgilanadi.

OILA – kishilik jamiyatining ijtimoiy poydevoridir. Unda jismonan sog‘lom, ma‘nan barkamol, axloqan pok va yuksak madaniyatli insonni voyaga etkaziladi. Oila hayotining asosiy maqsadi aholini qayta tiklash va bolalar tarbiyasidir.

OILADA FARZAND TARBIYASI – oila baxti, farzandlarning tarbiyali etuk inson bo‘lib etishidagi ota–onaning sa‘y harakati hisoblanadi.. Oiladagi farzand tarbiyasi uning kelajakda kim bo‘lib etishida muhim o‘rin tutadi. Demak, bola oilada jamiyatning qiyofasini ko‘radi, bo‘lajak fuqaroning tabiati, dunyoqarashi va axloqiy qiyofasi oilada shakllanadi hamda shunga ko‘ra kamol topib boradi. Axloqiy tarbiyaning mohiyati kishini hayotga tayyorlashdan iborat.

OILANING MUSTAXKAMLIGI – oiladagi tinchlik, xotirjamlik, bir-biriga bo‘lgan samimiy munosabat hisoblanadi. U oila a‘zolarining axloqiy tarbiyasiga ham bog‘liq. Xalqimizda bejiz “Sog‘lom turmush tarzi mustaxkam oilaning garovidir” debaytilmagan. Sog‘lom turmush tarzi deganda biz nafaqat oiladagi er va xotinning bir — biriga bo‘lgan munosabati balki, ulardagi axloqiy fazilatlar, imonlilik, poklik, halollik, rostgo‘ylik, shirinso‘zlik, kabi axloqiy me‘yorlarga amal qilgan xolda urf — odatlarga asoslangan, zamonaviy oiladagi iqlimni tushunamiz. Bunday iqlimda tarbiya topgan bola ma‘naviy va axloqan etuk inson bo‘lib shakillanadi.

OILA MADANIYATI – jamiyatning muhim ijtimoiy instituti bo‘lgan oilaning to‘laqonli va mukammal faoliyat yuritishi uchun uning a‘zolari (er va xotin, ota-ona va farzandlar) o‘rtasida birgalikda hayot kechirish va zarur munosabatlar o‘rnatish ko‘nikmalarining majmuasi.

Oila madaniyati — Oilaning tarbiya muhiti sifatidagi xususiyati, uning o‘ziga hosligi va tamoyilan muhimligi, undagi munosabatlarning bevositaligi va mustahkamligini umumiy muhitning emotsionalligi b-n uyg‘unlikda ekanligi b-n shartlanadi. Faqat oilada farzandlar kattalardan malaka, bilimlarni o‘zlashtiradilar, kattalar esa o‘z hayotlarida bosib o‘tgan yo‘llarini farzandlari orqali qayta barpo etadilar. Oilaviy muhit o‘ziga xos, unikal bo‘lib, uning har bir a‘zosi yangi avlodda mustahkam va barqaror sog‘lom oilani barpo etishga mas‘uldir.

OILA MA‘NAVIYATI – oilaning to‘laqonli va barkamol rivojlanishi va faoliyat yuritishini belgilab beruvchi axloqiy, ruhiy, psixologik va g‘oyaviy omillarning birligi, oila a‘zolari ichki dunyosining uyg‘un tarzda namoyon bo‘lishi.

Oila ma‘naviyati — Jamiyatning asosiy ijtimoiy vazifalaridan biri bo‘lgan sog‘lom avlodni tarbiyalash, oilaning faoliyati b-n chambarchas bog‘liqdir. Jismonan sog‘lom, ma‘nan kuchli va aqlan etuk sog‘lom avlodni yaratish — oilaning eng asosiy ijtimoiy vazifalaridan biridir.

OTALIKNI BELGILASH – Bolaning onasi bilan nikohda bo‘lmagan shaxsning otaligi o‘zini bolaning otasi deb tan olgan shaxs va onaning fuqarolik holati dalolatnomalarini qayd qilish organiga birgalikda top-

shirgan arizasiga binoan belgilanadi. Otalikni belgilash faktini mustahkamlash uchun bolaning (bolalarning) aynan shu otadan tugʻilganligini tasdiqlaydigan dalillar boʻlishi shart.

NIKOHLANUVCHILARNI TIBBIY KO‘RIKDAN O‘TKAZISH – O‘zbekiston Respublikasi Oila qonunchiligida ilk bor nikohlanuvchi shaxslarni tibbiy ko‘rikdan o‘tkazish qonunlashtirilgan. Oila kodeksining 17-moddasi “Nikohlanuvchi shaxslarni tibbiy ko‘rikdan o‘tkazish” deb nomlangan.

OILA – tarixan tarkib topgan o‘ziga xos va mos ijtimoiy guruh bo‘lib, uning a‘zolari bir-birlari bilan nikoh, qon-qarindoshlik, umumiy turmush va o‘zaro huquqiy, axloqiy va boshqa munosabatlar bilan bog‘langandir. Oila nikoh zaminida vujudga keladi. Nikoh esa erkak va ayol orasidagi munosabatlarning jamiyat tomonidan tan olingan, ma‘qullangan ifodasi hisoblanadi.

SAMIMIYLIK – “boshqalar gapini tinglaydigan, hamfikir bo‘la oladigan, xabardor” degan ma‘noni anglatadi. Samimiylik — to‘g‘riligiga o‘zi ishongan, bu haqda o‘ziga va boshqalarga iqror bo‘la oladigan narsalarni qiladigan odamning ma‘naviy ijobiy sifati. *Samimiy-* samimiyat b-n ish tutuvchi, muomala qiluvchi, sidqidillik b-n chin qalbdan qilingan, dildan chiqqan. *Samimiyat-* kishilarga qalban hayrixohlik, pokdillik, samimiylik, sidqidillik. S. insondagi eng yaxshi xislat, oliy insoniy fazilatlardan biri bo‘lib, axloqning muhim me‘yorlaridan hisoblanadi.

TAKABBUR(LIK) – Takabbur — o‘zini katta oladigan, kibr-havoli. Takabburlik — 1. Takabbur bo‘lish. 2. Takabbur odamlarga xos xatti-harakat. T.lik — salbiy axloqiy sifat bo‘lib, boshqalarga kibr-havolik b-n munosabatda bo‘lish, ularning tajribasi va ma‘naviy boyliklarni mensimaslik, o‘zining jamiyatda tutgan o‘rnidan, millatidan mag‘rurlanishni anglatadi. T.lik — manmanlikning bir ko‘rinishi bo‘lib, kishining o‘zini yaxshi ko‘rish va imkoniyatlariga ortiqcha ishonishi asosida boshqalarga behurmatlikda bo‘lishini ifodalovchi salbiy axloqiy sifat. T.lik — illat. T.lik kamtarlik va odamlarga hurmat sifatlariga ziddir. T.lik kibr, manmanlik, mag‘rurlik, maqtanchoqlik, kekkayish, kaltabinlik, jamoadan o‘zini yuqori qo‘yish, boshqalardan ustunligini namoyon etish kabi illatlar yig‘indisidan iborat.

TARBIYA – insonning shaxs bo‘lib etishuvini ta‘minlaydigan uzluksiz jarayonlaridan biri. Go‘zal fazilatlar insonga xos narsa, faqat uning mulki emas. Yaxshi fazilat jamiyatning boyligi, umuminsoniy ma‘noga ega. Ijobiy fazilatga ega bo‘lgan kishilar jamiyatga ta‘sir qiladi, uning rivojlanishini tezlashtiradi. Inson bolasi ham bu yorug‘ olamga shunchaki kelmaydi. Hazrat Navoiy ta‘biricha, inson olamga kamolotga erishish uchun keladi. Inson to‘g‘ri tarbiya topmasa, uning xatti–harakatlari jamiyatga zarar keltiradi.

ZINO – buzuqlik, fahsh. Shar‘iy nikohda bo‘lmagan erkak va ayolning jinsiy aloqada bo‘lishi, islomda katta gunoh sanaladi. Zinokor odam jamiyat axloqini buzadigan odam qaralgan va tegishli jazo belgilangan. Shariatda zino haqida hukm chiqarish uchun shu ish b-n shug‘ullangan har ikki tomonning iqoro bo‘lishi talab qilingan. Tuhmat va yolg‘on guvohlikka qarab hukm chiqarilmagan

SEVGI – 1) emotsional jihatdan ijobiy bo‘lgan munosabatning yuksak ko‘rinishi bo‘lib, bunda sub‘ekt o‘z ob‘ektini boshqalardan ajratib oladi va o‘z hayotiy ehtiyojlarining diqqat markaziga qo‘yadi; 2) sub‘ektning turg‘un, intensiv va kuchaygan hissiyot bo‘lib, bunda organizmning fiziologik jarayonlarida va xususan shaxsning jinsiy maylida faollik kuzatiladi. S.da bir shaxs boshqa insonning hayotida o‘zligini butunlay namoyon qilish va bu orqali unda o‘ziga nisbatan xuddi shunday hislarni uyg‘otish niyatida bo‘ladi. Bu hislar ham o‘ziniki singari turg‘un, intensiv va kuchaygan bo‘lishini hohlaydi. S. hissi o‘ta intim mazmunga ega bo‘ladi.

SHAXSNING AXLOQIY MADANIYATI – individ tomonidan axloqiy ong orkali jamiyat madaniyatini idrok etish darajasi; axloq talablari inson xatti-harakatlari jamiyatning shakllantiruvchi ta‘siri ostida qay darajada chuqur va uyg‘un ekanligi ko‘rsatkichidir. Turli omillar ta‘siri ostida: hayotiy tajriba va tarbiya; bilim va san‘at shaxs jamiyatning axloqiy madaniyati yutuqlarini turli darajada o‘z ongi va xatti-harakatlarida jamlaydi. Sh.a.m. murakkab dastur bo‘lib, o‘z ichiga insoniyatning shunday tajribasini oladiki, unga ko‘ra inson an‘anaviy vaziyatlarda axloqan ish yuritadi, hamda ongning ijodiy elementlarini –axloqiy aql, intuitsiyani ham o‘z ichiga oladi va ular yordamida muammoli vaziyatlarda ahloqiy qarorlar qabul qila oladi.

SHARQONA AXLOQ – xulq-atvor, yurish-turish, tarbiya, xushaxloqlilik, boadablilik, ota-onaga, ustozlarga hurmat-ehtirom, xushmuomalalik, ochiq yuzlilik, vazminlik, kamtarlik, va’daga vafodorlik, to’g’riso’zlik va h.k.

FUQOROLIK JAMIYATINING MA’NAVIY AXLOQIY NEGIZI – Fuqarolik jamiyati — ijtimoiy hayotning davlat ta’siri va aralashuvidan, ma’muriy tazyiqlardan holi bo’lgan hamda insonlarining hususiy turmush sohasini tashkil etuvchi munosabatlar majmuidir. Fuqarolik jamiyati chuqur ma’naviy, yuksak madaniy insoniy munosabatlar zamiriga tayanadi. Bu jamiyatning ma’naviy hayotida bir narsa ustuvorlik qiladi, ya’ni inson benihoya darajada ulug’lanadi, umumisoniy qadriyatlar e’zozlanadi, ular mo’tabar va muqaddas sanaladi. Bunda insonning qadr — qimmat, mehr — oqibat, ahloqiy poklik, adolatparvarlik va insonparvarlik kabi oliy qadriyatlar insonlar o’rtasidagi munosabatlarni belgilovchi mezondir.

HALOLLIK – sof, pokiza bo’lishni talab qiladigan axloqiy me’yordir. Dastavval u diniy tushuncha sifatida vujudga kelib, har bir musulmonning emak-ichmagi, jinsiy va iqtisodiy xatti-harakatlari sifatini belgilab beruvchi shar’iy me’yor bo’lib amal qilgan. Insonni ma’naviy, axloqiy jihatdan bezaydigan ajoyib fazilatlardan biri — halol, pokiza yashash, birovlarining xaqiga zarracha bo’lsada hiyonat qilmaslikdan iboratdir.

HAYO – shaxsning axloqiy o’zini-o’zi anglashi ko’rinishlaridan biri; hayo tuyg’usida insonning o’z xatti-harakatlarini, axloqiy sifatleri va motivlarini anglashi tushuniladi. Inson o’z xatti-harakatlarining axloqqa zid ekanligini mustaqil ravishda yoki bo’lsamasa atrofdegilarning qoralashi natijasida anglab etishi mumkin. Hayo vijdon b-n bevosita bog’liq bo’ladi. Vijdonsiz odamlarda hayo bo’lmaydi. Shu b-n birga, hayoning vijdondan farq qiluvchi jihatlari ham mavjud. Hayo qo’proq tashqi muhit b-n bog’liq bo’ladi. Hayo tuyg’usi insonning o’z xatti-harakatlarini boshqalar nuqati nazaridan baholashi b-n bog’liq bo’ladi. Hayo tuyg’usi ma’naviyatli va ma’naviy yuksak insonlarga xos axloqiy fazilatdir.

HASAD – o’zida yo’q bo’lgan narsaning boshqalarda bo’lishini istamaslik, o’zgalarning yutuqlari va muvaffaqiyatlarini ko’ra olmaslik.

Hasad tuyg'usi mavjud bo'lgan odam boshqalarning yaxshi turmush kechirishidan, o'qishda, mehnat faoliyatida erishgan yutuqlaridan qiyin ahvolga tushadi. Hasad turli olamshumul dinlarda qoralanadi. Masalan xristian dinida hasad ettita gunohi kabiralardan biri hisoblanadi. Chunki bu dinda aytilishicha, hasad qilish xudo tomonidan o'rnatilgan tartibdan norozilikni bildiradi.

EZGULIK VA YoVUZLIK – ma'naviy axloqiy tushunchalar orasidagi eng muhim juftliklaridir. E. insonni faoliyatning asl mohiyatini anglatadi – Tangri irodasining inson qalbidagi tajassumi sifatida namoyon bo'ladi. “Ezgu o'y, ezgu so'z, ezgu a'mol” uchligi “Avesto” dan tortib barcha muqaddas kitoblarda etakchi o'rinni egallashi ham shundan. E. insonga eng kuchli ma'naviy lazzat bag'ishlaydigan, uni ijtimoiy shaxsga aylantirib, haqiqiy baxtga olib boruvchi fazilat; shaxsni komillikka, jamiyatni esa yuksak taraqqiyotga etkazuvchi yuksak qadriyat. U insonning axloqiy faoliyati tufayli muayyanlashadi, yuzaga chiqadi.

ETIKET – takallufning mayda-chuyda jihatlarigacha ishlab chiqilgan odob qoidalari sifatida ijobiy, kishining ko'zini quvontiradigan munosabat hodisasidir. Etiketning qamrovi keng, u ma'lum ma'noda xalqaro miqyosda qabul qilingan muomala qonun-qoidalarini o'z ichiga oladi. U ko'proq insonning tashqi madaniyatini, o'zaro munosabatlardagi o'zni tutish qonun-qoidalarining bajarilishini boshqaradi. Muomala odobida inson o'z munosabatlariga ijodiy yondoshsa, ya'ni bir holatda bir necha muomala qilish imkoniga ega bo'lsa, etiket muayyan holat uchun faqat bir xil qoidalashtirib qo'yilgan xatti-harakatni taqazo etadi.

YAXSHILIK VA YOMONLIK – asosiy ma'naviyaxloqiy juft tushunchalardan. U yaqin yaqingacha E. va Yo. ning sinonimi tarzida qo'llanib kelinar edi, aslida ular asos e'tibori b-n birqbiridan farqqiladi. E. va Yo. o'zini cheksizlikda, Ya. va Yo. o'zini chegaralanganlikda ifoda etadi. E. ijtimoiylik xususiyatiga ega, Ya. esa asosan shaxsning odobiga, xulqiga bog'liq bo'lgan ijobiy hodisa; unda mardlik, ochiqko'ngillilik, halollik singari axloqiy me'yorlar tajassum topadi. Biroq unga asos bo'lgan amaliy xattiqharakatlar qahramonlik, jasorat, vatanparvarlik kabi axloqiy tamoyillar darajasiga ko'tarila olmaydi.

OMMAVIY MADANIYAT – “Ommaviy madaniyat” G‘arb dunyosida o‘tgan asrning ikkinchi yarmida shakllandi. Uni G‘arbda “populyar” yoki qisqartirilgan holda, “pop-kultura” (ya’ni “ommaviy madaniyat”) deb atashadi. Garchi “madaniyat” deb atalsa-da, aslida, tub mazmun-ma’nosiga, maqsad-niyatiga ko‘ra “ommaviy madaniyat” chinakam madaniyatning kushandasidir.

GUMANIZM – Gumanizm (lotincha-insoniy), insonni ulug‘lovchi diniy-falsafiy ta’minot, “g‘arb” timsolidagi, zamonaviy industrial-texnologik taraqqiyotning umum falsafiy va metodologik printsiplari bo‘lgan. “Gumanizm”ning umum qabul qilingan aniq bir ta’rifi yo‘q. Gumanizm deganda insoniylikka, inson shaxsini qobiliyatlarining maksimal rivojlanishi uchun, shuningdek insonga loyiq hayot sharoitini yaratish tushiniladi.

GEDONIZM – amaliy etikaning huzurbaxshlik yo‘nalishi bo‘lib, unda hayotning maqsadi hayotning yuksak ne‘matlariga intilish va undan lazzatlanib, zavqlanib yashash bilan belgilanadi. Shu jihatdan ham qadimgi davr faylasuflaridan bejizdan Antisten: “mehnat orqasidan keladigan farog‘atni talab qilish kerak, undan oldin keladiganini emas” degan fikrni aytgan emas.

EVDEMONIZM – (grech. — barqarorlik, huzurbaxshlik, baxt) — inson asosiy faoliyatining baxtga erishuvga intilishi bilan bog‘liq bo‘lgan axloqshunoslik yo‘nalishlardan biri sanaladi.

BIOETIKA – bu amaliy etikaning yo‘nalishi bo‘lib, uning bosh maqsadi tug‘ilmoq, hayot va o‘lim, insoniyatning kelajagini davom ettirish kabi masalalarga fanning aralashuvini tahlil qilish, oqibatlarini baholash va ushbu jarayonlarning axloqiy qoidalarini ishlab chiqishdan iboratdir.

PATERNALIZM – tibbiyot etikasining dastlabki modellaridan biri. Bu shunday bir munosabatlar modeliki, unda vrach bemorga nisbatan nafaqat mehribon ota, balki podsho va xudo sifatida ham ishtirok etadi, zero, insonning hayoti, sog‘lig‘i, erkinligi va baxti uning qo‘lida bo‘ladi. Professional tibbiyot etikasining mazmuni “foйда keltirish”, “ziyon

etkazmaslik”, “bemorning ishonchini qozonish” singari printsiplar bilan belgilanadi, ya’ni vrach faoliyatini tartibga solishga yo’naltirilgan va “tibbiy deontologiya” deb ataladi.

EVTONAZIYA – totli o’lim ham biotibbiy axloqning global muammolaridan. Bedavo dardga chalingan bemorni azob-uqubatlardan qutqarish uchun uning o’limini qasddan tezlashtirishga munosabat yuzasidan tibbiyotchilar, yuristlar, sotsiologlar va psixologlar orasida ko’p sonli bahslar hanuz davom etmoqda. Ingliz faylasufi Frensis Bekon (1561-1626) engil og’riqsiz o’limni belgilash uchun “evtanaziya” (yunoncha “euthanasia”, “eu” — yaxshi, “thanatos” — o’lim), ya’ni azob-uqubatlarsiz, yaxshi, oson va engil o’lim atamasini muomalaga kiritdi.

KLONLASHTIRISH – atamasi ingliz tilidagi “clone”, “cloning” so’zlaridan kelib chiqqan va hozirgi kunga kelib o’z yozilishi, o’qilishini biroz o’zgartirgan. Ingliz tilida bu so’z biologik termin sifatida yuz yillar oldin qo’llana boshlagan. Biroq shu qisqa vaqt ichida o’z ma’nosini bir necha marta o’zgartirishga ulgurgan. Dastlab klon so’zi vegetativ yo’l bilan, ya’ni bir o’simlik urug’idan olingan o’simliklar guruhiga nisbatan qo’llangan. Oradan bir muncha vaqt o’tib, ushbu atama bakteriyalar turkumini etishtirishga nisbatan ishlatilgan.

TRANSPLANTATSIYA – odam va xayvonlarda potologik jarayon natijasida shikastlangan yoki olib tashlangan to’qimalar va organlar o’rniga sog’lomini ko’chirib o’tkazish. Xirurgiya usuli sifatida qadimdan ma’lum. Teri, muskul, nervlar, ko’zning muguz pardasi, yog’, va suyak to’qimasi, yurak, buyrak va boshqa organlar ko’chirib o’tkaziladi. Qon quyish-transplantatsiyaning alohida turidir. Ko’chirib o’tkaziladigan to’qima yoki organ kimdan olinganiga qarab quyidagicha farqlanadi. Autotransplantant — bemorning o’zidan, allotransplantat — odamdan odamga, ksenotransplantat — boshqa individdan.

Hozir buyrak transplantatsiyasi juda keng yo’lga qo’yilgan. Boshqa organlar, yurak, jigar, endokrin bezlar, o’pka va boshqa organlarni ko’chirib o’tkazish maxsus klinikalarda bajariladi.

KSENOTRANSPLANTATSIYA - Transpantalogiya- yashashga umid qolmagan, dori darmonlar foyda bermagan insonlarning so‘ngi chorasi va yashash uchun so‘nggi umidi bo‘lib qolmoqda. Lekin ushbu muammo bugungi kunda ko‘pgina jinoiy holatlarga ya‘ni, inson organlarini sotish jarayonlariga olib kelmoqda. Ushbu muammolarni echimining bugungi kundagi yangi yo‘llardan biri hioblangan, insonga xayvonning organi yoki to‘qimasini ko‘chirib o‘tish — ya‘ni ksenotransplantatsiyadir.

FOYDALANILADIGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

Rahbariy adabiyotlar:

1. Mirziyoev Sh.M. — Erkin va farovon, demokratik O‘zbekiston Davlatini birgalikda barpo etamiz.- T.,O‘zbekiston. 2016.
2. Mirziyoev Sh.M. — Qonun ustivorligi va inson manfaatlarini ta‘minlash — yurt taraqqiyoti va xalq farovonligining garovi. — T., O‘zbekiston. 2017.
3. Mirziyoev Sh.M. — Tanqidiy taxlil, qat‘iy tartib intizom va shaxsiy javobgarlik — xar bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo‘lishi kerak. T., O‘zbekiston. 2017.
4. O‘zbekiston respublikasi Vazirlar Mahkamasining Qarori “Davlat boshqaruvi organlari va mahalliy ijro etuvchi hokimiyat organlari xodimlarining odob-axloq namunaviy qoidalarini tasdiqlash to‘g‘risida” (*O‘zbekiston respublikasi qonun hujjatlari to‘plami, 2016 y., 9-son, 94-modda*)lex.uz
5. Sh.M.Mirziyoev “Adabiyot yashasa — millat yashar”
6. [http: G‘G‘ www. adolatgz.uzG‘societyG‘5234](http://www.adolatgz.uz/society/5234). 2020 yil 18son
7. Sh.M.Mirziyoev Adabiyot va san‘at, madaniyatni rivojlantirish — xalqimiz ma‘naviy olamini yuksaltirishning mustahkam poydevoridir. [https:G‘G‘www.uzavtoyul.uzG‘cyG‘postG‘adabiyot-va-sanat-madaniyatni-rivojlantirish-xalqimiz-manaviy-olamini-yuksaltirishning-mustahkam-poydevoridir.html](https://www.uzavtoyul.uz/cy/post/adabiyot-va-sanat-madaniyatni-rivojlantirish-xalqimiz-manaviy-olamini-yuksaltirishning-mustahkam-poydevoridir.html) 2017 yil 3 avgust

Me‘yoriy-huquqiyhujjatlar:

1. O‘zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi. — T.: O‘zbekiston, 2014.
2. Ta‘lim to‘g‘risida. O‘zbekiston Respublikasining Qonuni. 1997 yil 29 avgust. G‘G‘ Barkamol avlod — O‘zbekiston taraqqiyotining poydevori. — T.:Sharq, 1997.
3. Kadrlar tayyorlash milliy dasturi. G‘G‘ Barkamol avlod – O‘zbekiston taraqqiyotining poydevori. — T.:Sharq, 1997.

Darsliklar va o‘quv qo‘llanmalar:

1. Abdulla Sher. Axloqshunoslik. Darslik. — T.: O‘zbekiston faylasuflari milliy jamiyati, 2010.
2. Pulatova D.A., Jalolova O‘.K., Ro‘zmatova G.M. Axloqshunoslik. O‘quvqo‘llanma — T.: Premier print, 2011.

3. Agzamova N. Etika. Uchebno-metodicheskoe posobie. — T.: OOO “NORI”, 2013.
4. Muhammadjonova L. Amaliy etika. Uslubiy qo‘llanma — T.: Universitet.O‘zMU, 2014.
5. Husanov B., Gulamov V. Muomala madaniyati. Darslik. — T.: Iqtisod-moliya, 2009.
6. Umarov E, Zagirdinova F. Etika. Prikladnaya etika. — T.: Noshir, 2012.
7. Muhammadjonova L. Davlat xizmatchisi etikasi va imiji. O‘quv qo‘llanma — T.: Universitet, 2017.
8. Muhammadjonova L.A. Abidjanova F.A. Etiket. o‘quv qo‘llanma. -T., Universitet. 2017.
9. Muhammadjonova L.A., Ortiqova D.O., Abidjanova F.A., Masharipova G.K. Professional etika va etiket. Darslik. — T.: “Adabiyot uchqunlari” 2018.
10. Nurmatova M., Muhammadjonova L., Ma’naviyatning axloqiy asoslari.-T.: Unversitet, O‘zMU. 2013.

Qo‘shimcha adabiyotlar:

1. Arastu. Poetika. Axloqi Kabir. Ritorika. — T.: Yangi asr avlodi, 2011.
2. Aliqulov H. Falsafiy meros va ma’naviy-axloqiy fikr rivoji. — T.: Falsafa va huquq, 2009.
3. Abdulla Avloniy. Turkiy guliston yoxud axloq. — T.: O‘qituvchi, 1992.
4. Karimov I.A. Yuksak ma’naviyat — engilmas kuch. -T., Ma’naviyat. 2008.
5. Karimov I.A. Eng asosiy mezon — hayot haqiqatini aks ettirish. -T., O‘zbekiston. 2009.
6. Mahmudov T. Komillik asrorlari. Hayotiy hikmatlar. — T.: Adolat, 2006.
7. Ma’naviyat asosiy tushunchalar izohli lug‘ati. — T.: G‘G‘ulom nomidagi nashriyot — matbaa ijodiy uyi, 2009 yil.
8. Otamurodav S. Globallashuv va millat. — T.: Yangi asr avlodi, 2008.
9. Tillaeva G. Ma’naviyat va komil inson tarbiyasi. — T.: Falsafa va huquq, 2006.
10. Xolmatova M. Oilaviy munosabatlar madaniyati va sog‘lom avlod tarbiyasi. — T.: O‘zbekiston, 2000.

11. Shayx Muhammad Sodiq Muhammad Yusuf. Hadis va hayot. Adab. — T.: Sharq, 2008.
12. Jahon falsafasi tarixidan lavhalar. G' Q. Nazarov tahriri ostida. — T.: Sharq, 2004
13. Mamashokirov S. Usmanov E. Barqaror taraqqiyotning ekologik xavfsizlik masalalari. — T.: Fan, 2009.
14. Muhammadjonova L. Jadid mutafakkirlarining axloqiy qarashlari. — T.: Universitet, 2007.
15. Muhammadjonova L. Davlat xizmatchisi etikasi va imiji. O'quv qo'llanma — T.: Universitet, 2014.
16. Nurmatova M., Muhammadjonova L. Ma'naviyatning axloqiy asoslari. — T.: Universitet, 2013.
17. Umarov E., Zagirtdinova F. Etika. Prikladnaya etika. — T.: Noshir, 2012.

HORIJIY ADABIYOTLAR:

1. Herbert Spencer. The principles of ethic. Spenser G. Nauchno'e osnovaniya nrvstvennosti: Induksii etiki. Etika individualnoy jizni. Per. s angl. Izd.2 2008.
2. Harald Hoffding. Ethick. Gyoffding G. Etika ili nauka o nrvstvennosti: Izlojenie eticheskix printsipov i ix primenenie k razlichno'm jiteyskim otnosheniyam. Izd.2 2007.
3. Ch. Letourneau. L'evolution de la morale. Leturno Sh. Progress nrvstvennosti. Pervod s frantsuzskogo. Seriya "Iz naslediya mirovoy sotsiologii". Izd.2. 2007.
4. Dal Vladimir Ivanovich. Tolkovo'y slovar jivogo velikorusskogo yazo'ka : [v 4 t.] G' [soch.] Vladimira Dalya. — 3-e izd., ispr. i znach. dop., izd. pod red. [i s predisl.] prof. I.A. Boduena-de-Kurtene. T. 1-4. — Sankt-Peterburg ; Moskva : t-vo M. O. Volf, 1903-1911. — 27 sm. <https://www.prilib.ru/G/itemG/457655>
5. Guseynov A.A., Apresyan R.G. Etika: Uchebnik. — M.: Gardariki, 2000. — 472 s.
6. E. Fromm Chelovek dlya sebya. Minsk, Xarvest, 2004.

MUNDARIJA:

SO‘Z BOSHI	3–4
AXLOQ FALSAFASINING GENEZISI	5–26
AXLOQIY TAFAKKUR BOSQICHLARI	26–46
AXLOQ FALSAFASIDA IXTIYOR ERKINLIGI VA AXLOQIY TANLOV MUAMMOSI	46–55
AXLOQ TUZILMASI, ASOSIY XUSUSIYATLARI VA VAZIFALARI	55–61
AXLOQ FALSAFASIDA TUSHUNCHALAR TAVSIFI	61–77
AXLOQIY TAMOYILLARNING AXLOQIY ANGLASH SIFATIDAGI MOHIYATI	78–93
AXLOQ FALSAFASIDA ME‘YORLAR TADQIQI	94–102
AXLOQIYLIK VA G‘AYRIAXLOQIYLIK	102–108
OILANING AXLOQIY XUSUSIYATLARI	108–127
FUQAROLIK JAMIYATINI SHAKLLANTIRISH VA DAVLAT TARAQQIYOTINING AXLOQIY ASOSLARI	128–133
XIX ASR O‘ZBEK AXLOQ FALSAFASI	133–149
AXLOQIY MADANIYAT	150–158
AXLOQ FALSAFASIDA ZAMONAVIY YO‘NALISHLAR	158–183
AXLOQ FALSAFASIDA TARBIYA MUAMMOSI	183–192
AXLOQ FALSAFASINING DOLZARB MUAMMOLARI .	192–201
GLOSSARIY	202–220
FOYDALANILADIGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI	221–224

